

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ОКСАНА СЛПУШКО

ДУХОВНА ДЕРЖАВА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Монографія

Видання 2-ге, виправлене і доповнене

УДК 821.161.2ШевченкоТ.Г.
С47

Рецензенти:
академік НАН України Микола Жулинський,
академік НАН України Ростислав Радишевський

*Рекомендовано до друку
вченою радою навчально-наукового інституту філології
(протокол № 5 від 23 грудня 2025 року)*

*Ухвалено науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 06-26 від 23 квітня 2026 року)*

Сліпушко Оксана

С47 Духовна держава Тараса Шевченка : монографія / Оксана Сліпушко. Вид. 2-ге, випр. і допов. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2026. 221 с.

ISBN 978-966-933-418-3

Досліджено ідеал національної Духовної Держави у творчості Тараса Шевченка, що актуалізується у контексті модерної гуманітарної політики незалежної України. Шевченківську ідею визначено як одну серед домінуючих у багатовекторному вітчизняному духовному просторі, починаючи з XIX ст. й до цього часу. Здійснено проєкцію духовних пошуків митця на питання національної ідентичності, освіти, проблему виховання нової особистості; показано роль і значення історії як чинника формування національної ідентичності українського народу – важливого фактора у визначенні геополітичних орієнтирів України XIX–XXI ст.

Подано огляд історії шевченкознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка; розглянуто тему зв'язків Кобзаря з Університетом Святого Володимира, подано авторський погляд на питання "Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство".

Розраховано на всіх, хто цікавиться життям і творчістю Тараса Шевченка.

УДК 821.161.2ШевченкоТ.Г.

ISBN 978-966-933-418-3

© Сліпушко Оксана, 2013
© Сліпушко Оксана, 2026, зі змінами
© Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
ВПЦ "Київський університет", 2026

*Держава – це дух народу
Г.В.Ф. Гегель "Філософія духу"*

ВСТУП

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І СУЧАСНИЙ ГУМАНІТАРНО-ОСВІТНІЙ ПРОСТІР УКРАЇНИ

Сучасний світ надзвичайно динамічний і змінний. Він шукає нові ідеї, які зближують нації, інтегрують їх у контекст співпраці та взаємодії на різних рівнях, зокрема культурному, літературному, духовному. Водночас міжнаціональний діалог підкреслює значущість та особливості кожної з них. Такі національні ідеї, які захоплюють світ і виходять на міжнародний рівень, народжуються у процесі національних пошуків. Вони вириваються зі свідомості однієї людини, яка стає ідейним речником і глашатаєм власного народу, і на багато століть визначають духовні вектори не тільки своєї нації, а й інших. Такі ідеї укладаються у систему мислення нації, визначають її ментальні риси, надихають на подальший рух уперед і безпосередньо впливають на особливості творення власної державності.

Свого часу Тарас Шевченко виголосив ідеї, що стали об'єднуючими для слов'янських націй та інтегрували українців до європейського простору. Його "Кобзарем" український народ уперше після державної Київської Русі та автономної Гетьманщини заявив про право мати власну державу. Витворений Шевченком ідеал Духовної Держави став основою державницьких уявлень Михайла Грушевського та Володимира Винниченка, прозвучав у першій "Конституції" незалежної України

Пилипа Орлика. Ідеї Тараса Шевченка у сучасному світі є передусім українськими, національними та водночас духовно близькими багатьом слов'янським і західноєвропейським народам, оскільки єднають їх спільним для першої половини XIX ст. духом слов'янського відродження, з якого почали формуватися сучасні незалежні національні держави.

Багатолітня традиція бездержавності України визначила тенденцію домінування на її теренах саме гуманітарних чинників, коли нація реалізується більшою мірою у сфері духовній, культурній, аніж політичній та економічній. Яскравим і незаперечним прикладом є феномен Тараса Шевченка, коли бездержавна нація народила постать, що здатна виразити не лише прагнення свого народу у часи розвитку європейських національних держав, а й інших слов'янських націй. Озвучена Шевченком національна ідея звучить і в сучасному гуманітарному просторі Україна як ідея, що єднає український народ на всіх його геополітичних теренах. Для повної її реалізації у сучасному гуманітарному та освітньому просторі України необхідно розвивати відповідні гуманітарні технології як шляхи утвердження ідей Шевченка. Фактично йдеться про раціоналізацію гуманітарних та освітніх концептів митця та втілення їх до практичного життя. Тарас Шевченко сформував власну максиму української ідеї, що лежить в основі світогляду його Духовної Держави та є, як наголошує Р. Радишевський, "осовною складовою коду збереження, функціонування й остаточного оформлення українського національного світогляду" [49, с. 5].

Саме ідеї Тараса Шевченка на сучасному етапі історичного буття українського народу здатні об'єднати націю та заявити про неї у світовому гуманітарному контексті. Особливо сприятливими для цього є періоди відзначення 200-річчя і 210-річчя від народження Тараса Шевченка. Адже постать Кобзаря виводить Україну на нові орбіти міжнародної співпраці, засвідчує та підтверджує увагу до Шевченка в контексті інших народів. Ідеал духовної держави Тараса Шевченка реалізовано у гуманітарних стратегіях багатьох європейських держав. У процесі відзначення Україною 200-річчя і 210-річчя від дня народження

її національного генія відбулася репрезентація її державного іміджу на рівні світових ідей.

Загалом можна визначити два шляхи представлення феномену Тараса Шевченка. Перший шлях – модерне наукове осмислення спадщини Т. Г. Шевченка. Цей шлях і витворена на ньому духовна продукція призначена передусім для наукових та освітніх кіл. Це коло споживачів більш вузьке, але воно визначає суть і стратегію поширення ідей Шевченка та його феномен у більш широкому – суспільному та громадському просторі. Із цього, другого, аспекту відбувається актуалізація та популяризація феномену Шевченка, коли виникає поняття "народний Шевченко". У часи Революції Гідності, на Євромайдані, під час повномасштабного вторгнення з українцями був Тарас Шевченка, ідеї якого формували й надалі визначають вектори національно-визвольних рухів. Шевченкові крилаті та знамениті фрази "поборітеся – поборете", "кайдани порвіте", "за вас правда" та інші надихають багато поколінь і залишаються актуальними й нині. Урешті, поєднання цих двох чинників визначає бачення національного генія в Україні та світі. Феномен Тараса Шевченка є національним символом України, втіленням її духовності, літератури, змагань за волю та незалежність.

Для розуміння життя та спадщини Тараса Шевченка потрібен історизм мислення. Його феномен відкривається у контексті духу епохи, під час якої прочитується спадщина поета, і через світовідчуття доби, коли він жив і творив. Протягом усього свого життя Шевченко знов і знов повертався до глибинного осмислення історичного буття української нації, витворивши таким чином власну історіософію, суть якої визначає усвідомлення призначення свого народу та власного "Я" у контексті світової історії.

Загалом XIX ст. в історичному бутті Європи стало епохою творення національностей, зародження й утвердження національних держав. Домінуючими були ідеї національної держави та самовизначення народів як націй. 1814 року помер німецький філософ Фіхте. І цього самого року наро-

дився Тарас Шевченко. Він прийшов у світ тоді, коли свідомість людства була перейнята ідеями "Слова до німецького народу" Фіхте та "Ідеями про філософію історії людства" Гердера, які у суті своїй сприяли тому, що у духовному житті людства принцип національності та народності стає головним. Закономірно, що саме у цьому руслі творив Шевченко, продукуючи ідеї, що залишаються актуальними й нині, зокрема, ідеї незалежної національної держави, Духовної держави як способу історичного вияву нації, національної освіти як шляху формування громадянина.

Кожне століття осмислює феномен Тараса Шевченка по-своєму, відповідно до викликів нової доби. І знаменним є те, що ідеї митця залишаються актуальними та важливими, відгукуються в світоглядному контексті нових людей. Особливо знаковими й промовистими є відзначення його ювілеїв. Початок ХХ ст. ознаменувався державним, національним і соціальним відродженням України. Змагання за незалежну Українську Державу стояли на порядку денному українського життя як визначальні. На той час припав 100-літній ювілей Тараса Шевченка. Звернення до постаті національного генія було явищем не формальним, а дійсно революційним, що стимулювало духовну енергію народу, актуалізувало слово Шевченка у контексті прагнень здобути й утвердити національну волю. Перший Президент України Михайло Грушевський у вступному слові "Великі роковини" до "Збірника пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)" писав: "Шевченкове століття, що ми поминаємо сього року, являється zarazом ювілеєм українського відродження – святом, переглядом, обрахунком його розвою протягом усього століття, так тісно зв'язаного з культом його національного поета" [15, с. 71].

Тарас Шевченко став символом національної свободи та боротьби за українську державність, а його спадщина репре-

зентує державницьку концепцію митця, в основі якої лежить національна ідея, базована на сильній національній волі.

Знаменними були роковини до 150-річчя народження Шевченка, що українська діаспора відзначила дуже гідно. Тоді відбувся світовий конгрес української вільної науки, ряд наукових конференцій та академій, побачила світ низка наукових і науково-популярних праць, вийшло друком друге повне видання творів Шевченка, перший том англomовної Енциклопедії українознавства, відкрито пам'ятники митцю у Вінніпезі та Вашингтоні. Світ знов і знов визнає християнський гуманізм поета, викладений у його "Кобзарі", що являє собою систему Шевченкового світогляду.

"Кобзар" Шевченка вийшов друком 1840 року. Шевченків Перебендя на багато століть став героєм свого народу та багатьох часів, речником його ідей і прагнень у різні епохи національного буття. Передусім Шевченків герой сповнений величнього прагнення подвигу, тому став улюбленим для київської університетської молоді, зумівши представити своїм словом духовне життя народу та його моральні шляхи. В образі цього героя глибокі особисті переживання Шевченка поєднуються із суспільними думками, тому він однаково сильно інтимний, глибоко особистісний, а водночас суспільний і громадський, політичний і культурний.

Іван Франко у промові на 43 річницю від смерті поета ставив питання про те, чи можемо ми судити про Шевченка з історичної перспективи, піднявшись над злобою дня? Тоді Франко сказав, що "питання і справи, порушені ним (Т. Г. Шевченком – О.С.), закляті в форми віщого слова, ще не перестали ворухити пристрастей та збуджувати ілюзій. Отим-то противники й прихильники однаково з жахом оминають такі вислови нашого Кобзаря: одні, щоб не ворухити болючого місця і не договорюватися до лютої; другі, щоб не знайти в них чогось такого, де б довелось справді признати рацію противникові з ущербом для честі, а може, лише для непомильності нашого дорогого поета. [...] Та я думаю, що для нас, виплеканих і вихованих Шевченковою піснею,

у яких Шевченкове слово нерозривно зіллялося з усім найкращим і найвищим, що дає нам новочасна наука і новочасна культура, – що для нас давно настала супроти Шевченка ота історична перспектива. Ми можемо спокійно слідити за кожним розмахом його орлиного крила, можемо розбирати критично його погляди і не потребуємо жахатися ущербу для його честі й для нашої національної гордості, коли нам доведеться признати якийсь його погляд хибним або думку якусь неясною. Ми знаємо, що наш поет був чоловік, значить – міг і мусив помилятися. Його "Кобзар" для нас не Коран і не Євангеліє, і навіть не підручник історії, чи політики, чи філософії, і виказання одної-другої помилки нічогосінько не вхибить його вартості у тім героїчнім, чистім, щиро людським почутті, яке ніколи не помиляється і, лежачи в основі всіх поступових і ліберальних програм, лишається безсмертним, хоч і як би змінилися побудовані на нім логічні програмові конструкції" [59, с. 173].

Ще сучасники Тараса Шевченка визнали його геніальність і непересічність – як друзі, так і вороги, ті, хто його підтримував та оберігав, і ті, хто боровся з ним. Він був сином і породженням своєї епохи, а водночас піднявся над нею величчю духу та здатністю мислити масштабними мірками вселюдського масштабу. Як наголошує Євген Маланюк, "генія трудно убгати в стисло окреслені рами. Геній прямує до найповнішого розкриття своєї особистості, до створення власного "космосу" – непереможно і всебічно. Тому часто живе відразу в кількох добах і йде в кількох напрямках" [41, с. 126]. Геній Тараса Шевченка не просто живе й у нашу добу, а значною мірою впливає на її гуманітарний простір, визначає його вектори та напрямки розвитку. Шевченків Перебендя, будучи фактично Альтер-его митця, виступає як совість нації у XXI столітті. Він перегукується із сучасністю своїм світоглядом і світовідчуттям, що у суті своїй були романтичними. Але романтизм Шевченка – особливий.

Правомірним є твердження Івана Франка про романтичний націоналізм Шевченка, для якого творчість є націона-

льним служінням. А Євген Маланюк наголошував на тому, що "романтизм Шевченка, завдяки національній повнокровності, був завжди доведений до кінця, опуклий, яскравий, живий і реальний" [41, с. 128]. Шевченко виступив за права свого народу в епоху формування національних держав шляхом духовних та освітніх змін. Він був прихильником саме так званої народної волі, тому, як пише Іван Дзюба, "в Шевченковій поезії немає панського гасла "вольності", а є народне "воля". Це принципово різні речі. Він сподівався на боротьбу народу за своє визволення, а не за права шляхти" [17, с. 77].

Тарас Шевченко тонко й глибоко відчув епоху формування модерних націй в усій Європі, дух політичного та літературного романтизму, який живив уми тогочасної світової частини світового суспільства. Культивуючи фольклор і народну мову, Шевченко репрезентував себе як народного за своїм духом і внутрішньою сутністю митця. Він піднявся силою власної творчості на романтичний бунт супроти існуючого несправедливого ладу. Романтизм Тараса Шевченка тісно пов'язаний із народом. Вони плоть від плоті та дух від духу частина своєї нації. Кожен заклик митця – актуальний. А його "будьте люди" спонукає мислити по-новому, тобто навчитися почуватися народом і нацією, мати почуття національної та власної гідності, що є по суті невід'ємною частиною першого. Заповітна мрія Тараса Шевченка прозвучала у словах до отамана Кухаренка:

Отамане, якби ти знав, що тут робиться!..

Козацтво ожило!

Оживуть гетьмани в золотім жупані,

Прокинеться доля,

Козак заспіва [66, с. 15].

Цими словами Шевченко висловив надію не на відродження Гетьманщини, розуміючи, що це просто неможливо, а на відродження традицій української державності. Адже для поета Гетьманщина була символом державності. Шевченко – поет Нації та національний поет. І в цьому його

головна суть. Як і кожна свідомо особистість він мріяв про державну реалізацію свого народу, прокладаючи шлях до неї своєю творчістю, використовуючи слово як головну зброю у здобутті ідеалу Духовної української держави.

Політичний світогляд Тараса Шевченка склався вже у ранні роки. Він назавжди залишився особистістю з радикальним і непримиренним ставленням до Російської імперії, противником неволі індивідуальної, соціальної та національної. Він критикував Переяславську угоду Богдана Хмельницького і співчував Іванові Мазепі. Шевченко був людиною глибоко та щиро віруючою. Його віра ґрунтувалася на власному розумінні Бога, внутрішніх розмовах митця із ним, прагненні донести до Всевишнього не стільки свої особисті, а передусім національні проблеми. Шевченко звертається до Творця, волаючи про негаразди нації. Фактично ми бачимо його у зверненнях до Бога саме як представника української нації, її палкого й щирого патріота. Коли його народ страждає та не має милості від Всевишнього, то Шевченко стає критичним до непримиренності:

*...Не хрестись
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
і візантійський Саваоф
Обдурить! Не обдурить Бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його – ми люде [67, с. 287].*

Але все ж і за такої ситуації Шевченко залишається релігійною людиною та глибоко віруючою, бо звертається до Бога. Шевченків Перебендя у ранніх творах митця говорить із Богом як з рівним. Визначаючи суть розуміння Шевченком Бога, Мирослав Попович пише: "Цей Бог – і не звичний церковний ("візантійський"), і зовсім не якийсь язичницький Перун чи Велес, як дехто тлумачить ці слова поета. Жодного сумніву не залишають численні посилання його на біблійні тексти – Шевченко був і залишився християнином. Але від язичницької непокори долі, що ди-

увала грецьких воїнів, які вбачали героїзм в умінні мовчки приймати її удари, від цієї гордині залишилося в Шевченка ставлення до Бога як до рівні" [48, с. 375]. Особливість Шевченкової релігійності полягає передусім у тому, що він веде розмову із Богом не про своє особисте, а про національне та народне. Власне, останнє і є його особистим.

Загалом Тарас Шевченко витворив ідеал Духовної держави, який визначає суть світогляду митця, передусім його суспільних і духовних пошуків. В основі цього ідеалу лежить національна ідея, що репрезентує прагнення народу передусім у духовній сфері. Шевченкові ідеї залишаються актуальними протягом століть завдяки своїй національній універсальності, концентрації у них тих принципів, які становлять суть національного феномену.

РОЗДІЛ 1

ДУХОВНА ДЕРЖАВА КОБЗАРЯ: НАЦІОНАЛЬНА І СОБОРНА

На початку XIX століття німецький філософ Г. В. Ф. Гегель сказав: "Держава – це дух народу". Феномен державності засвідчує не лише дух народу, а й волю нації до самоздійснення. Держава є вищою формою вияву та реалізації нації. Бездержавні нації – то бич історії. Україна-Русь після свого злету у князівську епоху та розвитку у гетьманські часи пережила період бездержавності, але засвідчила колосальну волю до власної державності у нову епоху. І ця непорушна воля української нації до власної державності була загартована ідеями духовної держави Тараса Шевченка. З духовної держави митця народилася незалежна Україна як політичний організм. Він дав українській нації ідеал державної самостійності України, в якому переплелися воля, правда і справедливість. І доповнює цей ідеал християнський гуманізм поета, породжений істинною релігійністю митця.

Шевченкова Держава Духовна Слова лягла в основу модерної національної держави Україна. Саме Слово поет надавав визначальної ролі зброї, що здатна подолати будь-які перешкоди на шляху до національного самоздійснення:

*Неначе срібло куте, бите,
І семикрати перелите
Огнем в горнилі, словеса
Твої, о Господи, такі; –
Розкинь же їх,
Твої святії,
По всій землі [67, с. 237].*

Основою політичного світогляду поета є соборна українська душа. Саме тому постать і творчість Тараса Шевченка

не можна підпорядковувати сучасності, певним політичним переконанням. Можливо лише актуалізувати певні його ідеї, поглянути на модерний час через призму слова й думки великого митця та мислителя.

Тараса Григоровича Шевченка традиційно називають пророком, часто не вникаючи до суті цього поняття. Пророк – не лише віщун та ясновидець. Відповідно до Біблії, пророк – виразник глибоко гуманістичного й демократичного світо-відчуття, борець зі злом – як світовим, що протистоїть добру, так і національним, соціальним. Він – поборник правди, добра й справедливості. Шевченко дійсно був пророком свого народу, що здатний не лише боротися за нього, а й гостро викривати, картати його вади. Саме тому він, як наголошує І. Дзюба, "дав могутню силу національній самокритиці, без якої не було б нашого відродження ні в ХІХ, ні в ХХ століттях" [17, с. 7]. Варто зауважити, що мотив національної самокритики є найбільш яскравим показником зрілості та глибини національної свідомості. Тільки особистість високо свідома, з історичним баченням перспектив розвитку своєї нації здатна на аналіз і критику історичного минулого з безпосереднім проектуванням його на сучасну добу.

Мотив національної самокритики у Шевченка передусім виявляється у гострій критиці вчинку Богдана Хмельницького у поемі "Великий льох". Тут звучить потрійна анафема гетьману за те, що уклав Переяславську угоду, присягнув на вірність Петру І і Катерині ІІ. Як наголошує Ю. Барабаш, "відповіддю-пересторогою "новим ляхам", холопам петербурзького "лютого Нерона" була своєрідна поетична післямова до "Гайдамаків" – вірш "Холодний Яр" [...] Відповіддю була й сатирична поема "Сон" – "У всякого своя доля" [1, с. 383].

Щодо політичних поглядів Т. Шевченка, то у різні часи його називали комуністом, поетом селянським і пролетарським, народницьким, слов'янофілом, соціалістом, футуристом, співцем гайдамацького повстання, революційним демократом, інтернаціоналістом, русофобом, русофілом, націоналістом тощо. Насправді він був українським національним

митцем. Численні прагнення різних політичних сил пристосувати Шевченка до своїх позицій завершувалися фіаско, бо вони, як наголошує І. Дзюба, "ігнорували суверенність поезії, її незводимість до ідеологічних платформ" [17, с. 11]. Сучасне шевченкознавство потребує суто нового прочитання спадщини Т. Шевченка, зокрема інтерпретації його державницької концепції, відповідно до сучасної доби.

Тарас Шевченко чітко розрізняв національне й етнічне. В одному з листів він писав: "А на Україну не поїду ... там лише сама Малоросія". Так у його інтерпретації назва "Україна" поступово набувала характеру політичного й державного. Шевченко дуже добре розрізняв два суттєво відмінні поняття – "народ" і "нація". Народ у розумінні Шевченка – це велика кількість людей, які живуть на одній території. Натомість "нація" для нього – це вже історично зумовлена спільність, що об'єднана єдиною мовою й територіями. До цього розуміння феномену нації Шевченко йшов тривалий час. Воно формувалося на різних етапах його творчості, у контексті відмінних політичних умов. Він утверджував свою націю передусім власною літературою.

Погоджуємося з думкою Івана Дзюби про те, що "насправді творення нової української літератури мовою народу було одним із виявів самоствердження цього народу, який мав достатньо життєвих і творчих сил, щоб не погодитися з уготованою йому долею – "в сусідів гноєм бути" – і передчував "час воскресний свого повстання" (І. Франко). За цим народом було велике минуле, була велика писемна традиція, хоч уже і втрачена, але здатна озватися в нових поколіннях. Ось звідки у творців нової української літератури (а найбільше в Шевченка) і віра, і впевненість, і сила протистояти глузуванню, звинуваченням, заборонам..." [17, с. 106–107]. Шевченко запропонував українській нації ідею національно-мовної самостійності, вважаючи її реалізацію безпосереднім шляхом до національної держави.

Іван Франко у праці, яку присвятив 100-річчю від дня народження Шевченка, поділяв творчу спадщину Шевченка

на чотири періоди. Перший: 1838–1843 рр., що характеризують романтичні впливи ("Гайдамаки", "Катерина" тощо). У другий період (до арешту 1847 р.) були написані політичні поеми, зокрема "Чигирин", "Суботів", "Іржавець". Потім відбувся перехід "від національних питань до соціальних, захист кріпаків ("На панщині пшеницю жала", "Сестра", "Марині", "Сон", "Посланіє до мертвих, і живих, і ненароджених земляків моїх"). Пройшовши таку світоглядну еволюцію, "він став пророком цього народу, розриваючи немилосердно завісу політичного і національного насильства" [58, с. 435–436]. На кожному етапі відбувалася еволюція суспільно-політичних і державницьких, духовних та естетичних поглядів Шевченка, формувалося його розуміння нації як феномену, що зумовлює можливість власної держави. Митець стояв на тому, що суверенітет особи веде до суверенітету нації. Іншого шляху бути не може.

Ранні твори Тараса Григоровича Шевченка першого етапу творчості позначені формуванням романтичного, значною мірою ідеалізованого образу козацької України. Він бачив її країною слави й традицій, виступаючи борцем за національну волю та незалежність. Йому імпонувало те, що у Козацькій Україні "запорожці вміли панувати". Митець переконаний, що причиною підкорення стали не стільки іноземні загарбники, скільки внутрішні протистояння, домінування особистих інтересів над колективними. Тому він критично ставився до більшості українських гетьманів, називаючи їх "варшавським сміттям і гряззю Москви", бо не відстоювали народні інтереси, свободу та незалежність України. Саме з вини гетьманів, на думку Шевченка, Україна потрапила під владу московського самодержавства.

Розчаруванням у здатності національної еліти боротися за українську самостійність була породжена її гостра критика у циклі "Три літа". Творячи образ колишньої "славної України", Шевченко спостерігає прірву між нею й тогочасною Малоросією. Він не просто творив образ так званої "ідеальної" України, а прагнув, як наголошував Є. Маланюк,

"оживити гоголівські мертві душі української шляхти і розкрити очі ошуканій кріпацькій масі, себто сполучити й оживити спаралізовані складники нації, вдихнути історичне життя в завмерлий національний організм" [41, с. 37]. Шевченко гостро засуджує козацьку старшину, що зрадила свій народ, ставши на службу загарбникам, звертаючись до сучасників у поемі "І мертвим і живим...":

*Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!* [66, с. 253]

Неволя України, її залежність від Російської імперії в інтерпретації Шевченка є сумним спадком предків, чвари між якими призвели до втрати Козацької держави. Найстрашнішим суспільним і моральним переступом митець вважає зраду. Гріх зради він осмислює у містерії "Великий льох" на особистісному й державному рівнях, закликаючи козацьку старшину:

*Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших...* [66, с. 251]

Зрада особиста та зрада національна в інтерпретації Тараса Шевченка нерозривно пов'язані. Особистість, яка здатна на малу, тобто особисту зраду, піде й на велику зраду – національну. Тож митець звертає увагу передусім на людину як особистість, її національний світогляд і здатність боронити та захищати свій народ. Від конкретної людини починається національний рух. І себе Шевченко бачить на чолі цього руху. Власне, він сам визначив свій шлях національного Месії та Пророка. За ним пішла нація у ХІХ століття, його ідея веде український народ і на початку ХХІ століття.

Духовна держава Тараса Шевченка будується на силі національного духу та національній волі. Вона світоглядно близька до ідей Великої французької революції, ідей вольності у козацьких літописах, особливо ідеї незалежності в "Історії Русів". Шевченко картав свій народ, зокрема його еліту, аби виховати в неї прагнення бути освіченою, патріотичною, стати на бік народу. Творячи образ держави, Тарас Шевченко часто використовує образи "брати" та "мати" для позначення тих стосунків, які хотів би бачити між українцями. В його інтерпретації держава – це власна хата, де родина живе у гармонії, що побудована на кровних зв'язках і традиції. Митець послідовно називає Україну Матір'ю. Це – символ Вітчизни. Таким чином він наголошує на кровній, моральній і психологічній єдності українського суспільства:

*І на оновленій землі
Врага не буде супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люди на землі* [67, с. 289].

Заклики до єднання нації характеризують Шевченка як послідовного самостійника та державника. Він виходить із того, що задля реалізації цих ідей гетьманам можна простити їх аристократизм і соціальну політику, але не можна вибачити московфілства та роялізму. Тому значною мірою Шевченко підтримує ідеологію гетьманську та старшинську, коли вона не суперечила інтересам України. Загалом митець синтезував і художньо осмислив кращі традиції державності на теренах України. Йому імпонували традиції Києворуської держави з її прагненням до незалежності політичної та церковної, Козацької держави з її вольностями, європейська державницька традиція середини XIX століття, де визначальним було культивування національної ідеї й патріотизму. Шевченко завжди з повагою ставився до декабристів, убачаючи в них "перших російських благовісників волі". Він із болем і співчуттям описує сибірську каторгу у поезії "Сон". Декабристи втілюють в інтерпретації митця

образ борця за волю, що здатний на самопожертву в ім'я вищих ідеалів. Для нього декабристи – це вищі люди. На думку Л. Білецького, історичний процес розвитку та боротьби української нації в історіософії Кобзаря виражено як вільний вияв волі народу, його прагнення до народоправства. Адже українці протягом у своїй історичній боротьбі репрезентували мужність, відвагу, прагнення у власній хаті творити свою волю й правду. Л. Білецький пише: "І коли цей свобідний розвиток виявляється, Україна формується в державну цілість як найвищу форму суспільної організації, громадянського устрою, вищої ідеї, духовного розвитку народного буття, вищої правди абсолютного духа; цей процес характеризує поступ по шляху духовного розвитку України, як і цілого світу. І в такому розкритті всесвітньої закономірності і свободи і на Україні в українських безпосередніх народніх рухах за визволення спочиває ініціатива вищої сили, сили Бога" [7, с. 21]. Усе це репрезентує Шевченка як поета глибоко та винятково національного, що визначає й характер його Духовної Держави. А її творцем виступає український народ, який усвідомлює себе нацією, тобто у Духовної Держави є кордони. Тому "в центрі всієї своєї творчости Шевченко ставив Україну понад усе як націю й український нарід, як духову силу, самодіяльну й самотворчу, що вагою тільки свого творчого духу визначає свою національну історію, свою культуру, свою мораль, релігію, свою політичну мету й місце на сході Європи, як творчу й організуючу силу" [7, с. 107.]

Зокрема, Т. Г. Шевченко писав у своєму "Щоденнику" під час перебування у Нижньому Новгороді, де вперше побачив "Полярную звезду" Герцена з портретами повішених декабристів: "Обертка, т.е. портреты первых наших апостолов-мучеников меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнуснейшего события. С одной стороны портреты этих великомучеников с надписью: "Первые русские благовестители свободы", а на другой стороне медали портрет неудобозабы-

ваемого Тормаза с надписью: "Не первый русский коронованный палач".

Тарас Шевченко був захоплений особистими зустрічами з Анненковим, усе прочитане про декабристів мало на нього безпосередній вплив. Саме у Нижньому Новгороді він написав поезію "Юродивий", ідеї якої тісно перегукуються з декабристськими гаслами. Поет мав на думці написати поему про декабристів. В "Юродивому" він відкрито та гостро сказав про свою незгоду з нещадною розправою над борцями за волю народу:

*Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, Всевидящее Око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, розпинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло?! Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі –
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я полину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темнії і в нори
Без дна глибокії і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада і з неволі,
Царям і людям на показ,
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах... [67, с. 237]*

Шевченко виявляв неабиякий інтерес і пошану до декабристів. Вони були для нього першими вісниками свободи особистої та національної у Росії та Україні. Митець уважав

їх також й українськими героями. У поемі "Сон" він писав про декабристів:

*Заворушилася пустиня...
Мов із тісної домовини
На той останній страшний суд
Мерці за правдою встають.
То не вмерлі, не зариті,
Не суда ідуть просити;
Ні, то люди, живі люди,
В кайданах забиті...
І центральним тут є образ всесвітнього царя волі:
В кайдани убраний,
Цар всесвітній, царь волі, царь
Штемпом увінчаний,
В муці, в каторзі – не просить,
Не плаче, не стогне:
Раз добром налите серце –
Ввік не прохолоне [66, с. 184]*

Власне, для Тараса Шевченка осмислення постаті лідера, провідника нації є дуже важливим. Л. Білецький правомірно наголошує: "Розуміння провідника нації в ідеології Шевченка є не таке, як в інших слов'янських народів. Ці всі останні мислили функцію провідника в аспекті традиційним для короля, царя, цісаря, як диктатора, себто репрезентанта панської меншости або кліки чи однієї партії ... Провідник України а уяві Шевченка – то є слуга народу і його духовний репрезентант ... Тільки в такий син України може повести за собою нарід до його ліпшого майбутнього, а не той, що репрезентує тільки ворожу меншість і народом править тільки згори військовою і поліційною силою, а не вибраний її достойник" [7, с. 108]. Тому і "націоналізм Шевченка, – то є духовна служба нації до кінця життя, відданість їй до смерті, найглибша любов до найменшого і найупослідженішого сина її й віра, що українська нація вічна, що її життя й Доля є життям і Долею всіх" [7, с. 108].

Поєми "Великий льох" і "Сон" свідчать про те, що у середині 40-х років Шевченко не тільки чув про декабристів,

а й бачив у них справжніх революціонерів, вони були для нього суспільним та етичним прикладом, справили суттєвий вплив на формування політичного світогляду митця. Зокрема, у творах Тараса Шевченка відчувається дух поезій Рилєєва, які він мав можливість читати, будучи знайомим із родиною Репніних. Наприклад, у поемі "Тризна", що є по суті автобіографічною, спостерігається безпосередній вплив творчості Рилєєва:

*Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта
Полезным бать родному краю [66, с. 160].*

А поемою Рилєєва "Войнаровский" нав'язані наступні слова Шевченка:

*...вдали страны родной
Могу ль всегда бать равнодушен?
Рожденный с пылкою душой,
Полезным быть родному краю [66, с. 161].*

Герой Шевченкової "Тризни" – це "пришелец неслав-ленный, чудесный", він:

*Говорил, что обще благо
Должно любовью купить
И с благородною отвагой
Стать за добро и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник Божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар [66, с. 164].*

Герой Шевченка, як і Рилєєва, бачить своє життєве поклонання у служінні Вітчизні, здатності до самопожертви на користь суспільного, де розкривається суть і призначення людини. Якщо вона готова віддати життя за народ і Батьківщину, то заслуговує на найвищу похвалу й підтримку. Герой, здатний на самопожертву, – це романтичний ідеал обох поетів.

"Любовь к общественному благу", "общее благо" – ці вирази звучать у багатьох поезіях Рилєєва. Очевидно, Шевченко не просто так використовував ці вирази, а саме тому, що вони були для нього духовно та світоглядно близькими, виражали його світовідчуття та сприйняття тогочасного соціуму. Шевченко, відчуваючи свою спорідненість із декабристом, прагнув формувати світогляд модерної української нації, убачаючи у ній можливість стати будівничим своєї держави. Павло Филипович зробив детальний порівняльний аналіз поем "Тризна" Шевченка та "Войнаровский" Рилєєва, знайшовши там багато спільного. Але головним об'єднуючим чинником є не тільки спільність у словах і виразах, а у сприйнятті та оцінці життя, вибудові свого шляху розв'язання історичних проблем нації. Важливо, що твори Рилєєва, в яких героями виступають українські історичні діячі, піднімали національну свідомість українців, тому інтерес до них був цілком закономірним. Малюючи автобіографічний образ героя у "Тризні", Шевченко має на увазі водночас і себе, і свого російського побратима Рилєєва. Тут їхні позиції дуже подібні. Зі співчуттям і розумінням пише Шевченко про декабристів:

*О Боже, сильный и правдивый!
Тебе возможны чудеса
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво,
Воспрянуть мертвым повели,
Благослови всесильным словом
На подвиг новый и суровый
На искупление земли,
Земли поруганной забытой
Чистойшей кровию политой
Когда-то счастливой земли [66, с. 163].*

Фактично Тарас Шевченко та декабристи майже одночасно повернулися із заслання. Він так само сильно, як і вони, зазнав немилосердного гніву з боку "народних палачів", царського уряду. Він пережив такі самі приниження моральні та фізичні.

Самодержавство само штовхнуло Шевченка до декабристів. Багато ідей великого митця України були натхненні саме ідеями декабристів. Шевченківсько-декабристський духовний і суспільний контекст явив собою демократичний прорив у тогочасному світі Російської імперії. Погоджуємося з думкою П. Филиповича про те, що Шевченко "був також справжнім "благовестителем свободи" і міг зустрітись із декабристами, хоч і був молодшим, як рівний із рівними. Але з великим благоговінням, як до старших духовних учителів, давно улюблених, зустріч із якими була давнім бажанням, підходить Шевченко до декабристів, багато місця присвячує у своєму щоденникові зустрічам із ними.

Це безумовно тому, що в молоді ще роки, роки формування громадської свідомості Шевченка, ідейними керівниками в поета були в великій мірі люди, які 14 грудня 1825 р. підняли озброєну руку на самодержавіє".

Шевченкові борці за волю України завжди є національними патріотами, для них мета боротьби – вільна й незалежна Україна. Поєми "Великий льох" і "Сон" свідчать про те, що вже у середині 40-х рр. Шевченко чув про декабристів, вважав їх справжніми революціонерами та борцями за волю. Позиції та ідеї декабристів не тільки суттєво вплинули на формування політичного світогляду українського митця, а й прозвучали у його творах. Можливо, приклад декабристів підштовхнув його до участі у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Утопічний ідеал Шевченка, що став результатом мислення митця, а не політичного діяча, суттєво змінився після участі у діяльності цієї політичної організації.

Загалом середина XIX століття у духовному житті України-Малоросії позначена утвердженням ідеї української нації, що було характерно фактично для всіх слов'янських народів. Тоді у Росії молодь із захопленням читала "Філософічний лист" П. Чаадаєва, у Польщі – "Книги польського народу і польського пілігримства" А. Міцкевича. У Чехії біля джерел національної ідеї стояли Я. Колар і Т. Масарик. "Промови до німецької нації" Ф. Фіхте живили німецьку національну ідею. Ж. Мішле

у трактаті "Народ" обґрунтував французьку ідею. В Україні творцями національної політичної ідеї виступили члени Кирило-Мефодіївського братства й Тарас Шевченко.

Слов'янське товариство святих Кирила та Мефодія являло ідеологічну єдність, що репрезентували такі програмні документи, як "Статут Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія", відозви "Брати українці" та "Братья великороссияне и поляки", "Книги буття українського народу". Кирило-Мефодіївське братство стало своєрідною відповіддю України на ті культурні феномени, які визначали світогляд тогочасної Західної Європи. Їхня ідеологія поєднала, як наголошує Д. Чижевський, "моменти романтичної традиції, що на Заході в ці часи вже завмирала, а у слов'ян ще довго пізніше залишалася жива і актуальна; радикалізм 40-х років, для якого на Заході були певні соціальні передумови (зародки робітничого руху), яких цілком ще бракувало у слов'ян, де соціальну мотивовку радикалізму замінила національно-політична; нарешті, релігійний елемент, при тому в специфічних формах східного християнства, грецької ортодоксії, що надав іншим моментам ідеології есхатологічної закраски, спричинився до віри в можливість і неминучу потребу перебудови всього життя людського і суспільства на основі християнської віри" [61, с. 140].

У прокламації "До братів українців" йдеться: "Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав своє мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгар". Світогляд братчиків формувався у руслі ідей політичного романтизму. Як наголошує І. Дзюба, "саме романтики "закріпили" в європейській свідомості неперехідну естетичну, а також "націотвірну" цінність народнопоетичної сфери, використали її для своїх історіософських конструкцій, дали всебічне філософсько-естетичне осмислення народної творчості та широке по-

в'язання її з проблематикою романтичної літератури, з естетичною програмою романтизму" [17, с. 133–134].

Визначальною політичною ідеєю товариства було, як зазначено у Статуті, "духовне і політичне поєднання слов'ян" як "їх призначення, до якого вони повинні прагнути" [31, с. 150]. Об'єднання слов'ян до однієї держави мислилося на основі поваги народів один до одного, а головною умовою єднання було визначено державно-політичну самостійність кожного народу. За необхідне вважали встановлення у всіх народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян. Основою для суспільного та державного ладу вбачали принципи християнської моралі. Загалом документи братства свідчать про національно-державницький принцип формування слов'янської єдності. Було проголошено ліквідацію соціальної нерівності, зокрема кріпацтва, просвітництво як головний засіб досягнення мети, моральність дій і дотримання християнського віровчення: "Як все товариство в цілому, так і кожен його член повинні свої дії узгоджувати з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння; правило ж "Мета освячує засіб" товариство визнає безбожним" [31, с. 152].

Безперечно, політичний світогляд товариства став визначальною основою для формування суспільних позицій Т. Шевченка, який збагатив його більшою увагою до особистості, зокрема української людини як представника нації. Загалом національно-визвольна ідея у Шевченка безпосередньо пов'язана зі свободою особою, вона реалізується у трьох вимірах: свобода особистісна, свобода національна та свобода суспільна. Тарас Шевченко осмислює ці аспекти, стоячи на тому, що повна свобода можлива лише за умови реалізації цих трьох вимірів. Хоча ще до знайомства з Товариством Шевченко сформував власний національно-політичний ідеал, що являв фактично ідеал політичної незалежності України, досягнення якого потребує та вимагає досить радикальних методів боротьби. Власне, ідея про політичну самостійність України є магістра-

льною для творчості Тараса Шевченка. Уперше вона прозвучала у його ранніх романтичних творах і поступово перейшла у передсмертну філософську лірику, ставши основою авторського світогляду. Тараса Шевченка дослідники зраховують до так званого радикального крила братства через існування певних його розходжень із поміркованими поглядами братчиків.

Один із лідерів Центральної ради Симон Петлюра наголошував що, аналізуючи певною мірою невиразні національно-політичні ідеали програми Кирило-Мефодіївського братства та "Книг буття українського народу", "та порівнюючи їх зі світоглядом Шевченка, виявленим у "Кобзарі", не можна не бачити величезної, різючої різниці: поет значно випереджує прагнення Кирило-Мефодіївського братства, залишаючи позаду ідейних виразників сучасного йому українського суспільства і стоїть самотньо, значно перевищуючи крайні, найновіші досягнення національно-громадської думки. Навпаки, більш рішуче формулювання деяких питань у програмі "братчиків" залежить ... від Шевченкового впливу. Він у поетичних творах і художніх образах втілює ідеї Кирило-Мефодіївського братства, служить тим самим цілям, ставить ті самі завдання, але одночасно по відношенню до "Братства" виявляється "еретиком", бо охоплює його ідеї ширше, проводить їх послідовніше" [45, с. 79–80]. Але революція Шевченка, як і його держава, мала перш за все духовний характер. Він був митцем, тому вірив у силу Слова, його здатність виховувати народ і будувати державу.

Ідеї кирило-мефодіївців відрізнялися від тих, що були проголошені російськими слов'янофілами. Передусім їм були притаманні такі риси, як демократизм, соціальна рівність, політична свобода, засудження самодержавства, експлуатації, кріпацтва як ганебного явища, критика російських царів як поневолювачів України, підтримка декабристів, федералізм, уславлення козацьких звичаїв і традицій, національна і політична суверенність України, рівність усіх слов'янських народів. У "Колоколі" Герцена було проголошено: "Ідея панславизма

принялась в Украине совсем не так, как в Московии, где она проявлялась или в стремлении уразуметь смысл тропарей и букварей, или в риторических похвалах старомосковский Руси, под которые подкладывалась всероссийскому престолу надежда простереть когда-нибудь царственную десницу на славянские народы и уготовать им вождеденную судьбу Украины и Польши. В Украине эта идея тотчас облеклась в светлую форму федеративного союза славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности, при всеобщей личной и общественной свободе. Вместе с тем возникло убеждение, что только этим путем Украина может подняться из упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо безжалостный поправный образ".

Фактично "Книги битія" засвідчили суспільний і політичний компроміс між членами Кирило-Мефодіївського братства та різними групами української інтелігенції, що відрізнялися радикальними чи ліберальними поглядами на шляхи перетворень в Україні. Зокрема, серед братчиків на радикальних позиціях стояли Микола Гулак, Микола Савич, Дмитро Пильчиков, Георгій Андрузький, Олександр Навроцький, Іван Посяда, які за поглядами були близькі до Шевченка. Помірковані погляди мали Василь Білозерський, Опанас Маркович, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров. М. Грушевський правомірно наголошує про існування "глибокої ріжниці між Шевченком і молодшими кириломефодіївцями", які "мріяли реформувати суспільство й гоїти соціальні рани проповіддю евангельської моралі, поширення освіти і культури, піднесенням культурного рівня панської інтелігенції й кріпацької маси, розробленням української мови, популярною літературою і под.". На думку Грушевського, Шевченко "хоч положив свою жертву сим планам", все-таки "далекий був від сих оптимістично-ідеалістичних настроїв, глибоко переконаний, що тільки революційні "ножі обоюдні" потрапляють "розпанахати погане гниле серце" (вкрите боляками), вицідити сукровату, наляти живої козацької крови, "чистої, святої" [15, с. 113].

Щодо офіційної належності Тараса Шевченка до Кирило-Мефодіївського братства переважна більшість дослідників стоїть на тому, що під час слідства всі учасники Кирило-Мефодіївського братства намагалися представити свою діяльність як винятково просвітницьку. Вони заперечували будь-яку належність Шевченка до організації, щоб зберегти його та запобігти ув'язненню. Очевидно, що царська жандармерія зрозуміла, що Шевченко був не просто причетний до Кирило-Мефодіївського братства, а виступив його ідейним натхненником. Леонід Білецький у вступній статті до поеми "Гайдамаки" писав: "Дивна річ... Недавній козачок, оцей кріпак у своїх перших кроках творчості займає виразну українську лінію і перший в цілیم вольнім рухові проголошує максимальну націоналістичну українську ідею. Зазначуємо – перший, бо перед нами ніхто з українців не стояв на суто самостійницькій позиції! Правда, вказує дехто на Василя Капніста, інші на автора "Історії Русів", але чи можна рівняти їх з Шевченком?.. Зате інші українці, як Ів. Котляревський, Гулак-Артемівський, Квітка, Бантиш-Каменський, Маркевич, Метлинський і всі, що провадили свою діяльність чи то в Петербурзі, як Гребінка, чи в Харкові – всі вони єднали Україну з "царем-батюшкою" московським ... Куліш вагався між обома сусідами. Навіть Костомаров пізніше твердив, що Україна є інтегральною частиною московської держави. А Шевченко? Один серед хору москвофілів, тільки він один від перших днів своєї творчості ідею української держави підносить у весь зріст, у всю велич її ваги і необхідності" [5, с. 56–57].

Погоджуємося з думкою В. Петрова про те, що учасники Кирило-Мефодіївського братства накресливали перед своєю організацією не мирні, а бойові завдання, "не поступово-просвітницькі, а революційні". Це була бойова й войовнича організація революціонерів з широкою програмою, національною, державною, соціальною й політичною. Остаточною й вищою метою цієї організації було створення самостійної України як незалежної демократичної держави в складі інших сполучених держав Слов'янських народів Європи –

ідея, до речі, цілком виразно відзначена також і в Шевченкових "Гайдамаках".

"Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: "От камень, его же небрегоша зиждуції, той бисть во главу угла", – так закінчується виклад національно-державницької історіософічної концепції, викладеної в "Книга битія українського народу", творі, написаному Мик. Костомаровим, де він у піднесеному тоні прокламував месіаністичне покликання України.

У боротьбі проти централістичної самодержавної політики Миколи I братчики накресливали ідеал децентралізації Росії, створення держави, сполученої з самостійних держав, запровадження демократично-політичного ладу в Україні та українському народові призначали місію проводця й ініціатора в змаганнях з Москвою.

Немає сумніву, що натхненником Братства й братчиків був Шевченко. Він не був самотній. "Самотній?.. А Україна!", – цей рядок у Шевченкових "Гайдамаках" бринить як відповідь тим, що виявляли тенденцію ізолювати Шевченка від його сучасників.

Шевченко не як усамотнений поет, а як чинний член політичної організації – ось теза, яку слід висунути супроти поглядів, що досі панували в шевченкознавчій науці. Шевченко був ... живим і яскравим прикладом, свідченням того, ким і чим може бути український народ, "Ярема", якщо з нього буде знято тягар національного гноблення. Братчики посилались на приклад Шевченка, розгортаючи програму своїх національно-визвольних змагань" [5, с. 58–59].

Тільки керуючись прагненням зберегти Тараса Шевченка, братчики твердили, що він не мав жодного стосунку до їхньої діяльності. Насправді ж "Шевченко у своїх визвольних змаганнях не був самотній. Його ідеї та його плани не були його особистими планами й ідеями, а планами й ідеями Організації.

Романтизм протиставляють реалізму. У визначення "козакоманських" творів Шевченка вкладається своєрідний

відтінок, намагання ствердити, що в романтичних захопленнях козакоманією поета та його друзів не було нічого реального. Нічого, окрім вибуху почуття, палкого й нестримного, жагучого й різкого, але без жодного життєвого, реального, дійсного й здійсненого підґрунтя.

Однак романтизм першої половини XIX ст. не був абстракцією. Він був акцією, а насамперед акцією національного відродження. Кажучи про романтизм Шевченків, ми кажемо тим самим, що його творчість мала свідоме національне, націоналістичне скерування.

І за всім тим стояла конкретна політична акція, діяльність тієї групи передових людей свого часу, до якої належав як чільний її репрезентатор Шевченко. Акція братчиків була скерована на створення передумов для революціонізації народних мас, на втягнення всього народу в революцію, на надання політичній революції національного характеру.

Шевченко й Кирило-Мефодіївське братство неподільні. Не можна уявити Братства без Шевченка й Шевченка без Братства. Сенс існування Братства виправдовувався наявністю Шевченка і, у свою чергу, поетична творчість Шевченка знаходила собі організаційне, чинне завершення у факті існування й діяльності Братства" [5, с. 60–61].

Водночас ідеї Тарас Шевченка, проголошені у його творчості, були настільки сильними, що збудили свідомість тогочасної інтелігенції, змусили її замислитися над національними питаннями та проблемами. Зокрема, М. Костомаров писав, що муза Шевченка роздирає завісу. Тому було страшно, солодко, болюче, п'янюче заглянути туди. Критик наголошує, що Тарасова муза порвала якийсь підземний заклеп, вже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатями. Саме Шевченко обняв Україну з її могилами кривавими, з її страшною славою, оспівавши у своїх текстах.

Шевченко назавжди став для України частиною її національного буття. Особиста доля поета і доля його народу нерозривно пов'язані між собою. У суті Шевченкового

феномену як особистості відображається суспільна і духовна суть його Вітчизни. Як наголошує В. Горський, "світ України для Шевченка утворюють два головні компоненти – це світ українського села і світ козаччини. Співвідношення між ними не однакове. За частотою поетичних звернень світ села явно перевищує другу головну цінність – світ козацтва. Це зумовлене й не однаковим значенням, яке надається цим двом найважливішим складникам світу України. Якщо світ козацтва уособлює українське минуле, то світ села – позачасовий, як світ органічно пов'язаної з ним природи з її вічним рослинним циклічним життям. Світ села – це передусім світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності" [12, с. 165].

Гетьманщина в інтерпретації Шевченка постає як форма ідеального існування. Її світ він проектує на проблеми сучасного та на майбутнє. Тут митець виходить з ідеї, що світ буде звільнений від зла – це неминуче. І участь у цій боротьбі своїм Словом він вважає особистою справою, покликанням і місією на життєвому шляху. Шевченко стояв на позиціях свідомого демократизму та політичного радикалізму. Він послідовно проголошував пріоритет загальнолюдських цінностей, всеслов'янську соборність, замирення вселюдське на засадах рівності, справедливості, правди ("Псалми Давидові"):

*Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити?* [66, с. 262]

Роботящим рукам, тобто народів, він бажав любові, злагоди, сердечного раю ("Молитва"):

*А всім нам вкупі на землі
Єдинодумліє подай
І братолюбіє пошли* [67, с. 275].

Шевченку близькі ідеї панславізму та соціального реформаторства. Об'єднання слов'ян митець вважає історичною необхідністю та неминучістю, підтримуючи основну

думку "Книг буття українського народу" – історія є накреслений Богом людству шлях до спасіння.

Одним із визначальних суспільно-політичних образів Шевченка є "Цар всесвітній, цар волі" – Ісус Христос, що виступає втіленням ідеї правди, волі, духу України. Це підтверджує характерне для Шевченка "помоліться на волі", оскільки "щастя національного визволення має увінчатися вільною молитвою" [17, с. 303]. Шевченків "проект України передбачає різні, немовби прямо протилежні варіанти здійснення: з одного боку, – "настане суд", а з другого, – "заплакана мати" "благословить дітей своїх" [17, с. 308]. Але вони пов'язані та взаємозалежні. Люди повинні схаменутися через просвітництво або бунт. Шевченко тривалий час розмислював, який шлях є більш ефективним, а з часом він прийшов до усвідомлення неефективності обох цих шляхів. Його сподівання на національне порозуміння між "освіченим панством" і "незрячими, гречкосіями" не виправдалося.

У "Псалмах Давидових" Шевченко говорить із Богом про державну і національну долю свого народу. Біблійна основа дає йому відчуття соціальної та моральної правоти. Переспіви біблійних псалмів він використовує для утвердження тих ідей, які вважав життєво важливими для української нації. Пізніше біблійна тематика житиме його творчість як визначальна. Зокрема, у "Подражанні 11 псалму" він виявляє глибоке розчарування низьким морально-етичним падінням людей:

*Мій Боже милий, як-то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?* [67, с. 237]

Шевченко збентежений занепадом окремої особистості, що врешті представляє падіння народу, нації, неможливість

стояти за колишні славні козацькі традиції та звичаї. У такій критичній ситуації він готовий навіть на роль єдиного воїна у полі, твердо знаючи, що його зброя – слово. Заради їх захисту він готовий піднятися з останніх сил, воскреснути (твір було написано 1859 року, після важкого заслання, у літньому віці) і з новими силами стати до боротьби:

*Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово [67, с. 237].*

Шевченко твердо вірить у силу та могутність свого слова, його здатність захищати і перемагати.

У вірші "Ісаїя. Глава 35" Тарас Шевченко змалював свій образ ідеального суспільства. Це його своєрідний утопічний ідеал, втілення котрого він волів би бачити у реальному житті. Утопічність цього ідеалу зумовлюється неможливістю втілитися у житті в ті часи, коли Шевченко жив і працював. Ця держава схожа на "Йорданові святіє луги зелені, береги!" Слава покриває її своїм омофором, підбитим добром і волею. У цій країні:

*І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
У цій новій державі
Незрячі прозрять, а кривие,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Німих отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,*

*Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи
Раді та веселі.
І пустиню опанують веселії села [67, с. 239-240].*

Це той ідеал, який Шевченко вимріяв, викохав у своїй свідомості протягом багатьох років осмислення тогочасного суспільного та соціального життя. Очевидно, він сам розуміє жорстоку невідповідність свого утопічного ідеалу з тогочасними реаліями, але все ж виносить його на розсуд читачів, спонукаючи силою спільного мислення наблизити його хоча б на крок до втілення у життя. Ще у "Заповіті" Шевченка прозвучали поетичні метафори апокаліптичного характеру, а форми та шляхи боротьби визначено конкретною ситуацією. Тож певна трагедійність у змалюванні цього ідеалу присутня і в переспівах псалмів. Загалом соціальна етика та соціальний пафос Шевченка відповідають пафосу біблійних пророків, "апокаліптичне, євангельське супроводжує пророче" [17, с. 316]. Шевченко водночас трагічний та оптимістичний. Він розуміє трагічність національного становища українців, а водночас кидає у суспільство та будоражить його своїм ідеалом Духовної держави, виявляючи свою готовність зламати всі перешкоди на шляху здійснення спроби його втілення у житті, хоч би яким неможливим це видавалося.

Тарас Шевченко стверджує тезу, що "у своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Його мрія про справедливі закони відображена в урочистій сцені виборів гетьмана у поезії "У неділеньку святую". Він захоплюється одностайністю сільської громади, православного братства, козацького

товариства. Політичний ідеал незалежної України Шевченка асоціюється з демократично обраною владою та законами, однаковими для всіх правами, з громадською злагодою, єдністю у рішеннях та ідеях.

Для київських романтиків, на відміну від харківських з їхнім захопленням історією та старовиною, майбутнє, історична перспектива нації становить головний інтерес. Особливо це притаманне Шевченку. Він підносить християнство як світогляд, той високий моральний дух, який воно дало людству.

Головне для нього – свобода. З індивідуальної свободи народжується свобода політична та державна. Очевидним є як твердить Василь Барка, що "в Шевченка поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, порівнюючи з поезією всіх його сучасників; для нього воля народу була одночасно конкретною і особистісною волею кожної окремої людини в загальному складі. Шевченкові чужий модель ідеологічного походження – з "програм", що озвучували народ, ніби отару в загорожі, звідки виводять "єдиним махом" на пастівник свободи і зоставляють худобою під батогом нового "хазяїна" [2, с. 96]. Митець чітко усвідомлює власне покликання, яке висловлює у поезіях "Заповіт", "Думи мої, думи мої", "Мені однаково...". Він готовий на максимальну самопожертву в ім'я свого народу та України:

*І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: "Молись,
Молися сину: за Україну
Його замучили колись" [67, с. 8].*

Цю рису І. Франко назвав "жертвування своєї індивідуальності для діла милосердя, пересилення власного горя і віддання всієї сили для благородної мрії, щастя людськості, цей ідеал Шевченко залишив нам, як свій найдорожчий спадок" [58, с. 437]. Дійсно, самопожертва завжди була однією з визначальних рис світогляду та характеру поета. Вона спонукала його до співпраці з братчиками, визначала його

критичну позицію щодо царського уряду, через неї він узяв у свої руки могутню духовну зброю, щоб ніколи її не скласти.

Український митець і мислитель розмірковує про українсько-польські відносини. Протистояння між двома народами він вважає результатом спроб шляхти і католицького кліру поневолити Україну. У поезії "Полякам" Шевченко звертається до польських патріотів:

Подай же руку козакові

І серце чистеє подай!

І знову іменем Христовим

Ми оновим наш тихий рай [67, с. 37].

Тарас Григорович висловлює послідовно критичне ставлення до Російської імперії, але не до її народу, якому симпатизує, як і російським декабристам. Зокрема, у поемах "Сон", "Кавказ" Шевченко критикує та засуджує імперську систему Росії, а царів вважає винуватцями кріпацтва. Як послідовний федераліст поет виступає проти централізму, з позицій радикалізму та республіканізму критикує монархію.

Тарас Шевченко гостро критикує сучасне йому суспільство, сподівається, що розкол між українцями буде подолано у майбутньому. Згадуючи Вашингтона, мислитель не ідеалізує державний устрій США, знаючи від свого американського чорношкірого друга актора А. Олдріджа про рабство та соціальні контрасти. Але українському мислителю імпонує факт створення держави за принципом "ми американський народ", де визначальною є ідея єдності. Воля особиста та державна – центральна категорія. Якщо до появи феномену Шевченка змагання за українську державність були фактично приборкані, національний світогляд у різні способи замінювали імперською ідеологією, то його творчість з новою силою актуалізувала ці ідеї. Шевченко поставив на порядок денний суспільно-політичного життя національно-державницькі традиції, визначив боротьбу за власну духовну державу як головну. Ці ідеї лягли до основи його світогляду.

Загалом у процесі загальної духовної еволюції поета, протягом динаміки його поглядів на Духовну Державу стали виразно виявлятися й погляди митця щодо соціального та політичного життя українського народу. У цьому контексті постійно посилювалася й визначальна для світогляду Шевченка ідея – ідея державної незалежності України, його уявлення про її моральні та правові основи, однозначно наголошувалося на її життєвій необхідності та актуальності. Тарас Шевченко не був категоричним прихильником бунтів і повстань, вважаючи це крайнім шляхом. Він стояв на тому, що насамперед слід використати потенціал просвітництва та мирних компромісів.

Визначальним для державницької концепції Тараса Шевченка є образ козака – символ людини честі, втілення борця за свободу власну та національну. Культивування образу козака не означає, що митець закликає повернути політичний устрій Козацької держави. Власне Гетьманщина не була незаперечним політичним ідеалом для Шевченка. Він розумів, що вона віджила себе, та пише в "Тарасовій ночі":

*...була колись гетьманщина,
та вже не вернеться... [66, с. 20].*

Шевченко стояв на тому, що треба аналізувати та використовувати її політичний і духовний досвід, пристосовувати його до нових умов, модернізувати, але загалом упевнено й цілеспрямовано йти далі, вибудовувати концепцію нової української держави, відповідно до історичних, політичних і культурних обставин XIX століття. Звертаючись до досвіду Козацької держави, Шевченко актуалізує політичну свідомість, яка вела народ до боротьби за волю: "Тої слави козацької повік не забудем". Він стоїть за необхідність вироблення нових політичних форм держави, які відповідають новому демократичному поступу світової цивілізації. В основі нового ладу мають лежати воля та справедливість.

Ідеї республіканського устрою вільної незалежної України, авторитет народної влади утверджуються у поезії

"Пророк". На думку Шевченка, здобуття ідеалу незалежної України може стати результатом зусиль усього народу. Він говорить про необхідність формування політичної волі, адже за її відсутності панує політична неволя. Цей мотив прозвучав у поезіях "Кавказ", "Сон", "Юродивий". Іти до перемоги Правди – ось найвищий етичний ідеал Кобзаря.

Тарас Шевченко був перш за все митцем і пророком. Як мислитель він витворив власний образ та ідеал держави. Його держава є духовною державою. Шевченко вибудовує систему суспільних, духовних і морально-етичних цінностей, а не економічних. Саме перші лежать в основі його державницької концепції. Він був національним ідеологом, який окреслив той концепт держави, який мав становити духовну основу національного організму, надати йому державної сутності. Тарас Шевченко став не лише центральною постаттю для літератури, а й для історії національної державницької традиції, витворивши власну політичну концепцію. Справедливо зазначає І. Дзюба, що "Шевченків, умовно кажучи, проект України передбачає різні, немовби протилежні варіанти здійснення: з одного боку, – "настане суд", а з іншого – "заплакана мати" благословить дітей своїх". Але вони не взаємовиключні, а взаємозумовлені" [17, с. 282].

Загалом творча спадщина Тараса Шевченка становить 240 віршів і балад, серед них – вісім поем, а також включає драму "Назар Стодоля", фрагменти двох незакінчених драм, дев'яти повістей із написаних 20, але втрачених, щоденник, автобіографія, 250 листів. Мистецька спадщина Кобзаря – це 835 творів, зокрема картин, рисунків, офортів, ескізів (серед них близько 300 не віднайдено), 210 акварелей, 150 портретів (43 – автопортрети), шість офортів серії "Живописна Україна" та 21 офорт за останні роки життя, 230 олівцевих рисунків і ландшафтів, етюдів з натури. Усі витвори українського генія так чи інакше містять елементи та моменти бачення ним феномену духовної держави. Вони, наче мозаїчне полотно, становлять велику та масштабну картину того державного організму, який Шевченко бачив ідеальним і

відповідним для українського суспільства. Ця витворена Шевченком духовна держава синтезує традиції минулого та сучасного. Він черпає історичний досвід Гетьманщини та синтезує його з політичними традиціями інших народів, інтегрує до тогочасного соціального простору, доводячи життєздатність цього політичного утворення, наголошуючи на його національному характері та покликанні.

Погоджуємося з думкою М. Жулинського про те, що "Шевченкове слово відтворює історичну подію, історичний факт такими естетичними засобами, щоб спочатку зруйнувати стереотипи їхнього сприйняття, нав'язані імперською політикою Росії, а потім цю подію чи факт подати в новій інтерпретації, в достовірній формі. Для цього він об'єднує і протиставляє смисли, розширює картину реальних першопричин і розвитку явища. Виміри історії в Шевченка, їх свідоме зіткнення спрямовані на витворення цілісного уявлення про ту чи іншу подію, історичну постать (Хмельницький, зруйнування Січі, Коліївщина). Осмислювані Шевченком процеси мовби огортаються духовною енергією внутрішнього вгадування-пізнання ним істинних глибин і смислів історичних явищ в їх динаміці. Зокрема, у поемі "Гайдамаки" поет використовує прийом ретроспекції: давню історичну колізію він "переносить" у сучасний день, повертає події минулого трагічною стороною з тим, щоб переосмислити враження та свідчення учасників Коліївщини. Він перериває плин оповіді, розриває сюжет зонгом, прийомом відчуження, щоб запропонувати читачеві розширений ракурс сприйняття усталених поглядів на історію. Поет включає глибокі аналогії, сучасні асоціації та власний оцінюючий погляд у тканину історичної оповіді, створює рухливу систему художніх зв'язків, яка народжує нові сприйняття й оцінки, надзвичайно глибокі комплекси історичного мислення" [22, с. 282–283].

Загалом суспільний світогляд Шевченка ґрунтується на козацьких низових традиціях. Звичаї січовиків, їхнє сприйняття волі найбільшою мірою імпонували поету. Він

фактично ніколи не виступав послідовним прихильником поглядів того чи іншого гетьмана, убачаючи за кожним гріх владолюбства. Натомість він був апологетом низових козаків, які у своїх змаганнях за Україну керувалися не прагненням здобути владу, а бажанням отримати волю індивідуальну та національну, що по суті вбачалося ними як вольниця всього козацтва. Саме завдяки цьому успадкованому козацькому вільнолюбству Шевченку вдалося позбутися соціального статусу раба. У кріпосницькій Росії цього досягало дуже небагато людей. То була велика особиста перемога. Він отримав свободу, яка відкривала нове життя, нові простори для самореалізації та самоздійснення.

Розроблена Шевченком етична програма особистості передбачає вірність рідній мові, Вітчизні, національній ідеї. На той час Російська імперія фактично не чула голосів, які лунали на захист української мови. Михайло Максимович обстоював статус української мови як незалежної, але поділяв думку щодо її функції збагачення лексичного потенціалу російської мови, вважаючи, що вона придатна лише для народної поезії. Неприйняття літературного статусу української мови було поширено у середовищі національної інтелігенції, яка у переважній більшості користувалася російською мовою у спілкуванні. А що вже говорити про державний її статус? До того ще було дуже й дуже далеко. Таким чином українська література втрачала шанси на національне самовизначення, а процес формування самої української нації як політичного феномену значно уповільнювався.

1847 року у Седневі Шевченко написав передмову до невиданого "Кобзаря", в якій сказав про тогочасний стан української літератури, перспективи її подальшого розвитку. Він наголосив насамперед необхідності підняти рівень української мови шляхом пізнання життя свого народу. Але головним Шевченко вважав, аби позиція творців літератури була за характером і суттю національною, патріотичною, оскільки саме від них залежить доля української мови. Тільки у такому випадку література отримає шанс піти

самостійним шляхом розвитку. Шевченко закликав: "А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай скажуть люди". Погоджуємося з думкою М. Жулинського про те, що "Шевченко утверджується, що місія полягає в пробудженні й формуванні національної свідомості українського народу рідним йому словом" [22, с. 273]. Тобто саме українську мову митець вважає ментальною й духовною основою нації. Шевченко гостро критикує тих українців, які зрадили своє рідне. У тій самій передмові він пише: "Чому В. С. Караджич, Шафарик і інші не постриглись у німці (ім би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерів своїх, і славу добру стяжали?" Прагнення переважної частини української інтелігенції говорити і навіть писати російською мовою, вивчати іноземні мови, ігноруючи при цьому свою рідну, Шевченко вважав болючим недоліком тогочасного суспільства.

Перебуваючи у Петербурзі, у російськомовному середовищі та оточенні, Шевченко з особливою гостротою відчув і зрозумів цінність і значущість для нього особисто рідної мови та літератури. Щоб не втратити тут себе, не розчинитися у цьому середовищі, яке здатне поглинути повністю, він стає на шлях утвердження ідеї рідної нації через звернення до рідної мови для творення національної літератури. Це шлях до формування української нації, її незалежності, перспектив подальшого розвитку. Це прагнення стало не просто життєвим кредо митця, а й невід'ємною рисою його світогляду і характеру. Як пише Ю. Луцький, "його перейнятість Україною була унікальним явищем в інтелектуальній історії того часу, і в своїй самотності й пристрасності він був постаттю, яка майже не знала напівтонів" [40, с. 178].

Життєвими пріоритетами Шевченка протягом усього його життя залишалися нація, її мова та література. Його зброєю завжди було Слово. Обравши для себе місію не просто Митця, а Митця-борця, Шевченко вкладав до своєї

творчості дух боротьби. Він завжди був переконаний, що дух сильніший за тіло, тож саме національний дух визначає мову як дух нації. Це духовна та моральна основа. Слово має місію націєтворення. Самоздійснення та самореалізація Шевченка відбувається у межах національного світу, завдяки "поетичній трансформації власного життя в художньо-цілісний національний міф" [23, с. 32].

Етнонаціональна програма, що сформована Шевченком, стала стратегічною духовною домінантою української нації на багато століть уперед. У його самовизначенні закладено генотип української нації. Як наголошує М. Жулинський, "творити для Шевченка рідною мовою означало закласти основу нової української літератури, а цим самим – базу під українську національну ідентичність. Бо ж саме він вперше в українській інтелектуальній історії створив і сформулював ідею нації як духовного трансцендентного континууму "мертвих, і живих, і ненароджених", пов'язаних духовною і моральною відповідальністю за історичну долю свого народу. Не лише предки відповідальні за долю нащадків, а й нащадки – за посмертну ганьбу і славу своїх предків" [22, с. 277].

Тарас Шевченко мислив національними домінантами, які були сформовані під безпосереднім впливом тогочасного слов'янського середовища, перейнятого загальноєвропейськими тенденціями свободолюбства та віри у свій народ. Скажімо, історико-літературне й політичне значення поеми "Сон" не обмежувалося суто українськими національними межами. Як наголошує Ю. Івакін, "написана до появи сатири Щедріна, до написання Некрасовим його кращих сатиричних творів, до емігрантського періоду творчості Герцена, до листа Белінського Гоголю, до приходу в літературу Чернишевського, Добролюбова поема "Сон" стала принципово новим явищем у сатиричній літературі і України, і всієї Росії" [29, с. 136]. Вона збудила українську інтелігенцію, змусила її замислитися над становищем нації. Так само й Шевченків "Кавказ", в якому показано загальний стан світового порядку, було адресовано багатьом пригнобленим націям.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФІЯ СЕРЦЯ Й АНТРОПОЦЕНТРИЗМ У СВИТОГЛЯДІ МИТЦЯ І МИСЛИТЕЛЯ

Тарас Шевченко був переконаним антропоцентристом і гуманістом. У центрі його світогляду завжди стояла людська особистість з її глибоким внутрішнім світом, прагненнями та пориваннями. Філософія українського кордоцентризму як визначальна риса національного світогляду яскраво виражена також у Шевченковому баченні та сприйнятті світу. Його антропоцентричний кордоцентризм ґрунтувався на авторитеті Святого Письма, духовних традиціях середньовічної Русі, особливостях романтичного світосприйняття й авторського "Я" митця.

Загалом Т. Г. Шевченко своєю творчістю засвідчує прихильність до "філософії серця", що була розроблена Памфілом Юркевичем. Як і для філософа, для поета серце є осередком духовного життя, яке визначає сутність людської особистості. Також це – центр душевного й духовного життя людини, осердя морального життя особистості. Вихідним пунктом усього доброго та злого, світлого й темного у словах, думках і вчинках людини є також серце. В антропоцентричному світогляді Тараса Шевченка природа підпорядкована людині, є віддзеркаленням її внутрішнього світу. У природі людина бачить себе саму, відлуння та резонанс свого внутрішнього світу. Антропоцентризм Шевченка виявляється і в тому, що минуле і сучасне у баченні митця постає передусім через образи конкретних людей. Історія українського народу для Шевченка – це галерея постатей, яскравих особистостей, що творили цю історію.

Людина в інтерпретації Шевченка є породженням доби. А епоха Романтизму була перейнята ідеєю людської та національної свободи до самих своїх основ. Відповідно до романтичних світоглядних засад поет бачив націю як

колектив індивідів. Тож свободі нації передуює насамперед воля індивідів, які її становлять. Шевченко знав і любив ренесансне мистецтво та літературу. Він осмислював творчість Аріосто, Бокаччо, Данте, Петрарки, Шекспіра, Мікеланджело, Рафаеля. Навіть сам порівнював свою особисту долю з долею великого поета Данте: "Данте Аліг'єрі тільки вигнали з рідного краю, але не заборонили йому писати своє "Пекло" і про свою Беатріче, а я... був нещасливіший за флорентинського вигнанця", – так писав поет у листі до Анастасії Толстої від 9 січня 1857 року. Іван Франко наголошував, що "ідеали гуманності" характерні для всієї творчості Шевченка, почавши з доби "романтичного націоналізму". Його рання творчість позначена інтересом до внутрішнього душевного світу особистості. Любов до людини у Шевченка з часом трансформується і переростає у любов до слов'ян. Яскраво виражений гуманістичний панславізм став рисою світогляду поета. Після заслання у творах, зокрема поемах "Відьма", "Москалева криниця", "Неофіти" поет підняв на високий рівень осмислення тему вселюдського всепрощення. Постійне осмислення гуманістичних і, відповідно, морально-етичних проблем привело, як пише Л. Білецький, до того, що Шевченко після заслання – це перероджений християнин, який у нових творах пропагує християнські ідеї. Сам же Тарас Шевченко сприйняв заслання як очищення його душі. У листі до Анастасії Толстої від 9 січня 1857 року писав, що саме заслання навчило його, "як любити ворогів і ненавидящих нас. А цього не навчить ніяка школа, окрім тяжкої школи іспитів і довгої розмови з самим собою. Я тепер відчуваю себе як не досконалим, то принаймні бездоганним християнином".

Загалом у листах і "Щоденнику" Шевченко неодноразово наголошував на тому, що особистість найбільше підносить любов до людини, робить її гідність значущою не лише для себе самої, а й інших. Цією тезою перейняті також усі твори митця. Я. Розумний правомірно наголошує, що поет "не підтасовує людину під домінуючу філософію, але ставить людину

над філософію. Людське почування й реакція на суспільні процеси, на людські вияви щастя й болю є об'єктом його творчої студії" [51, с. 459]. Центром Шевченкового гуманізму є людська особистість. Він своїм світоглядом і світовідчуттям перебуває цілком і повністю у річищі християнської традиції. Саме в антропоцентричному світлі трактуються ним історичні події. Погоджуємося з думкою Л. Ушкалова про те, що "найбільш яскраво антропоцентричність оприявилася на теренах Шевченкової візії священної історії, найперше – історії євангельської. Саме тут стає цілком очевидним, що Шевченкова антропоцентричність є не чим іншим, як христологічність, міцно закоріненою в попередній українській духовній традиції – досить пригадати бодай ціле гроно христологічних мотивів у літературі українського бароко, зокрема в тих письменників, чії твори Шевченко добре знав (Петро Могила, Йоаникій Галятовський, Дмитро Туптало, Григорій Сковорода)" [57, с. 321].

Ісус Христос для Шевченка був центральною постаттю історії. Сам поет намагався у глибинній суті наслідувати його, передусім своєю жертовністю в ім'я нації, її свободи та незалежності. Митець репрезентував філософію та життєву позицію людинолюбства, якою перейнята вся його творчість і засади духовної держави. Л. Ушкалов вважає, що на цьому ґрунтується Шевченкова антроподіцея, "коли сенс та виправдання людського життя полягає тут у взорованій на Христі праведності. Одним своїм існуванням праведник засвідчує немарність хресної муки Спасителя" [57, с. 323]. Христологія Шевченка відрізняється від традиційного українського богомислення та містить риси індивідуального авторського світогляду. Людськість Христа в інтерпретації Шевченка є визначальною його рисою.

Романтичний світогляд Шевченка також позначений гуманістичним світоглядом. Суверенність людської особистості у ньому є визначальною. Крім того, вона перейнята сильним протестом проти всіх форм несвободи – національної, соціальної, релігійної. Як зазначає Ушкалов, "Шевченків метафізичний бунт має виразні прометеївські

риси. По-перше, він інспірований любов'ю до людини – цим "одвічним алібі бунтівника" (Альбер Камю). По-друге, для нього характерна жертвність" [36, с. 330]. Романтизм Шевченка є чинним, тобто дієвим. Загалом, за Ушкаловим, "світогляд і творчість Тараса Шевченка – це особлива версія християнського гуманізму, постала на ґрунті української культури першої половини ХІХ століття. Вона поєднала в собі передовсім традиції українського богомислення попередніх епох, романтичну ідеологію з її культом суверенної людської особи та метафізичним бунтарством, а також сучасні поетові "поступові" ідеї" [57, с. 342–343].

Д. Чижевський правомірно наголошує на тому, що Бог, Ісус Христос у Шевченка "антропологізується", – наближається до людини, та власне і є людиною, лише надзвичайною; бо божеське є людське, лише те дійсне людське, до чого звичайна людина не доростає та дорости не може. В якомусь сенсі Христос був ідеальною, зразковою людиною. І Богоматір, – як ідеальний тип матері змальовує Шевченко в "Марії". Думку "аналізувати" серце матері по життю Пречистої Діви Шевченко носив довго, і образ Марії є в його поезії ніби найвище здійснення тієї теми "трагедії матері" і того образу жінки, що проходить через усю творчість Шевченка. – Ця антропологізація божественних образів наближує "Марію" Шевченка до тих спроб антропологічного змалювання "Життя Христа", що так характерні для ХІХ віку" [62, с. 172].

Загалом епоха Романтизму була захоплена ідеєю філософа Д. Штрауса про антропологізацію Святого Письма. То дійсно був сміливий крок уперед, який першим в Україні зробив Тарас Шевченко. Цим він ще раз утвердився як прихильник антропоцентризму. Крім того, світогляд поета логічно й гармонійно кореспондує з історичним "христоцентризмом", коли постать та образ Ісуса Христа є центром світової історії. Для українського митця цей світлий образ рятівника людства є втіленням ідеальної особистості. Шевченко продовжує традицію киеворуського книжника Іларіона, що відображена

у "Слові про Закон і Благодать", де Ісус Христос постає як боголюдина, що поєднує риси божественного та людського.

В. Горський писав, що твори Шевченка на його сучасників справляли враження передусім своєю "напруженою емоційністю, абсолютизацією почуття й емоційного сприйняття навколишньої дійсності" [12, с. 163]. Водночас уся творчість Шевченка засвідчує певну маргіальність соціального становища поета. Вийшовши із селян-кріпаків, здобувши волю завдяки своєму колосальному таланту, перед яким схилилися та який визнали кращі уми тогочасної Російської імперії та всього слов'янського світу, Шевченко наблизився до дворянства, але ніколи не увійшов до нього. Водночас він прагнув достукатися до цього соціального класу, який вирішував питання українського буття. А Шевченко ототожнює себе з Україною. Його світ – це світ українського національного космосу та буття. В його інтерпретації "Україна – це екзистенційний стан буття. Його особиста доля й доля його народу стають віддзеркаленням одне одного. Тим-то образ України, яким вимальовується він у поетичному доробкові Шевченка, утворив на емоційному, чуттєвому рівні підґрунтя, що зумовлювало і в його час, і в подальшому спрямування й інтелектуальні теоретичні зусилля у галузі розробки філософії української ідеї" [12, с. 164]. Шевченко бачить два світи в українському бутті. Це світ села та світ козаччини. Останній репрезентує образ минулого, яке проєктується на сучасне. Село постає своєрідним сакральним ідеалом, що творить модель сакрального світу України. І в цьому світі Шевченко бачить і себе самого як особистість.

Виявом Шевченкового глибокого антропоцентризму є також його численні автопортрети, яких у митця було понад п'ятдесят. Ці "самозображення" Шевченка, як писав В. М. Яцюк, відрізняються "складним психологізмом. Зібрані разом, зведені до єдиного хронологічного ряду, автопортрети утворюють своєрідний образний життєпис митця. Навіть для неутаємниченого у секрети малярства і в подобиці поетової біографії Шевченкові "поличчя" (так худож-

ник подеколи називав свої автопортрети) можуть розкрити трагедію і велич його дивовижної долі, передати складну динаміку його інтелектуального та емоційного життя" [74, с. 4–5]. При зображенні себе самого митець використовував стилістику улюбленого Рембрандта. Поезія та проза Шевченка також містить автопортрети, передані словом. Тут митець репрезентує таку притаманну українському менталітету рису, як самопізнання. Від давніх часів український народ культивує гасло "пізнай себе". Для Шевченка пізнати себе означає пізнати та відкрити націю, народ, представником якого є, тобто стати гідним і здатним будувати власну Духовну державу.

Григорій Сковорода у трактаті "Наркіс. Розмова про те: пізнай себе" переосмислив образ античного Нарциса. В античній міфології це особа, що закохана у себе до самозабуття, урешті помирає від любові до себе. У трактаті Сковороди бачимо образ людини, яка задивлена у себе, звернена у глибину своєї внутрішньої сутності та прагне пізнати себе справжнього. Шевченко, як і Сковорода, стоїть на тому, що, вдивляючись у себе, своє обличчя, очі, кожну рисочку та зморшку, людина приходиться до пізнання своєї "внутрішньої людини", свого власного неповторного "Я". Пізнавши себе, людина починає пізнавати інших, відтак шанувати й цінувати їх. Творчість Шевченка є наскрізь автобіографічною. У кожному його творі присутнє духовне "Я". Автопортрети Шевченка – це не милування собою, а пізнання себе, самоаналіз, заглиблення у свою свідомість і підсвідомість. Кожен автопортрет віддзеркалює певний період чи подію у житті митця. Ця галерея не є статичною, вона динамічна, змінна, як ріка Шевченкового життя.

Тарас Шевченко мислив і дивився на світ по-українськи, тож мова була частиною його натури. До приходу Шевченка у літературу відсутність української мови як літературної гальмувала процес політичного визначення нації та розгортання українського суспільства. У передмові до другого видання "Кобзаря" Шевченко, перебуваючи у Седневі 1847 року,

виклав свої погляди на тогочасний стан літератури та перспективи розвитку національного письменства. Він писав про необхідність підносити українську літературу через глибоке пізнання життя свого народу, володіння рідною мовою, через національну свідому позицію літераторів, які покликані забезпечити самостійний шлях розвитку українського письменства: "А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди".

Потрапивши до Петербургу молодою людиною, Шевченко розумів, що зберегти свою письменницьку та національну ідентичність і неповторність зможе тільки через творення національної літератури рідною мовою. Так він бачив і формування української нації через мову. Ю. Луцький писав: "Його перейнятність Україною була унікальним явищем в інтелектуальній історії того часу, і в своїй самотності й пристрасності він був постаттю, яка майже не знала напівтонів" [40, с. 178]. Він виявив своє авторське "Я" вже у ранній поемі "Перебендя". То слово Шевченка мандрує Україною, звертаючись до кожного зі своїх співвітчизників. Але головною є його розмова з Богом, що ведеться через серце.

Слово для Шевченка є почуте від Бога та передане людям. Для нього воно – меч духовний, як у барокового попередника Лазаря Барановича. Та сама ідея звучить і в поемі "Неофіти", коли Шевченко звертається до Господа Бога з проханням послати йому достойне слово:

*Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!* [67, с. 219].

Це звернення до Бога продиктоване прагненням митця віднайти нову функцію слова у нову добу, коли визначалася історична цінність української нації. М. Жулинський пише, що "Шевченко відчував естетичну необхідність віднадження нових ціннісних стратегій, з допомогою яких пробуджена індивідуальна духовна енергія вливалася б у процес націо-

нального самоусвідомлення народ" [21, с. 90]. Ці стратегії він формує на основі знання минулого. Для Шевченка гайдамаччина – це не тільки справедлива помста. Він усвідомлює, що такі криваві жертви не можуть вести до гармонії. То ж для митця це трагедія українського народу, рана для нього. Протистояння різних релігійних конфесій так само є трагічним і болісним для митця. Він усвідомлює, що релігійна роз'єднаність етнічних українців не йде на користь історичному формуванню нації. Він самоусвідомлює себе серед українського народу, виявляючи пошану до героїв за їхню жертвовність в ім'я незалежної України, а водночас дорікає за розбрат і боротьбу за владу між собою. Славні діла прадідів це – "тяжкі діла", бо вони проливали кров за Москву та Варшаву, передали "своїм синам свої кайдани, свою славу". Після гайдамаччини Україна "навіки заснула", тобто все завершилося повною поразкою, причина якої – братовбивчі війни. Так митець намагається через переживання подій минулого відродити національну свідомість, аби досягти морального очищення нації.

Тарас Шевченко звертається до історичного минулого свого народу, не просто для того, щоб описати його. Поет, як наголошує М. Жулинський, своїм словом "відтворює історичну подію, історичний факт такими естетичними засобами, щоб спочатку зруйнувати стереотипи їхнього сприйняття, нав'язані імперською політикою Росії, а потім цю подію чи факт подати в новій інтерпретації, в достовірній формі. Для цього він об'єднує і протиставляє смисли, розширює картину реальних першопричин і розвитку явища. Виміри історії в Шевченка, їх свідоме зіткнення спрямовані на витворення цілісного уявлення про ту чи іншу подію, історичну постать (Хмельницький, зруйнування Січі, Коліївщина). Осмислювані Шевченком процеси мовби огортаються духовною енергією внутрішнього вгадування-пізнання ним істинних глибин і смислів історичних явищ в динаміці" [21, с. 282]. У поемі "Гайдамаки" використано прийом ретроспекції, коли фактично події минулого проєктуються на сучасне

митцеві життя. Таким чином митець репрезентує цілком новий погляд на історію, засвідчуючи при цьому її авторську інтерпретацію, даючи глибокі аналогії, сучасне йому сприйняття та асоціації. Гайдамацький "червоний бенкет" в інтерпретації Шевченка постає як справедлива помста, водночас це й рана в душі народу, коли свій ішов на свого:

*Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо?
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти, –
Жити б та брататься.
Ні, не вмiли, не хотiли,
Треба роз'єднатись!
Треба крові, брата крові,
Бо заздрю, що в брата
Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
"Уб'єм брата! Спалим хату!" –
Сказали і сталось [66, с. 509].*

Шевченко прославляє українських гетьманів і ватажків за їхню здатність стати на чолі народу, повести його на боротьбу. Водночас він активно їх критикує за постійну владну боротьбу, невиправдані компроміси, протистояння, що стали причиною національного безсилля. Він звертається передусім до колишніх владарів України зі словами:

*Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн [66, с. 450].*

Фактично, як пише М. Жулинський, "гостре, болісне реагування Шевченка на трагічні історичні події мало благородну мету: через співпережиття минулого, через драматичні потрясіння – до пробудження національної свідомості, до морального очищення, оздоровлення духу. Поет не ідеалізує

жодного з національних провідників, бо наслідки їхніх діянь невітніші. Тому, вважає поет, слід передусім винуватим бути за невірність і руйнування в самих собі, у власних політичних помилках, в переродженні української душі, у внутрішніх чварах, в яничарстві, в зраді рідної нації, свого народу" [21, с. 284].

Козацьке минуле є для Шевченка конфліктним і дисгармонійним, натомість гетьманщина як устрій він убагацькує як ідеальну форму історичного буття. У вірші "Сон" ("Гори мої високі...") старий дідусь говорить про неї як про "Божий рай". А стара козацька столиця Чигирин у розповідях діда постає як "святе" й "славне" місто. Але ідеальним світом для Тараса Шевченка є не сучасне й не минуле, а майбутнє. Як наголошує В. Горський, "ідея переображення, так традиційна для української духовної традиції, перетворення України переноситься у майбутнє. Поет свідомо осмислює себе у функції пророка, який творить картину прийдешнього золотого віку порятунку як проект українського майбутнього. Саме в цій функції поета-пророка сприйняла Шевченка українська суспільна думка" [21, с. 167]. Для Шевченка цей світ асоціюється передусім із волею людини – особистою та національною. Так уявляє він витoki національної ідеальної спільноти. Вона не з'являється зовні, а народжується у власних глибинах. Шевченко пише в "І мертвим, і живим..."

*У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля [66, с. 250].*

1845 року Шевченко написав поетичний цикл "Давидові псалми", які стали своєрідною духовною декларацією авторського "Я" та вираженням поетового пророцтва. Ці десять переспівів із Псалтиря взято не випадково. Шевченко добре знав Псалтир і знайшов у ньому те, що відповідало його баченню України та себе у ній. Зокрема, у Псалмі 136

він звертається до Єрусалиму, що фактично для нього є втіленням України:

*І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язык мій оніміє,
Всохне, лукавий,
Як забуде пом'янути
Тебе, наша славо [66, с. 263].*

У цьому біблійному псалмі йдеться про страждання євреїв у вавилонському полоні. То були 70 страшних років у неволі, коли Ізраїль перебував під владою царя Навуходоносора, а євреї мріяли про відродження своєї держави. Для Шевченка це як прагнення до вільної України, то ж він просить Бога допомогти:

*Встань же, Боже, помози нам
Встать на ката знову [66, с. 263].*

У "Молитві Ієремії пророка" осмислюється місія пророка – будити приспаний неволею дух народу, спонукати його прагнення до боротьби. Хто ж стане лідером, якого давно очікує народ? Єремія плакав над долею євреїв, які за гріхи предків були поневолені своїми колишніми рабами. Цикл "Три літа" являє своєрідний діалог із Богом про Україну. Митець мислить себе як національного пророка, цілком свідомого своєї місії. Виходячи з цього, Шевченко шукає причини національної неволі, знаходячи їх у духовному невільництві, зрадництві, відступництві, фарисейській покорі, роз'єднаності нації, продажності національної еліти, відсутності національної ідеї. У містерії "Великий льох" Шевченко репрезентував глибоку національну таїну української душі через систему образів. Тут він думає про майбутнє України, пророкуючи його через образ особистості. Шевченко передбачає народження нового Івана Гонти, що "розпустить правду й волю по всій Україні". Водночас

народиться другий Іван-близнюк, який творитиме не добро, а зло для України:

*Один буде, як той Гонга,
Катів катувати!
Другий буде...оце вже наш!
Катам помагати [66, с. 228].*

Таке страшне пророцтво робить українська ворона. До цього призвело духовне невільництво, що й стало головною причиною політичної неволі. Шевченко стояв за близькість еліти та народу. Він шукає історичну правду, яка б згуртувала націю до єдиного політичного організму, озвучила його національну ідентичність. Духовна держава має лягти в основу політичної держави, це взаємопов'язані елементи.

Поезія Шевченка ввібрала до себе історичний досвід нації, особливо гайдамацький. Чомусь саме він став для Шевченка виявом найсильніших прагнень до національної волі. Тут митець сповідує тезу М. Гоголя про те, що "справжня національність перебуває в самому духові народу". Шевченко немилосердно таврує у своїх земляках зловісний комплекс малоросійства, вважаючи найтяжчим гріхом зраду України. Для Шевченка Україна стала втіленням матері, хати, Вітчизни, а головні надії щодо її визволення він покладає на Слово. Так через усвідомлення своєї внутрішньої сутності, у процесі глибокого самопізнання Тарас Шевченко міркує про шляхи подальшого розвитку майбутнього України.

РОЗДІЛ 3

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ПРОГРАМА БУДІВНИЧОГО ДУХОВНОЇ ДЕРЖАВИ

Кожен митець іде шляхом пошуку. І цей пошук безкінечний. Урешті він веде до Бога як основи буття та світобудови. Кожен, хто шукає, приходиться до Бога як втілення Благодаті, Істини, Любові, давши власну інтерпретацію вічних ідей. Першим на цьому шляху був митрополит Іларіон – фундатор українського середньовічного письменства, основоположник національної літератури. Закладена ним традиція міцно вкоренилася до національного менталітету та художнього мислення, була розвинена у наступні культурно-історичні епохи.

Останні роки життя й творчості Тараса Шевченка позначені зверненням до Біблії. Тут він шукає відповіді на складні проблеми особистого й національного буття. У творчості митця ці питання глибоко поєднуються та синтезуються, витворюючи світогляд Шевченка після тривалого й важкого заслання. Біблійні теми та сюжети репрезентують нове бачення митцем України, розуміння волі та свободи, призначення особистості після того, як більша половина життя була за плечима та підірване фізичне здоров'я. І лише сила духу давала натхнення для життя творчості.

Інтерпретація біблійних образів і символів накладається на визначальний для Тараса Шевченка національно-політичний світогляд, у результаті веде до витворення феномену, який С. Смаль-Стоцький називає "Соборна Українська Душа" [54, с. 17]. У ранній романтичний період творчості Шевченко відображав цей світогляд зазвичай в історичних поемах, репрезентував його через образи козаків і гетьманів. Історичні сюжети були для Тараса Шевченка джерелами національної свідомості. Через інтерпретацію гетьманщини, оцінювання політичних стратегій гетьманів він постає речником ідеї українського націоналізму. Водночас

митець репрезентує здатність глибоко виразити людські почуття, передати колосальний спектр емоцій. Історичні твори Шевченка глибоко психологічні, його персонажі репрезентують не копії історичних героїв, а доповнюються тими рисами і характеристиками, які у сукупності відтворюють ментальний тип українця з усіма позитивними та негативними рисами. Професор психології Іван Головінський правомірно наголошував, що "дійсність українського народу була дійсністю Шевченка. Терпіння й переживання народу були його переживаннями. Ніхто з поетів не вмів так яскраво передати деталі психічних переживань та національного поневолення українського народу чужинцями, як це зробив Шевченко" [11, с. 52].

Одна з визначальних ідей поеми – мотив прощення, а також моральна вищість християнської великодушності й добра над язичницьким світоглядом, що втілює багатство, владу, силу. У Шевченка апостол Павло навіртає язичників до християнства актом своєї великодушності. Посередництвом цього образу митець оспівує слово Правди. Він просить у Матері Божої собі такого "святого слова":

*Скорблящих радосте! Пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!* [67, с. 219].

Шевченко усвідомлює свою місію як Апостол нації, духовний лідер руху за її визволення. Досягнути її можна тільки через велике слово вселюдської істини. Він прагне, щоб таке слово йшло з України:

*...Ридаю,
Молю, ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось*

*Те слово, божеє кадило,
Кадило істини. Амінь [67, с. 219].*

Тарас Шевченко дійсно пережив почуття описаних ним історичних персонажів власним екзистенціальним досвідом. Готовність до цього досвіду була вихована ще змалечку на розповідях діда Івана про повстання на Правобережжі 1768 року проти польських магнатів. Тоді у душі дитини народжувалося почуття боротьби. З часом воно перетворилося на стійку психологічну рису характеру митця. У результаті такого екзистенціального досвіду Шевченко доходить висновку про причину бездержавності української нації криється – відсутність національної свідомості, роздвоєння національного українського "Я". Цю тенденцію він глибоко розкрив у містерії "Великий Лях". Карл Юнг зазначав, що так само, як у психіці людини є світло і тінь, так і збірна національна свідомість має світло й тінь. У певні моменти перемагає те чи інше. За Шевченком, відродження національної державності можливе за умови духовного переродження української людини, тобто за повної перемоги світла у душах більшості українців, а відтак – у загальній душі нації. В інтерпретації Шевченка найбільшими ворогами відродження національної державності є перевертні та зрадники, особи з психікою "малоросів".

Із позицій такого світогляду викристалізовується розуміння поетом ролі та призначення митця. Як наголошує С. Смаль-Стоцький, "Шевченко кладе поета нарівні з пророками, яких "Господь, любя своїх дітей", посилає на землю людям, "свою любов благовістить, святому розуму учить", "учить, "як в світі жить", "благовістить любов і правду і добро, добро найкраще на світі то – братолюбіє". Він хоче бути пророком своєму безталанному народові" [54, с. 167]. І митець цілком успішно цю функцію реалізовує. Традиційне визначення Тараса Шевченка як "пророка" у суті своїй є цілком виправданим і правомірним. Для пророка характерним є бачити сучасне і майбутнє через систему координат минулого. Шевченко репрезентує власну візійну систему

бачення світу [17, с. 7], в якій поєднано три часові пояси: минуле, сучасне, майбутнє. Минуле визначає сенс і характер сучасного, сучасне формує майбутнє. Така формула стоюється як долі окремо взятої особистості, що є представником української нації, так і всього народу.

Причину бездержавності України у ХІХ ст. митець оцінює через аналіз минулого, зокрема Козацької держави. Причому, він детально коментує помилкові кроки українських гетьманів, які призвели до системної кризи державності. Шевченко не ідеалізує козаччину, а показує її глибоку й часту неорганізованість. Він виходить із розуміння того, що ідея національної незалежності була підпорядкована у добу гетьманщини ідеї автономного статусу України під протекторатом іншої, сильнішої держави. Фатальне віднайдіння цього протекторату не дало змоги реалізуватися ідеї самостійної державності.

Водночас пробудження історичної пам'яті для Шевченка рівнозначне пробудженню національної свідомості. Через цей процес він бачить можливе визволення людини, формування Соборної Української Душі як результат переродження українських людей, що врешті здатне привести до творення нового національного типу. У цьому контексті Тарас Шевченко визначає власне розуміння свободи як суто духовний чинник. Загалом тема свободи та несвободи протягом усієї творчості залишається визначальною для митця, до якої він звертається на всіх етапах свого життєвого шляху. Відповідно до тих обставин він тлумачить ці категорії, надаючи їм глибокого екзистенційного та філософського змісту. Навіть за обставин життєвої несвободи Шевченко не втрачає духовної свободи, що є для нього життєдайним джерелом, визначальним аспектом його роздумів про життя та призначення у ньому людини. Саме домінування ідеї духовної свободи визначає нескореність і нездоланність Шевченкового духу.

Свобода у світогляді Тараса Шевченка поєднує два аспекти: соціальний і духовний. Особистість вільна лише тоді,

коли є такою у соціумі, тобто щодо інших людей, а також вільна у своєму внутрішньому світі. Вона самостійно може приймати рішення, які стосуються її соціальної позиції, а також ті, які становлять її морально-етичну систему координат. Ці аспекти цілком правомірні та рівнозначні. Перший аспект визначають суто соціальні та суспільні чинники, другий – біблійні принципи та істини. Після заслання Шевченко системно інтегрує біблійні засади як до своєї творчості, так і до життєвого світогляду. Його морально-етична система вибудована на основі десяти заповідей Божих та оцінюванні суспільства через релігійну призму.

Яскравим свідченням нової інтерпретації дійсності, звернення до християнських мотивів стала поема Т. Шевченка "Неофіти", яку він написав на початку грудня 1857 року в Нижньому Новгороді. Позаду в Шевченка було тяжке заслання, попереду – невідомість. Він повертався із заслання іншим, збагаченим досвідом і глибокими внутрішніми переживаннями. Його молодечий максималізм і прагнення відкритої боротьби змінилися усвідомленням складності ситуації, розумінням інертності більшості українського суспільства. Ідеал свого борця Шевченко вбачає в образах перших християн, які несли зерна істинної віри у жорстокий світ римського імператора Нерона. Парадигма цього світу проектується на тогочасне суспільство та Російську імперію. А поодинокі борці за національну волю втілюються в образі Алкіда.

Шевченко взяв за епіграф до поеми уривок із Ісаї (Глава 5): "Ия глаголет Господь: сохраните суд и сотворите правду, приближбся спасенне мое прийти, и милость моя открывается". Цим він виразив свою глибоку віру в Бога, сподівання на його справедливий суд. Присвятивши твір М. С. Щепкіну, у листі до нього поет зазначив, що відразу після написання друкувати поему не можна. Митець розумів, що друк твору спричинить нову хвилю незадоволення та переслідувань із боку царського уряду.

Водночас не писати Шевченко не міг. Творчість була для нього реалізацією ідеї волі, прагненням заявити про свою

свободу, про те, що не скорився й ніколи не скориться. В образах перших християн-неофітів Шевченко побачив себе, свій пошук нових ренесансних ідей для нації, нового шляху досягнення визначальної цілі – свободи української людини та незалежності нації. Перші християни Стародавнього Риму в I ст. н.е. – то образи таких, як Шевченко. Хай їх було небагато, але вони були. Вони прийшли, щоб покликати за собою інших, показати їм шлях. І саме таким чином вони виконали свою життєву місію та покликання.

Дивлячись на хрест із розіп'ятим Ісусом Христом, поет звертається до Бога:

*Що він зробив їм, той святий,
Той назорей, той син єдиний
Богом ізбранної Марії,
Що він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,
Во узи кували;
І главу його чесную терном увінчали?* [67, с. 219]

Митець співчуває розіп'ятому Христу. Водночас у поемі відчувається розуміння неминучості та необхідності жертви й крові Христа. Саме жертва та кров Ісуса зробили безсмертними його вчення, покликали на боротьбу інших, дали людям Віру, Надію, Любов. Повертаючись із заслання, митець підсвідомо остерігається нових переслідувань, тож усі сподівання покладає лише на вищий захист – Бога. Він просить у Матері Божої покровительства та водночас можливості для подальшої боротьби – боротьби словом, що здатне підняти народ:

*Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорблящих радосте! Пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий! ...
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось... [67, с. 219]*

Митець недаремно звертається до ікони та образу Матері Божої "ВсѢх скорбящих радость". Найдавніша така ікона була розташована у церкві Святителя Миколи у Лікарняному монастирі, що заснований на початку XII століття благовірним князем Святославом Давидовичем, правнуком Ярослава Мудрого. Князь Святослав прийняв чернецтво у Києво-Печерському монастирі під іменем Микола та близько тридцяти років служив у обителі. Нині його мощі зберігаються у Близніх печерах Києво-Печерського монастиря. Саме Микола-Святоша приніс до Успенського собору Києво-Печерського монастиря ікону "ВсѢх скорбящих радость". Від того часу цей образ мав силу чудесного зцілення. Богородиця на цій іконі постала як заступниця всіх страждаючих і хворих. Саме тому Шевченко після заслання, знесилений хворобами й душевними муками, звертається до цього образу, бо він – страждущий. І знаходить у ньому ту силу, якої шукає. Це більшою мірою суто український образ Матері Божої. Він особливо покровительствує Києву. Недаремно, що саме у день святкування ікони "ВсѢх скорбящих радость" 24 жовтня (6 листопада) 1943 року Київ було звільнено від німецько-фашистських загарбників.

У поемі "Неофіти" представлено повну еволюцію характерів двох образів – матері Алкіда та його самого. У Римі виросла чарівна дівчинка, яка стала жінкою та народила сина Алкіда. Незадовго після того зійшла зоря над Віфлеємом, Ісус Христос приніс у грішний світ слово правди та істинної віри. За це Він був розіп'ятий на Голгофі. Одного разу в лісі Алкід, святкуючи з друзями за вином і розвагами, зустрів Святого Петра, який "благовістив їм слово нове, Любов, і правду, і добро". Після того братолюбіє відвідало душі молодих язичників й оргія стихла. Усі слухали слова Петра, а потім пішли до катакомб за апостолом. Відтоді Алкід став іншим, він переродився, просвітившись істинною вірою. Коли Петра повісили на хресті неофітів у кайданах відвели до Сиракуз. Серед них був й Алкід.

Після того мати вирушила на пошуки сина до Сибіру та Скіфії. Урешті вона приходить до усвідомлення образу Нерона як такого, кого не мине "Божий суд, Правдивий, наглий, серед шляху Тебе осудить". Але мученики у кайданах простять тирана, бо вони – брати й християни. Так Шевченко утверджує ідею християнського всепрощення, сповідуючи біблійну заповідь: залиш суд Богові. Це те, чого не уникне жоден кривдник. Навіть якщо його мине людський суд, Божий настигне завжди.

Мати Алкіда, прийшовши до Риму, благає кесаря про помилування сина. Але ж:

Чи ж кат помилує кого?

Молітьесь Богові одному,

Молітьесь правді на землі... [67, с. 224]

Бачимо завершений у своєму формування характер Алкіда, який уже став апостолом "великого Христового слова". Він мученик, який співає у путах славу Богові. Він вірить, що

І осудять неправедних

Судом своїм правим,

І вовіки стане слава,

Преподобним слава.

Алکید переконаний, що із внуків виростуть

не месники, а воїни Христа і

без огня, і без ножа

Стратеги Божії воспрянуть.

І тьми і тисячі поганях

Перед святими побіжать [67, с. 226].

В останні миті свого життя Алکید закликає людей молитися. Святими лицарями постають неофіти в інтерпретації Шевченка. На галері їх везуть до Риму. Тут на арені славнозвісного Колізею Алکید співає псалом у той час, коли леопард розриває його тіло. Після смерті сина відбувається головний етап в еволюції характеру матері. Вона стає зовсім іншою. Як визначальна риса зміни її внутрішньої суті тепер визначається самовладання. Загалом самовладання, уміння контролювати себе, свої думки, слова та вчинки є тим

визначальним чинником, який дає змогу особистості, керуючись власною волею, визначати свій життєвий шлях. Самовладання веде людину до перетворення самої себе, до позитивних змін у її суті. У розумінні Тараса Шевченка це досить тривалий процес.

У поемі "Неофіти" мати Алкіда сягає самовладання, пройшовши кілька стадій. Спочатку бачимо її відчай після смерті сина:

Горе! Горе!

О горе лютеє моє. Моя ти доленько! Без його

Що я робитиму? До кого

Я прихилюся?.. "І небога

Кругом зирнула, і о мур,

Об мур старою головою

Ударилась, і трупом пала

Під саму браму... [67, с. 228].

Потім мати опановує себе, стає стриманою. Таким чином спочатку виявляється реакція особистості, що здатна на повне опанування своїми вчинками, а з часом репрезентується реакція матері й християнки. Урешті саме опанування самим собою сприяє тому, що мати Алкіда стає на остаточний шлях повного перетворення. Потім вона

помолилась в перший раз

За нас розп'ятому. І спас

Тебе розп'ятий син Марії.

І ти слова його живії

В живу душу прийняла.

І на торжища, і в чертоги

Живого істинного Бога

Ти слово правди понесла [67, с. 229].

Мати стає продовжувачем справи сина, несе у суспільство зерна його справи, поширює християнську віру. Одкровенням звучать слова Шевченка про те, що спас її "розп'ятий син Марії". У цьому – глибока віра самого митця в істинного Бога та Сина Його.

Іван Дзюба правомірно наголошує: "І все-таки центральний образ поеми – не Алкід та його друзі-неофіти, що обрали жертвний шлях нової віри, а мати Алкідова. Її страждання, її жертва – найбільші. Невимовні болі матері, в якій забирають сина, яка втратила єдиного сина – це теж одна з постійних Шевченкових тем, він бере на себе "ословлення" цих болів ніби за всіх матерів. Але тут мати, як і син, не тільки жертва. Та якщо син зробив свій вибір у мить освячення апостольським словом, то мати – поволі й важко, через муки втрати сина, через спроби вимолити помилування в деспота, який оголосив себе богом. ... Гірко-саркастичний пасаж, нібито звернений до матерів, які прийшли з останньою надією до Нерона, звісно ж, прочитувався Шевченковими сучасниками як дуже прозора алюзія, та й сам собою має набагато ширший зміст" [17, с. 525]. Тарас Шевченко пише:

*Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячіі! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячіі, сліпіі!
Чи ж кат помилує кого?
Молітьесь богові одному,
Молітьесь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітьесь. Все брехня –
Попи й царі... [67, с. 224].*

Таким чином він закликає людей вірити передусім у Бога, висловлюючи при цьому недовіру до тогочасного політичного устрою.

Загалом у характерах Алкіда та його матері Т. Шевченко синтезував два етапи в еволюції свого світогляду. Перший – героїчний, перейнятий прагнення до відкритої боротьби. Другий – глибокого християнський, сповнений віри у Бога та Суд Божий. Герої "Неофітів" виявляють готовність до

жертвовної боротьби в ім'я християнських ідеалів. Для Шевченка ці ідеали є втіленням національних ідеалів. Власне, у такому контексті митець підносить і звеличує образ Матері Божої, такий, що втілений на іконі "Всѣх скорбящих радость". Він розуміє, що у часи страждань як його особистих, так і національних, викликаних відсутністю української державності, саме цей образ здатний дати сили та повести далі.

Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
Версія НЕ для друку!

РОЗДІЛ 4

ХРИСТИЯНСЬКА ОСНОВА ДУХОВНОЇ ДЕРЖАВИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Національний і мистецький світогляд Тараса Шевченка свідчить про еволюцію його творчого мислення протягом різних періодів життя і діяльності. Визначальним фактором світоглядної динаміки були зміни життєвих обставин як чинників формування життєвих позицій, особливостей сприйняття дійсності та реакцій на неї. Загалом ці елементи творили кредо митця, становили контекст його психологічно-філософської системи. Усе своє життя Шевченко залишався послідовним православним християнином. Саме православ'я як частина світогляду визначало його індивідуальну ментальність у різні роки. Соціум, як динамічна система розумних індивідів, на відміну від інших живих систем біосфери, має додатковий ступінь свободи, джерелом якого є духовна свобода людини. Для Шевченка його духовна свобода була визначальним чинником. Шляхи виявлення та реалізації цієї свободи для поета були різними.

Зокрема, у ранній період творчості для Шевченка сферою виявлення свободи була героїчна історія народу. Він убачав ідеал волі у гетьманських і гайдамацьких походах, постатях народних героїв. У пізній період творчості митець прийшов до усвідомлення того, що воля і свобода людини реалізуються через її віру. Що сильніша віра у Бога, то глибше почуття усвідомлення глибини Божественної суті та більшими є шанси людини, зокрема, і суспільства загалом на втілення у життя ідеалів свободи індивідуальної та особистої.

Психологічну свідомість у творчості Тараса Шевченка відображено через реалізацію авторського "Я", що репрезентує становлення його особистісного світогляду. Він розвивається у людині через спілкування у родині та соціумі, а найбільшою мірою – через творчість. Саме остання репре-

зентує усвідомлення митцем власної ідентичності, зокрема національної. А християнство для поета є важливим чинником формування його національної духовності, становить основу світогляду та ідеології його Духовної держави. Загалом моральне обґрунтування феномену особистості, вільної лише у рамках гуманістичної моралі, склалося ще в киеворуській середньовічній книжності. Зокрема, його вияви бачимо у таких творах, як "Повчання" Володимира Мономаха, "Моління" Данила Заточеника, "Слово о полку Ігоревім". Фактично це було передренесансне мислення, в якому домінували пошук гармонії християнських і гуманістичних цінностей. Православне християнство швидко інтегрувалося до руської ментальності, оскільки наш народ знайшов у християнських цінностях елементи власної національної традиції. Найбільшою мірою національна свідомість утвердилася за гетьманування Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Передусім вона виявлялася як у політичних позиціях гетьманів, так і у збереженні православної віри.

В основі християнського світогляду лежить дуалізм боротьби добра та зла. Відтак головна мета християнського виховання – це зміцнення волі, характеру та розвиток інтелекту. Історично та психологічно християнський світогляд глибоко відповідає українській духовності. Тому інтерпретація патріотизму є актуальною у контексті християнського світогляду. Митрополит Андрій Шептицький наголошував, що різниця між звичайним патріотизмом і християнським є такою, як різниця між природою та надприродою, етичним законом і благодаттю, душею людини без знамення й печаті Таїнства Святого Хрещення та душею охрещеної людини. Християнський патріотизм виключає будь-яку класову боротьбу, найменше бажання нищити та принижувати інший народ та окремо взятую особистість як його представника. Християнський патріотизм ґрунтується на пошані до іншої нації, її мови, культури, незалежності, історичних традицій. Християнський гуманізм поважає особистість і дає їй право вибору життєвого шляху. Християнський гуманізм – це не

концепція руйнування, а світовідчуття, в основі якого – благородна й висока ідея служіння, допомоги, пошани, любові.

На формування світогляду Тараса Шевченка визначальний вплив справили народне виховання (згадаймо його свідчення про діда Івана у поемі "Гайдамаки") та християнський гуманізм. Уже на ранньому етапі творчості героїчний світогляд в інтерпретації митця є найвищим виміром національної свідомості. Для реалізації справжнього героїчного начала визначальним є намір людини. Саме він вимагає свідомої та добровільної жертвовності в ім'я високих ідеалів. Шевченко стоїть на тому, що людина, яка здатна на героїчну дію, спроможна й на альтруїстичні почуття, зокрема прощення, милосердя, справедливості. Тому всі його національні герої є водночас високо моральними особистостями. Для митця Бог – це любов, милосердя та справедливість. Психологи визначають у християнській релігії феномен прощення як основу буття, його втіленням є Ісус Христос – Син Божий. Тож Василь Барка цілком правомірно називає Шевченка поетом християнського всепрощення, що знайшло глибоку репрезентацію у поемах "Неофіти", "Відьма" тощо.

Особливо глибоко прощення як почуття-емоція відображене у вірші "Не спалося, а ніч як море". Бачимо тут двох вояків-вартових – українця та росіянина, які ведуть розмову про необхідність прощення. Таким чином митець і для себе особисто приходять до усвідомлення, що прощати треба навіть своїх ворогів, тих, хто завдав болю. Таким чином, пережитий біль Шевченко інтерпретує як необхідний для глибшого усвідомлення власної суті, засвоєння певних життєвих уроків, які у результаті визначають подальший світогляд і життєві позиції автора.

Образ Батьківщини реалізується у Шевченка й через образ рідної землі, яку він протиставляє чужині. Автор творить художню опозицію батьківщина - чужина, акцентуючи увагу на значущості першої для свідомості кожного патріота. У своїй Вітчизні, вважає митець, людина може та

здатна віднайти можливості для власної самореалізації, втілення у життя планів, поривань і думок. Шевченко переконаний:

*На чужому полі
Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо [66, с. 263].*

Поет написав ці слова наприкінці 1845 року, коли за плечима було півтора десятка петербурзьких років. Раніше автор мислив за допомогою протилежних образів, як "рідні люде" і "чужі люде". З часом опозиція батьківщина-чужина набуває не тільки яскравішого національного змісту, а й стає глибоко символічною. Чужиною є для поета й неможливість реалізуватися на своїй землі, коли рідна мова не має всіх необхідних прав, коли кращі сини свого народу ідуть на службу до чужинця чи навіть ворога. Ці мотиви прозвучали у віршах "На вічну пам'ять Котляревському", "До Основ'яненка". Зокрема, в останньому вірші ця опозиція має особливо чітко виражений характер. Україна тут представлена як цілком реальна – це "обідрана сирота", яка протиставлена Російській імперії, "Московщині":

*А до того ж – Московщина...
Кругом чужі люде...
.....
Насміються над псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами! [66, с. 53].*

У листі до Я. Кухаренка Шевченко писав: "Мене тут і земляки, і не земляки зовуть дурним, воно правда, але що я маю робити, хіба ж я винен, що я уродився не кацапом або не французом".

Шевченкова поема "Слепая" була написана російською мовою, тому стала своєрідним компромісом, щодо якого митець писав: "Плачу над нею, який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом". Відчай звучить у запитанні поета: "Що нам роботи, отамане-брате? Прать против рожна чи заживо закопаться в землю?". Це було риторичне запитання, бо рішення Шевченко прийняв давно. Він наголосив на своєму виборі ще у поемі "Гайдамаки", яка побачила світ за рік до цього листа. Вступ до твору свідчить про те, що Шевченко відразу обрав для себе перший шлях – "прать против рожна".

Г. Грабович наголошує, що у ранній творчості Шевченка, зокрема у поезії "Думи мої, думи мої...", сум, ностальгія за Україною тісно переплітаються з темою загибелі волі – найважливішого атрибуту й символу буття, підставового елемента національної свідомості. Де б не знаходився поет, але його думки й уява линуть на Україну, бо

*Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остигло...
Лягла спочить...*

А тим часом виросла могила [66, с. 58].

На думку Грабовича, "бінарна опозиція козацької волі (слави) трапляється постійно і в роздумах про минуле, і в його зображенні". Це є частиною Шевченкового "міфу України". Він становить невід'ємну частину опозиції героїка минулого – колоніальне сучасне. Для Шевченка воля (як і слава) є головною метафорою, що поєднується з "неволею".

*Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать... [67, с. 92].*

Натомість Ю. Барабаш зазначає, що "в опозиції "воля – неволя" перший з опозитів виступає як знак утраченої батьківщини, домінуюча складова образу України, який живе в пам'яті невільника постійно, уві сні й увіч, як те, що об'єднує в ціле картини любої серцю природи, звичного селянського побуту, спогади про матір, про дитинство, мрії про тихе життя у власній хаті понад Дніпром ("Не молися за мене...", "Л..."). Друга складова опозиції – "неволя" – асоціюється з чужиною, казематом, кос-аральською пустелею, з тугою самотності, а втім, і ширше з тією жорстокою, ворожою силою, котра прирікає людину на існування "взаперті", з тими вправними "ковачами", які так уміло і надійно скували кайдани і так міцно їх загартували, що "не перегризти" ("Самому чудно. А де ж дітись?"). Царина "неволі" не обмежена для Шевченка Орською фортецею, солдатською казармою, її гнітюча влада поширюється на всю безкрайню просторинь імперії, де й той, кого не закуто в кайдани, не почувається вільним, живе наче "на чужому полі" [1, с. 417]. Шевченко пише:

*В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказать по правді, не було [2, с. 12].*

Саме пошук волі завжди залишався для поета головною метою, бо у просторі свободи особистої та національної він убачав ідеальний простір для індивідуальної та національної самореалізації. Відчуття свободи було для поета головним чинником досягнення того стану, за якого особистість віднайшла себе, зрозуміла своє життєве покликання, свою місію у земному житті й усвідомила себе представником певної нації.

Загалом система ідейних домінант у творчості Тараса Шевченка являє собою ті, що стали домінантами національної свідомості й дороговказом нації. Спектр його поглядів репрезентує парадигму національної свідомості. С. Смаль-Стоцький назвав Шевченка речником українського націо-

налізму. З цим визначенням можна погодитися з огляду на те, як розуміти націоналізм у сучасну добу, адже кожна нова епоха дає власне прочитання спадщини митця. Зокрема, можна вважати Шевченка українським націоналістом, розуміючи націоналізм як "підпорядкований завданням вивільнення нації, створення держави, й відродження культури. Виконує позитивну культуротворчу функцію, об'єднує народи, інфікує їх енергією творчості" [54, с. 51]. З іншого боку, Шевченкові був далекий і цілком неприйнятний націоналізм як такий, що "підпорядкований меті піднесення своєї нації над іншими народами і культурами, він засмічує її свідомість облудою самозвеличення, своєрідного етнічного "нарцисизму", породжує недовіру між народами" [54, с. 51].

Творчість Шевченка на різних етапах засвідчує послідовну метафізичну єдність із духовністю нації, глибоке розуміння та відображення національної свідомості. Ідеї митця стали універсальними для національної ментальності, оскільки дійсність українського народу була дійсністю Шевченка. Як ніхто інший, Шевченко інтуїтивно розумів, що головною причиною української історичної бездержавності була відсутність національної свідомості та роздвоєння національного "Я". Відтак, на порядок денний суспільного життя він поставив ідею про необхідність духовного переродження людини, що має здійснюватися не лише через героїку, а й через християнську моральність особистості. Репрезентацію такої життєвої позиції бачимо у творах 1859 року, що були написані як відгук на біблійні твори і мотиви.

Цикл Тараса Шевченка "Псалми Давидові" являє вільний переспів митцем десяти псалмів із Біблії. Поет звернувся до кращих перлин Книги Книг цілком свідомо. Він обирає цілеспрямовано тексти певних псалмів для творчого осмислення. Шевченко вибудовує власну авторську інтерпретацію тих псалмів, які відповідали його настроям і світогляду у період "трьох літ", у яких прозвучали ті мотиви, якими була перейнята душа поета у пізніші роки, зокрема після повернення із заслання. Загалом серед 150 біблійних псалмів царю Давиду

належить 73 псалми. Багато з них не просто перегукуються з мотивами поезії Шевченка, а співзвучні своєю внутрішньою глибиною та спрямованістю. Шевченко звертається до біблійних текстів, щоб знайти своєрідне пояснення та підтвердження того, про що він сам пише. Крик його душі виражає дух псалмів царя Давида.

Сама постать царя Давида є близькою Шевченку ментально й духовно. Давид був молодшим сином Іесея, з коліна та роду Іуди, правнук благочестивих Вуза та Руфі, обраний Господом на царювання у віці дев'ятнадцяти років. Більша частина його юнацького життя минула у Палестині, середовищі, що сприяло благочестивим роздумам і благоговійному спогляданню Божих творінь, де він усюди бачив сліди премудрості та всемогутності Бога. Давида прославляли за те, що він переміг філістимлянського велетня Голіафа, проте був сильний не тільки тілом, а й духом. У Біблії йдеться, що Саул (попередник царя) переміг тисячі, а Давид – десятки тисяч. В одному з боїв Саул, спостерігаючи поразку свого війська, поранений упав на меч і закінчив життя самогубством. Тоді Давид, відповідно до Божественного наказу, пішов у Хеврон. Тут його помазали на престол над коліном Іудиним, а потім – і над усіма колінами Ізраїлю. На час початку царювання йому було тридцять років. І правив він сорок років. Він заволодів Єрусалимом, після чого місто стали називати містом Давида, тут була його столиця. Місто не тільки розквітло, а й стало градом Божим, містом великого Царя. За гріх кровозмішення рід Давида був покараний усілякими негараздами. Цар усвідомив це та щиро розкався, що видно з його Псалма 50, що являє пам'ятку сердечного й глибокого почуття покаяння. У сімдесят років Давид передав управління своїм царством сину Соломону разом із планом будівництва храму Господнього, а також скарби, зібрані на його зведення. Перед смертю Давид скликав з усіх куточків свого царства величезні збори та зобов'язав усіх разом зі своїм сином Соломоном дотримуватися повелінь Божих.

Псалми Давида ставлять його в один ряд із великими пророками та письменниками. Загалом ці перлини світової літератури за піднесеністю, щирістю та глибиною почуттів, величчю й чистотою релігійного пориву не мають собі рівних. Вони репрезентують загальносвітову мову для вираження різних релігійних сердечних порухів і відчуттів у душах віруючих. Це священні піснеспіви, які протягом тисячоліть сповнюють душі віруючих силою та натхненням. Це своєрідні слова сили. Звертаючись до Псалмів Давида, Шевченко заявляє таким чином свою колосальну внутрішню мужність вести розмову із самим Господом Богом. І ця розмова митця не стосується чогось суто особистого, а передусім народного й національного. Таким чином Шевченко виявляє свою близькість із біблійними співцями псалмів.

"Подражаніє 11 Псалму" по суті своїй є Шевченковою інтерпретацією біблійної тези про те, що

*Господь випробовує праведного,
а безбожного й того, хто любить насилля, –
ненавидить душа Його!
...Бо Господь справедливий,
кохає він правду, –
праведний бачить обличчя Його!* [67, с. 237].

Ідеться передусім про випробування моральністю, гуманізмом, здатністю залишатися людиною за будь-яких житєвих обставин. Для Шевченка саме винятково людські якості є головними чинниками формування особистості, її світоглядних засад і принципів діяльності. Здатність праведного побачити обличчя Господа, тобто усвідомити та прийняти у свою душу Божественну істину та сутність – це найвища нагорода, відповідно до Біблії. В інтерпретації Шевченка ознакою праведності є чисте серце, недопустимість нищення іншої людини а, отже, і народу:

*Мій Боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці* [67, с. 281].

Шевченко шукав оптимальну зброю для ведення боротьби за свій народ протягом тривалого періоду життя. Він був учасником Кирило-Мефодіївського братства, захоплювався козацькою та гайдамацькою героїкою. Урешті митець прийшов до остаточного усвідомлення того, що найсильнішою зброєю для поета та загалом будь-кого є слово, що освячене Божим благословенням, біблійна істина та позиція віруючого християнина. Саме таке слово здатне підняти націю з руїни та вдихнути до неї нове життя. Тож Шевченко вигострює свою зброю та віддає її народу у довічне користування:

*Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих ... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово [67, с. 281].*

Ідеальний світ, досконале суспільство, якого очікує митець, вибудовуються у нього на основі біблійних принципів і засад. Саме християнські норми моральності та добродійності становлять для нього ту основу, на якій виростає образ нового суспільства. Зокрема, в "Ісая. Глава 35" Шевченко репрезентує свій образ майбутньої України, в якій панують добро та воля. Це буде тоді,

*як, Господи, Святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривіє,
Мов сарна з гаю, помайнуть.
Німих отверзуться уста; прорветься слово, як вода...
[67, с. 284].*

І знову свободу народу Шевченко бачить за умови свободи слова, думки, ідеї, бо вони формують нову націю. Цей образ нового суспільства він почерпнув із біблійної глави 35 книг пророка Ісаї, що називають "Блаженство Божого народу по муках". Там присутній образ дороги:

*І буде там бита дорога та путь,
і будуть її називати: дорога
свята, –
не ходитиме нею нечистий,
і вона буде належати народові
його [67, с. 239].*

Дорога, шлях як концепт розвитку нації, її динамічного руху вперед до нового життя репрезентує концепцію національного визволення Шевченка. До нього народ має йти з єдиною зброєю у руках – словом. Жодна інша зброя за силою своєю та здатності творити націю не може бути сильнішою та могутнішою. У вірші "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19" поет творить образ ідеального суспільства, яке настане у майбутньому. Головна умова його існування – смерть того лева, який гнобив і нищив народ, коли його рику не буде чути на землі:

*Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львицища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі...
Плач великий
Воместо львицищого рика
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,
Межи людьми во притчу стане,
Самодержавний отой плач! [67, с. 266-267]*

Цей мотив митець почерпнув із біблійної глави 19 книги пророка Іезекіїля, що називають "Жалобною піснею про Ізраїлевих князів". Тут лев є символом того царя, який нищить народ. Усе ж його не мине кара. І тоді простелеється для народу новий шлях, який приведе до щасливого ідеального суспільства.

Тарас Шевченко прагне розібратися у причині нещастя України, передусім її тривалої бездержавності. Він знаходить її у діяльності певних лідерів, зокрема гетьмана Богдана Хмельницького та російського імператора Петра І. Власне, Шевченко не сприймає політику Хмельницького, вважаючи її такою, що привела до поневолення. В "Осії. Глава XIV" він пише:

*Бог карає Україну за Богдана і Петра.
Воскресни, мамо!
Але, незважаючи на це,
... правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
На ветхеє, на древнє слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком понесе
І люд окрилений спасе од ласки царської... [67, с. 269].*

Як бачимо, знову такі визначальною запорукою нового суспільства та життя у ньому буде "слово нове". До цього поняття митець вкладає нове мислення народу – національне та патріотичне за своєю суттю. Слово – це втілення національних ідей, які становлять світогляд нації, спосіб її мислення. Мотив покари країни за діяльність її синів Шевченко бере з біблійної глави 14 пророка Осії, де йдеться:

*Завинить Самарія,
бо стала уперта до Бога
свого, –
поляжуть вони від меча!
...
Хто мудрий, то це розуміє,
розумний – і пізнає,
бо прості Господні дороги,
і праведні ходять по них,
а грішні спіткнуться на них!*

Образ ідеального суспільства у пізній творчості Тараса Шевченка ґрунтується на біблійній тематиці та символіці, що проєктуються на слов'янську, зокрема українську, дійс-

ність. Загалом слов'янська ідея у поезії Тараса Шевченка виростає із розуміння того, що український народ народився та виріс у слов'янській сім'ї. Шевченко творить власний новий образ України. Відповідно, неодноразово поставало питання про те, чи був Шевченко державником, чи утверджував він принцип національної державності? І. Дзюба зазначає: "Він боронив свій образ України від будь-яких зазіхань і принижень, він утвердив цю нашу нову національну самоназву і наповнив її таким змістом, якого ніхто вже не зможе ані заперечити, ані ігнорувати... І зміст цей приростає, крім іншого, і всім тим, що пізніше дістане трансформоване окреслення в політологічних термінах: суверенність, незалежність, державність" [17, с. 41]. Відтак, біблійні мотиви у пізній період творчості Тараса Шевченка безпосередньо проєктуються на національну дійсність і набувають в інтерпретації митця індивідуального психологічного забарвлення. Національна героїка раннього періоду поступово трансформується у глибокий біблійний патріотизм і гуманізм, що становить основу для баченням Тарасом Шевченком власного образу ідеального суспільства.

РОЗДІЛ 5

ГЕНЕЗА ОБРАЗУ ДУХОВНОЇ ДЕРЖАВИ У ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА

Образ Духовної держави присутній у творчості Тараса Шевченка постійно. Він зароджується у ранніх його творах, еволюціонує та поступово стає визначальною домінантою творчого світогляду митця. Урешті образ Духовної держави перетворюється на той духовний концепт, який визначає суть творчого світогляду автора, його ментальну та світо-відчуттєву парадигму.

Становлення образу Духовної держави у творчості Тараса Шевченка починається у його ранніх творах, зокрема у роздумах митця про те, де знайти щастя, на якій воно землі. Ця теза зумовлена прагненням Кобзаря утвердити думку про те, що для самореалізації особистості потрібен певний простір, втіленням якого й виступатиме Духовна держава. Зокрема, у поезії "Думка" ("Тече вода в синє море", 1838) йдеться про те, що

Шука козак свою долю,

А долі немає.

Пішов козак світ за очі...

...

Думав, доля зустрінеться –

Спіткалося горе [66, с. 79].

Отже, важливим для козака стає віднайдення своєї долі, а це можливо тільки у певному просторі. Власне, цей простір є втіленням своєї землі, Духовної держави. Той же самий мотив звучить у вірші "Думка" ("Тяжко-важко в світі жити...", 1838), коли козак

Шукав долі в чужім полі

Та там і загинув. [66, с. 83].

Так Шевченко доходить однозначного висновку про те, що чужина не може бути простором для самореалізації особистості. Отже, таким простором стає власна Духовна держава, що по суті цілком і повністю протилежна чужині.

Тарас Шевченко глибоко замислюється над тим, де можна віднайти необхідний простір для реалізації особистості. Передусім він звертається до минулого українського народу, його історичного буття, бо саме там убачає його ідеал, який давно втрачений. Зокрема, у вірші "Тарасова ніч" (1838), як і в усій подальшій творчості, таким ідеалом Шевченко вважає Гетьманщину, Козацьку державу з її волелюбними звичаями і традиціями:

*Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться!..*

...

*Козачество гине,
Гине слава, батьківщина... [66, с. 87].*

Шевченко звертається до часів боротьби козаків на чолі з Тарасом Трясилом проти польської неволі, коли ідеал свободи особистої та національної був визначальним:

*Було колись, панували,
Та більше не будем!..
Тії слави козацької*

Повік не забудем!.. [66, с. 88]

На спів Кобзаря відгукнулися такі кращі сини України, як козацькі ватакжки Северин Наливайко, Павлюга, Тарас Трясило. Фактично у цьому творі Шевченко змодельював ситуацію, що стала визначальною для його петербурзького періоду творчості. Він протиставив славне минуле Вітчизни та ганебну сучасність, де потоптані національна воля та слава. Митець не просто розповідає про історичне минуле свого народу, а закликає сучасників до боротьби.

У "Тарасовій ночі" подано колоритний історичний малюнок, перейнятий романтичними симпатіями до народу. Водночас він доповнений сучасними Шевченковими мотивами, що покликані збудити у нащадків прагнення продовжувати

славні традиції своїх предків. Згадки про Наливайка і Павлюгу потрібні автору для того, щоб показати безславу теперішність і славне минуле, протиставити їх і силою цього зіставлення спонукати до відродження минулого. Це не є суто історичний твір. Тут згадано історичні імена, а не події. Власне, апеляція до видатних постатей минулого покликана виховувати у покоління нащадків подібних героїв, національних лідерів. Правомірно зазначає Смаль-Стоцький, що це "тільки аргументи та сильні рефлектори, що кидають яскраве світло на безславу, сумну, сторожем Орлом Чорним стоптану, мовчавливу, заплакану сучасність України, дітей козацьких і їх недолю, освідомлення з причинами якої й є власне її темою" [54, с. 48]. Ідея історичності у творі, як і загалом у спадщині Шевченка, визначає сучасний заклик до протесту проти того, що "над дітьми козацькими поганці панують". Таким чином поет чітко визначає національно-політичні ідеали України, кидає їх у суспільство та спонукає до роздумів і дій.

У вірші "До Основ'яненка" (1838) Шевченко звеличує митця, котрий звертався у своїй творчості до славного минулого української нації:

*Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло...
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!* [66, с. 121].

Шевченко вбачає у Квітці свого духовного однодумця, тож підтримує інших у звеличенні слави та величі минулих козацьких часів, бо таким чином вважає можливим підтримати дух своїх сучасників, їхні прагнення продовжувати

та розвивати традиції предків, вибудовувати на старій основі нову будівлю української державності. Важливо, що саме від звернення до минулого українського народу, його осмислення й авторської інтерпретації Шевченко приходить до усвідомлення основ Духовної держави, які бачить в історичній традиції.

У поезії "Іван Підкова" (1838) Шевченко протиставляє славне минуле, сповнене величі та боротьби за волю, і його сучасну дійсність, перейняту неволею та нищенням славних традицій минулого:

*Було колись – в Україні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі [66, с. 122].*

Шевченко прагне виховати у душах своїх сучасників ті самі почуття, що сповнювали серця предків. То ж уявляє собі те, як у його сучасності душі козацькі визначають світогляд і думки нащадків ("Думи мої, думи"):

*Нехай душі козацькі
В Україні вітають...
...
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля... [66, с. 125].*

"Іван Підкова" є по суті поемою історичною. Але події тут відтворено не точно, відповідно до історії, адже це художній твір. Власне, для Шевченка історична точність не є самоціллю. Автор репрезентує передусім живий образ епохи, як він її бачить, розуміє та відчуває. Він прагне передусім не до точності деталей, а до їх відповідності духу доби. Тож твір сповнений глибоким сумом за славним минулим України. Шевченко подає яскраві сторінки з військової історії козащини, на фоні яких вимальовується яскрава та непере-

січна постать Івана Підкови – головного героя. Саме посередництвом цього образу, історичну достовірність якого не доведено, Шевченко представляє лицарську завзятість козаків, які не просто ігнорують небезпеку, а навіть шукають її. Шевченко хоче показати, що сучасність може бути іншою, такою ж славною, як минуле. Погоджуємося з думкою Смаль-Стоцького про те, що "Іван Підкова" – це не суто історична поема, а історично-побутовий спомин. Учений зазначає: "Історичною можна назвати тільки таку поему, що в своїй цілості, від початку до кінця, дає нам суцільний малюнок якоїсь історичної події або доби. Такою є власне поема "Гайдамаки", "Гамалія", "Іван Гус", "Неофіти" [54, с. 43].

І далі дослідник розвиває тезу про романтичний характер світогляду автора, відповідно до якого вимальовується доба в усій її багатоаспектності. Смаль-Стоцький пише: "Безперечно, світогляд Шевченка пересяк романтичними елементами. Сюди належить особлива ідеалізація минулого, та не так того, як більше ідеалізація козацтва, запорожців та таких козарлюг як Іван Підкова, Тарас Трясило, Гамалія, Залізник, Гонта, Ярема й інші, ідеалізація народного й козацького життя, всяка містика, символіка. Але багато дечого, що часто вважають романтичним елементом, як чутливість, ліризм, індивідуалізм, нестримний розгін до волі, лежить уже в українським народнім характері і світогляді та не занесене до світогляду Шевченка аж із романтизму. ... Звернім увагу на те, що минуле цікавить Шевченка настільки, наскільки в ньому є якісь відгуки на щось сучасне, актуальне. Вихідна точка в Шевченка, навіть у його справжніх історичних поемах, усе-таки є теперішність. Романтичне в Шевченка ніколи не є чимось нереальним, казковим, фантастичним. І Шевченкова ідея вольної України була для нього самого зовсім реальна, навіть актуальна" [54, с. 50]).

Знаковою та значною мірою програмною для розвитку концепції Духовної держави Тараса Шевченка стала його поема "Гайдамаки" (1839–1841). У замітках щодо твору поет писав: "Злодій, розбойник, або гайдамака – такими осталися

гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі". Натомість сам поет категорично не погоджується з таким сприйняттям та інтерпретацією гайдамаків і феномену гайдамацтва в історії України загалом. Він чув про гайдамаків від діда, у його свідомості сформувався той образ гайдамацтва, яким його бачив народ. А саме народ Шевченко вважав справедливим та об'єктивним суддею. То ж в уяві людей, у народній пам'яті гайдамацтво постає в образі романтичного героя, що відданий своєму народові, який здатний пожертвувати власним життям заради нього. Відтак, у поемі "Гайдамаки" Шевченко ставить собі за мету зобразити криваве гайдамацьке повстання як протест, учасниками якого рухали високі національні, політичні та моральні чинники, а не якісь інші. Шевченко твердо стоїть на тому, що це не була кримінальщина, а організований виступ народу проти своїх поневолювачів. У цьому виступі народ об'єднався та піднявся на боротьбу, заявивши про своє право бути нацією та володіти свободою волі.

Погоджуємося з думкою І. Дзюби про те, що ознакою зрілості національної літератури, свідченням її духопідйомності, "співмірної з потребами історичного утвердження суспільства, була її здатність створити високий поетичний епос" [17, с. 141]. Зразками такого епосу у світовій літературі він вважає "Визволений Єрусалим" Торкватто Тассо, "Чайльда Гарольда" і "Мазепу" Дж. Байрона. В українській літературі протягом тривалого часу, до входження Шевченка до літературного простору не було суспільного "замовлення" на такий епос. Своєрідну роль "протоепосу" в українській давній літературі відіграли козацькі літописи, авторами яких виступили, зокрема, Самовидець, Григорій Граб'янка, Самійло Величко. Апогеєм барокового літописання та знаменням нової доби в історичному бутті українського народу стала "Історія Русів" з її ідеями вольності та природного права кожного народу на власну державність і незалежність. Ці пам'ятки засвідчили піднесений і сильний національний дух у літературі, її прагнення не просто фіксувати події,

а осмислювати їх із метою формувати концепції національної державності.

Першим зразком такого національного епосу в епоху нової української літератури стала поема Тараса Шевченка "Гайдамаки". Твір присвячений осмисленню та інтерпретації конкретної історичної події – селянського повстання 1768 року, що дістало назву Коліївщини. Фактично це був колосальний за силою вияву національний рух, спрямований проти посилення кріпацької залежності та на захист православ'я як споконвічної віри предків. Крім того, останнє Шевченко завжди бачив як одну серед важливих складових національної козацької державності. Як правомірно зазначає М. Попович, "світ гайдамаччини – кривавий карнавал, страшний бенкет з танками смерті. Дітовбивство й братовбивство. Антитеза притчі про блудного сина: повернення молодшого брата маніфестує вищу цінність покаяння і прощення, а покарання молодших дітей, які не мають навіть особистої провини, є неначе страшною карикатурою на тему прощення" [48, с. 372]. І цей карнавал не випадковий. Він обумовлений тим, що боротьбу за власну державність супроводжували численні протистояння: як між своїми, так і з іноземними поневолювачами. Колосальний патріотичний пафос твору, ствердження у ньому ідеї змагань українського народу за волю та незалежність, наявність не тільки соціального, а й національного спрямування репрезентують поему Шевченка як твір масштабний за ідейно-тематичним спрямуванням та виявом національних чинників.

Звернення Тараса Шевченка до подій Коліївщини було зовсім не випадковим. Адже в історії українського народу то була фактично остання сильна спроба селянства повернути собі волю та гідність, утвердити власне національне обличчя. Значною мірою гайдамацький рух, особливо на початку та після втрати лідерів мав характер стихійного протесту, проте це не був сліпий бунт проти панського гніту. У розпалі та на вершині здійснення головних визвольних акцій соціального та національного характеру повстання було добре

організовано. Його учасники ставили собі за мету звільнити селян як від соціального, так і від національного гніту. Тому учасники Коліївщини вели боротьбу фактично на два фронти – з власними панами, які нещадно гнобили та визискували простий народ, і польсько-шляхетською окупацією, що виявлялася, зокрема, у наступі на українську православну церкву.

Саме Коліївщина породила й дала нації яскравих народних лідерів – надзвичайно яскравих і сильних особисто-стей, безмежно відданих справі боротьби за національну та соціальну волю. Мета їхньої боротьби – цілком зрозуміла й чітка. Вони прагнуть утвердити козацьку державність – Гетьманщину. Крім боротьби зі своїми панами, гайдамаки зіштовхуються з одночасним протистоянням польській шляхті та російським каральним військом. Загалом існують різноманітні історичні інтерпретації фактів Коліївщини. Зокрема, у польській історіографії домінувала винятково негативна оцінка гайдамаків. Натомість в українському фольклорі гайдамаччина показана як колосальний за своїми обсягами рух українського народу в боротьбі за волю та правду. Нація зафіксувала в історичній свідомості колосальні вияви безпрецедентного героїзму, відданості учасників ідеям національної волі та соціальної справедливості, за яку вони боролися.

У перекладі з турецької мови "гайдамака" означає "той, хто проганяє геть", "той, хто переслідує". І ця давня етимологія слова відображає глибинну суть гайдамацького руху, головною метою якого було звільнення українських земель від польсько-шляхетських окупантів. Первісно стихійний гайдамацький рух супроводжували постійні спроби спрямувати його до організованого русла. Передувало Коліївщині повстання 1734–1735 рр. під проводом козацького полковника Верлана, за яким піднялася на боротьбу майже вся Правобережна Україна. Потім була низка гайдамацьких повстань 1750 року. Апогеєм стала Коліївщина 1768 року. Як бачимо, цей рух народжувався у надрах народу поступово, вилившись фактично у національний визвольний фронт.

Вагому роль під час Коліївщини відігравав релігійний момент. Польща нав'язувала українському народу уніатство, яке було покликане послабити відчуття національно-релігійної окремішності. Протистояння православ'я та уніатство серед українського народу стало справжнього національною трагедією. Адже відсутність релігійної єдності підривала основи нації, порушувала її глибинну, віками закладену монолітність. То ж Коліївщина як протистояння соціальне та національне у народному розумінні й сприйнятті була священна, бо захищала національну честь і гідність.

22 червня 1768 року гайдамаки здобули Умань, де проголосили Гетьманщину. У тому історичному проголошенні йшлося, що панщина та шляхетство ліквідовуються, усі українці будуть вільними козаками, уся українська земля називатиметься Гетьманщиною, як у старі часи. Гетьманом тоді було обрано Максима Залізняка, головним комендантом збройних сил – уманського полковника Івана Гонту. Чітко визначалися повинності народу щодо української держави, будь-які самовільні контрибуції були заборонені. Наголошувалося, що у державі мають панувати лад і порядок, які ґрунтувалися на принципах справедливості та рівності всіх громадян. Україну було поділено на полки й сотні під єдиною верховною владою гетьмана. Фактично це був той ідеальний державний устрій, який вважали прийнятним для української національної еліти та її народу. Тож і Шевченко апелює саме до нього. Проголошена ним у "Гайдамаках" національна ідея була підготовлена такими творами на історичну тему, як "Іван Підкова", "Гамалія". А в цій поемі вона репрезентована в усій своїй багатогранності.

Передусім Шевченко картає своїх сучасників за те, що втратити почуття історизму, забули славні традиції своїх предків:

Од козацтва, од гетьманства

Високі могили –

Більш нічого не осталось,

Та й ті розривають...

Він звертається до нащадків козацтва:

*Любіть її, думу правди,
Козацькую славу... [66, с. 450].*

Найефективнішим способом відродити славні традиції Шевченко вважає звернення до тих історичних постатей, які стали рушійною силою Коліївщини, її лідерами і натхненниками. Передусім повстання вивело на сцену таку видатну особистість, як Максим Залізняк.

За історичним даними до повстання Максим Залізняк був послухником у Мотринському монастирі, де збирався стати його ченцем. Але то була своєрідна конспірація, адже сам монастир став фактично центром підготовки повстання. Та й сам Максим Залізняк мав попередній військовий досвід, був пушкарем у запорозькому війську, знаний серед козаків як блискучий лідер та організатор. То ж те, що саме він опинився на чолі гайдамацького руху, не було випадковістю. На звільнених Залізником територіях знищували кріпацтво, а залежних селян оголошували козаками, тобто вільними людьми. У містечках і селах встановлювали народне самоврядування, відповідно до козацького устрою. Таким чином реалізовували та втілювали у життя заради того ідеалу держави, який бачив перед собою Тараса Шевченко.

Коли стало відомо, що на Умань іде великий загін повстанців, Івану Гонті польський уряд доручив вивести надвірних козаків назустріч повстанцям і розгромити їх, щоб вони не дійшли до Умані. Народні перекази свідчать про те, що коли два війська стали один навпроти іншого, Гонта запропонував козакам перейти на бік повстанців, об'єднати з ними свої сили. Козаки погодилися. Так Максим Залізняк та Іван Гонта стали побратимами. Після того вже об'єднане військо взяло Умань. Сучасні історичні дослідження свідчать про те, що під час "уманської різні" Гонта робив усе можливе, щоб урятувати польських жінок і дітей. Це стало прикладом вияву щирої шляхетності, великодушності та гуманності. Щодо позиції російського уряду, то спочатку Катерина II підтримувала гайдамацький рух, намагаючись використати його у протистоянні з польською державою.

Проте згодом імператриця злякалася масштабності гайдомаччини, реальної можливості утвердження незалежної та сильної Української держави.

За наказом цариці російський полковник Гурєв, ставши табором біля загону повстанців, запросив Залізняка та Гонту ніби то на дружній бенкет. Але там їх схопили та закували в кайдани. Більшість повстанців було взято у полон і обеззброєно. Поступово боротьба без лідерів перетворювалася на стихійну, у результаті завершилася поразкою. Після того царський уряд розпочав жорстоко мститися українському селянству. Самого Івана Гонту тримали в ямі у кайданах на руках і ногах, жорстоко катували, а потім піддали страшній смерті.

Особистість Івана Гонти викликає колосальну повагу. Він мав добру шляхетську освіту, чудово знав польську мову. Його військова кар'єра складалася блискуче. Гонта отримав чин сотника надвірних козаків від графа Потоцького, який також подарував йому два села. Він був розумний, сміливий, ставився до простих людей як до рівних. І така людина пожертвувала своїм забезпеченим життям заради інтересів народу. Інтерпретуючи історичні події, Тарас Шевченко стояв на засадах їх бачення українським народом, що викликало неабияку повагу та розуміння. Івана Гонту було визнано та проголошено не просто лідером, а народним лідером повстання.

Тарас Шевченко використав легенду про вбивство Гонтою своїх дітей для того, щоб показати гайдамаків як людей, які боролися за волю України. Проте саме це протистояння було жорстоким. В образі Івана Гонти Шевченко звертає увагу насамперед на його здатність до самопожертви в ім'я національних ідеалів. При цьому світогляд Шевченка визначає така християнська істина: "Аще кто рече, яко люблю Бога, а брата свого ненавидит, лож єсть". М. Попович із приводу цього вчинку Гонти зазначає: "Жахливіше, ніж синовбивство – або особливо жахливе синовбивство – є, з погляду Шевченка, байдуже впрягання дітей у ярмо повсякденного рабства.

Страшніше, ніж померти, може бути тільки одне: проспати своє життя, перетворивши його на невиразний, сірий шерех днів, що змінюють один одного "так на так" [48, с. 373]. Шевченко не закликає вставати брат на брата, а застерігає від страшної громадянської війни. У його словах звучить пересторога:

*Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одчурається брат брата
І дитини мати [66, с. 354].*

Ці слова Кобзаря стали своєрідним пророчим апокаліптичним баченням того, куди може привести така національна та соціальна ситуація в Україні.

З приводу вчинку Гонти щодо своїх синів І. Дзюба зазначає: "Моторошний вчинок Гонти вже понад півтора століття викликає суперечливі, прямо протилежні моральні судження: від розуміння його як найвищого акту патріотизму, на який здатна героїчна козацька натура, до огидження ним як виявом безтямної люті або й психічного збочення. Мені здається, обидві ці популярні оцінки мають одну і ту ж саму спричиненість: поверхове прочитання поеми. Шевченко взагалі весь категорично протипоказаний однозначним інтерпретаціям, а "Гайдамаків" це стосується особливо. Чи варто "допитуватися" в Шевченка, як він "розцінює" Гонтині жертвоприношення, коли маємо зовсім інше: вибір поетом такого епізоду (історичного чи вигаданого), в якому сконцентровано всю жахливість релігійної ворожнечі між

людьми, особливо коли вона накладається на ворожнечу соціальну і національну" [17, с. 157].

Дійсно, убивством Гонтою своїх дітей Шевченко ставить питання релігійної ворожнечі. Він стоїть на тому, що люди однієї віри – це певною мірою духовні брати. То ж протистояння між братами веде до нищення передусім родини, а потім – нації. Шевченко фактично утримується від особистих оцінок учинку Івана Гонти, виносячи це на загальний розсуд нації, показуючи співвітчизникам страшні й трагічні наслідки релігійного протистояння серед свого народу. Таким чином Кобзар закликає до релігійної єдності, відданості вірі своїх предків – православ'ю, адже саме воно від часів Києворуської держави становило основу не тільки світогляду народу, а й було стратегічно важливим напрямком державної політики.

Л. Білецький у брошурі "Шевченко і Гонта" (Прага, 1941) наголошував на тому, що Іван Гонта – не тільки "безмежний образ міту", а й "носій історіософічної концепції Шевченка". Це Неофіт, який зумів почути голос Нації. "Вбий у собі все найдорожче, залиши батька, матір, родину, принеси в жертву навіть рідних дітей і йди за Мною, коли хочеш стати Моїм вірним сином. І Гонта приніс у жертву все ... і пішов на служіння Нації, бо його покликала на це діло Доля... Такий конкретний шлях служіння Україні накреслив Шевченко, такий визначив категоричний імператив в ім'я Нації, що компромісів не знає..." [5, с. 172]. Убивство Гонтою синів дослідники та інтерпретатори творчості Шевченка порівнюють із біблійною історією про Авраама та Ісаака. Авраам був готовий офірувати сином для того, щоб виконати волю Господа. Натомість жертва Гонти у Шевченка має політичний характер. Фактично для Шевченка цей епізод є контекстом для роздумів про сенс і суть релігійного протистояння та важливість єдності віри серед нації.

У розділі "Гонта в Умані" Шевченко таким чином представив картину вбивства:

*Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта*

*І двох хлопців: "Гонто! Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш – заріж і їх:
Вони католики. Ріж і їх.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть ... [66, с. 502].*

Із вуст Гонти вириваються сповнені болю слова:

*Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга [66, с. 503].*

Бачимо, що Гонта не може переступити через військову присягу та обов'язок перед своєю нацією. Тому особисте стає на другий план, поряд із народним. Водночас його душу сповнюють складні почуття:

*Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивіться: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле! [66, с. 503].*

Але у результаті обов'язок бере верх над особистим і Гонта чинить криваву розправу.

Тарас Шевченко в інтерпретації Коліївщини йде винятково за народними переказами, про що сам і говорить:

*Вибачайте, люди добрі,
Що козацьку славу
Так наймання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!* [66, с. 450].

Наслідки поразки Коліївщини були трагічними:

*А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть-завивають:
"Поховали дітей наших,
І нас розривають".
Ревуть собі й ревітимуть.
Їх люде минушли;
А Україна навіки, навіки заснула.* [66, с. 512].

Шевченко шкодує за славним минулим, тому й звертається до нього, щоб збудити у нащадків прагнення відродити традиції предків, передусім ідеї волі та незалежності, які рухали козаками і гайдамаками. Фактично останні були продовжувачами справи перших. Ставлення Шевченка до гайдамаків – це ставлення батька до своїх синів. Воно перейняте глибокими почуттями любові, усвідомлення свого призначення як месії та провідника народу.

Авторська позиція у поемі "Гайдамаки" є яскраво вираженою. Шевченко звертається передусім до українських гетьманів, які у минулому були головними носіями ідей козацької державності:

*Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, то ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн* [66, с. 470].

І завершення є таким:

*Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними могили
Могили синіють [66, с. 471].*

Так завершилася Коліївщина – остання сильна спроба українського народу відстояти свою волю та незалежність. Сильна, проте трагічна й кривава. Вона заявила про силу та волелюбність української нації, її готовність до боротьби. Те протистояння було нерівним, адже гайдамаки не могли вистояти проти двох сильних супротивників – польського та російського урядів.

Феномен поеми "Гайдамаки" – у тому, що Шевченком написав твір на третьому році після звільнення з кріпацтва. Він засвідчив колосальну силу волі, нестримне прагнення свободи, глибокий рівень свідомості митця. "Гайдамаками" Тарас Шевченко репрезентував не стільки власне бачення цього феномену в історії України, скільки свою національну свідомість, свій патріотизм. В образі звільненого Яреми бачимо самого Шевченка, який отримав свободу:

*Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить... [66, с. 67].*

І після років рабства і неволі він нарешті відчув жадану свободу:

*У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько "Гриця" дівчина співає –
Я не одинокий, є з кім вік дожить!
От, це моє добро, гроші, от же моя слава! [66, с. 64].*

Через образ Яреми Шевченко у своєму поетичному просторі відобразив той психологічний злам, переродження, перехід із неволі до волі, який визначив увесь його пізніший світогляд. 1857 року у "Журналі" Шевченко напише про це так: "Я із брудного горища, я, нікчемний замурза, на крилах перелетів до чарівних зал Академії митців ... Я користувався вказівками і дружнім довір'ям найвидатнішого маляра в світі (мова йде про Карла Брюллова). Я жив у нього на помешканні, або, краще сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Над чим я працював у цій святині? Дивно й подумати... Я складав тоді українські вірші, які потім упали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. Перед його чудовими творами я задумувався і деліав у своїм серці свого сліпого Кобзаря і своїх жадних крові Гайдамаків. В тіні його артистично-розкішної майстерні, як у палючій дикій степу над Дніпром, передо мною мигали мученицькі тіні наших бідних гетьманів (тих гетьманів, які були замучені поляками і москалями: Наливайко, Дорошенко, Полуботок).

Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалася моя бідна Україна у всій непорочній меланхолійній красі своїй. І я задумувався, я не міг відвести своїх духовних очей від цієї рідної чарівної краси".

Крила, які вирости в Яреми, вирости і в самого Шевченка. І в цьому глибокий автобіографізм образу Яреми. То були крила національної свідомості, бачення себе як провідника нації. Це місійне усвідомлення прийшло до Шевченка рано, фактично разом із волею. Доля Яреми, як і доля самого Тараса Григоровича Шевченка, безпосередньо пов'язана з Україною. Фактично відбувається ототожнення особистості з Вітчизною. Духовне "Я" поета та героя зливається з духовним "Я" України, її ментальною сутністю.

Має рацію Віктор Петров, говорячи про те, що гайдамачина "є істотною ознакою, властивою прикметою душі України. Гайдамацький повстанський дух, дух національно-революційних змагань, є правдивий дух України.

*Місяць впливає,
Червоніє круглолиций,*

*Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять [66, с. 469].*

"Гайдамаки" Шевченкові – це твір не епізодичного обсягу, де дана окрема подія, описана в поемі, переступає рамки поодинокого й замкненого в собі факту. Тож акція гайдамаків стає символом універсальним, що зберігає свій сенс для кожного стану в історичному житті українського народу.

Саме так і сьогодні, як і вчора, як і сто років тому, як і в відношенні до XVIII або XVII століть, сприймається та картина України, яку перед паствою рисує в своєму казанні благочинний:

*Од Конашевича і досі
Пожар не гасне, люди мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата,
Краю козацького краса,
У ляха в'яне, як переш – мати,
І непокрита коса
Стидом січеться, карі очі
Гаснуть в неволі; розкувати
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать,
В ярмі у ляха... Горе, горе!
Молітьсь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть, –
І зарідають чорні гори.*

А заклик:

*Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать*

звучить однаково гірко й пристрасно, якби його й не було виголошено" [46, с. 52–53].

Далі В. Петров зауважує, що тема крові є провідною у "Гайдамаках". Він ставить цілком закономірне питання та

дає відповідь на нього: "Чи є другий письменник у світі, що так пророчо реалістично змалював би жадобу крові, цей терор національної революції, що її носіями виступали в XVIII ст., випереджаючи 1793 рік у Франції, гайдамаки, ці яacobинці України? ... Шевченко виступає в своїх "Гайдамаках" як поет-націоналіст! ... З теми "крові" виростає тема "держави". З ідеї національної революції й терору – ідея національної державності України. Її вкладає Шевченко в уста своєму героєві Яремі" [46, с. 54]. Слід наголосити, що націоналізм Тараса Шевченка є особливим, він – "поет-націоналіст, і почуття національної виключності доведено в нього до найвищого напруження, до останньої межі, до падіння немов білим вогнем розпеченого заліза, але його націоналізм не є егоїстичним. Ідеї егоїстичного націоналізму він протиставляє ідею братського націоналізму. Змалювавши картину кривавої боротьби, Шевченко зауважує:

Отаке-то було лихо

По всій Україні!

Гірше пекла...

А за віщо?

За що люди гинуть?

Того ж батька, такі ж діти,

Жить би та брататься! [66, с. 511].

Шевченківський націоналізм вільний од гріха глухого і темного, скупого і духовно обмеженого егоїзму. У його прагненні волі для українського народу не було і нема нічого егоїстичного. Волю розуміє Шевченко не як свавілля, а як прояв звільненого духу, великодушність" [46, с. 55–56].

Образи козацьких лідерів із низів є особливо улюбленими у Шевченка. Він симпатизує їм значно більше, ніж гетьманам. Власне, узагальнений образ такого лідера, який поєднує у собі риси багатьох історичних постатей, є символом ідеального державного лідера, якого митець прагнув би бачити на чолі своєї Духовної держави. Зокрема, із великим пієтетом ставиться Кобзар до образу козацького ватажка із твору "Гамалія" (1842). Козаки тут показані як захисники

України від турків і татар. Саме з цією благородною метою вони ходять у походи проти них. І головне для них – зберегти волю, залишитися вільними:

*О милий Боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там –
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізах руки принести,
І перед всіми у кайданах
Стать козакові... [66, с. 151].*

Козацький лідер Гамалія "орел орлят мов стереже". Він для них не тільки лідер, а й наче рідний батько. Власне, такі щирі батьківсько-синівські відносини Шевченко вважає ідеальними для козаків та їхніх лідерів, найбільш прийнятними для стосунків у системі держави.

1843 року Шевченко написав свій твір "Розрита могила". Тут митець репрезентував образ рідного краю – такий, яким він його бачив:

*Світе тихий, краю милий,
Моя Україно,
За що тебе сплюндровано?
За що мамо, гинеш? [66, с. 169].*

Передусім цей образ сповнений переживань за тогочасний стан Вітчизни, яка гине, а нащадки забули славні справи предків, забули, що таке воля і незалежність. І в цьому Шевченко вбачає головну життєву трагедію нації. Митець надає слово самій Україні, яка звертається до гетьмана Богдана Хмельницького, ініціатора Переяславської угоди:

*Ой Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала [66, с. 169].*

Фактично таким чином Шевченко ще раз підкреслив своє ставлення до Хмельницького та проваджуваної ним полі-

тики. Власне, поет не стільки оцінює суть самих Переяславських пактів, скільки ті наслідки, до яких вони призвели:

*Сини мої на чужині,
На чужій роботі* [66, с. 169].

Саме це Шевченко вважає найгіршим наслідком – втрата козацької державності, що спричинило численні відходи українців із рідних земель на роботу в чужі землі.

Тема "політичного сну" України після поразки гетьманської держави звучить у багатьох творах Шевченка. Власне, сам стан "політичного сну" він інтерпретує як відмову нащадків від боротьби, як повну покору Російській імперії у плані соціальному і національному. Так, у вірші "Чигирине, Чигирине..." (1844) митець пише:

*...заснула Вкраїна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла...* [66, с. 171]

Водночас поет переконаний у тому, що цей "політичний сон" України є тимчасовим. Мине час, й Україна, її діти прокинуться від того сну, скинуть зі своїх очей полуду і стануть на боротьбу за свою волю та незалежність:

*Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти,
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі* [66, с. 172].

Віра в те, що правда переможе, у Шевченка міцна та не порушна. Цю правду він бачить як пришестя нових часів, коли на українських теренах запанують свої національні звичаї та традиції, коли буде встановлено й утверджено основи Духовної держави.

Сильним національним і патріотичним змістом перейнята поема Тараса Шевченка "Єретик" (1845). Твір присвячено Павелу Йосефу Шафарику (1795–1861) – визначному чеському та словацькому філологу, історику, діячу чеського та словацького відродження. Його перу належать такі праці, як "Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями", "Слов'янські старожитності", "Слов'янська етнографія". Він дуже прихильно ставився до української куль-

тури, вважаючи її оригінальною та цілком самостійною. У низці праць дав характеристику української мови та літератури як таких, що є духовними продуктами державної від давніх часів нації. Саме це найбільше імпонувало Шевченкові у позиції Шафарика. То ж присвячуючи йому твір, поет наголошує передусім на необхідності духовного єднання слов'янських народів, взаємопідтримки та взаємодопомоги. Шевченко славить Шафарика за те, що він

*...не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді [66, с. 200].*

Апелюючи до прикладу Шафарика, митець закликає своїх співвітчизників прокинутися від "політичного сну" і бути передусім людьми, відданими своїй нації та культурі:

*Прозрите, люди, день настав!
Розправте руки, змийте луду [66, с. 202].*

Розвиток мови та літератури Шевченко завжди вважав необхідною умовою утвердження нації, невід'ємним її кроком на шляху до державного утвердження.

Осінь 1845 року сповнила творчість Шевченка промовистими соціально-політичними заявами. Написані у цей час твори стали поетичними маніфестами, передусім ідеться про жовтень-грудень цього року, коли побачили світ поеми: "Єретик", "Сліпий", "Великий льох", "Наймичка", "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Холодний яр", а також цикл "Псалми Давидові", "Минають дні", "Три літа". Як правомірно зазначає І. Дзюба, "хоч основний тон творчості цієї богоданої осені дає політична лірика, що сягає апогею поетичного пафосу, все-таки Шевченко залишається навдивовижу багатогранним і розкутим, "багатоголосим" у виявленні своєї спонтанної особистості. І всупереч своїй розпачливій декларації він не тільки "виє совою", а й плаче, і сміється, і бачить навколо себе не тільки "зміїв". І так буде все життя, за всіх обставин..." [17, с. 265].

Цикл "Три літа" (1843–1845) Тарас Шевченко написав під впливом візиту до України. Світоглядно-емоційним ключем

до збірки є поезія "Три літа". Загалом у цьому циклі та даній поезії зокрема митець відобразив пережите за ці три роки, все те, що він відчув, ті розчарування, зміни, які відбулися у його внутрішньому світі:

*Невеликій три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха нарobili...
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо... [66, с. 266].*

Саме в Україні, на рідній землі митець прагнув знайти ті живі сили, які б допомогли рухатися далі й перемагати. Рідна земля – її минуле й сьогодні – це головний імператив творчості поета. Знову ж таки минуле виступає не мертвим матеріалом, а живим, покликаним впливати на сучасність, збуджувати у нащадків певні думки й переживання.

Написана 1844 року в Москві поема "Чигирин" безпосередньо пов'язана з картиною Шевченка "Дари Богданові й українському народові". Хоч і будучи критично налаштованим до Хмельницького, все ж Шевченко визнає, що часи гетьманщини були дійсно великою епохою в історії України. Водночас сучасна митцю Україна позначена повним занепадом і глибокою політичною та духовною кризою. Найявний різкий контраст змушує задуматися передусім над причинами такого стану України. Саме тому "думи прокляті" "рвуться душу запалити, серце розірвати". І в цьому контексті визначається феномен "Слави" як однієї з найвищих етичних цінностей. Шевченко твердо переконаний у тому, що Слава не помре й не поляже. Поетична творчість для поета постає як орання та сівба – споконвічна праця українського селянства, вихідцем із якого був сам поет.

С. Смаль-Стоцький правомірно наголошує: "Сльози в Шевченка – це його поетичне слово, що виливається сльозами, гірким, ревним плачем над недолею-неволею України. Цим

своїм щирим словом, посіяним на добре зораному перелозі, словом, що мов ножем краяло б серце, цим гірким плачем-сльозами мов гострими обоюдними ножами хоче поет розпанахати "гниле серце, трудне" своїх земляків, цим гарячим словом хоче він вицідити з нього сукровату кров, а налити до нього "живої козацької крові, чистої, святої"; отже хоче передовсім збудити живий, чистий, давній дух козацький, святе колишне завзяття козацьке, козацькі ідеали. Незрівнянний мистецький образ бажаного поетом передусім етичного відродження України через обнову крові в серці знаюю (тою!), чистою, святою козацькою кров'ю" [54, с. 28].

Знаковою для розвитку концепції Духовної держави у творчості Тараса Шевченка стала поема "Сон" (1844). Після розгрому руху декабристів на теренах Російської імперії наступило тридцятирічне царювання Миколи I. То були часи завершення формування абсолютної монархії та поліцейсько-бюрократичного механізму. Усе це відбувалося у той час, коли Європа невпинно рухалася шляхом поступової демократизації, обмеження монархічної влади, тому для неї це вже було анахронізмом. Особистісне правління царя визначало тільки російський політичний режим. Унаслідок війн із Персією й Туреччиною все Чорноморське узбережжя відійшло до складу Росії. Відбулися зміни геополітичної ситуації у Південно-Східній Європі, Малій Азії, на Кавказі. Формувалася концепція російської імперської ідеї. Тоді міністр освіти граф Сергій Уваров проголосив формулу: самодержавство – православ'я – народність. І ця формула протягом багатьох років визначала суть імперської політики. "Обрусение" прокотилося по всій імперії й стало головною рисою царського самодержавства. І Дзюба правомірно наголошує на тому, що "поема "Сон" засвідчила остаточну кристалізацію антиімперського стрижня демократичного світогляду Шевченка" [17, с. 242]. Поет свідомо став на прю з царизмом:

*Так і треба! бо немає
Господа на небі!*

*А ви в ярмі падаєте
Та якого раю
На тім світі благаєте!
Немає! немає!
Шкода й праці... [66, с. 182].*

Сам Шевченко дав підзаголовок твору – "Комедія". Епіграфом до неї взято слова з Іоанна: "Дух істини, его же мир не может прияти, яко не видим его, ніже знаєм его". Закінчується твір рядками:

*Отакє то приснилось диво.
Чудне якесть!..
Такє тільки сниться юродивим та п'яницям.
Не здивуйте, брати любі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось [66, с. 191].*

Віктор Петров правомірно наголошує на тому, що "це було проголошення літературної доктрини, яка не вкладалася в жодні тодішні теоретично визнані поняття й норми. Теза епіграфа й теза кінцевих рядків збігаються. Вони стоять у прямому зв'язку між собою, уточнюючи й розкриваючи одна одну. В епіграфі, цитатою з Іоана, декларовано істини, неприйнятні для світу. Декларовано те, чого світ не бачить, чого він не знає. В прикінцевих рядках цю філософсько-містичну формулу, взяту з Іоана, перенесено в план творення власної літературної доктрини. Те, чого світ не бачить, чого він не знає, неприйнятне світові стверджене як змінена, інша дійсність, як дійсність деформована, як сон, як те, що відкривається уві сні й через сон" [47, с. 91–92]. Учений порівнює використання прийому сну українським митцем із двома його видатними сучасниками – Е. Т. А. Гофманом та Е. А. По. Але Шевченко був оригінальним. Його оригінальність полягала у тому, що у нього змішування реальної дійсності у бік гротеску має виразно революційний сенс. В українського митця гротеск набуває значення та ролі політичного памфлету.

Така позиція Тараса Шевченка спонукає, як наголошує Віктор Петров, шукати у нього не реалізму чи романтизму,

а шевченкізму, розкриття його "власної, своєї літературної доктрини, основ теорії, розробленої ним із сполучення Біблії, фольклору, історизму, революційного пафосу й творчих фантазмагорій поета" [47, с. 92].

Загалом поема "Сон" являє собою художній твір, що має яскраво виражене політичне спрямування. По суті це політична поема, де представлено художню інтерпретацію устрою царської Росії. Фактично то була тоталітарна система, в якій кожен боровся за своє місце під сонцем усіма наявними засобами та методами, порушуючи при цьому морально-етичні норми і закони:

*У всякого своя доля
І свій шлях широкий,
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком –
За край світу зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину [66, с. 180].*

Спостерігаючи цю систему, Шевченко гостро та непримирно її критикує. Він категорично не сприймає чинний політичний устрій, бо:

*Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають! [66, с. 182].*

З особливо гострою сатирою описує Шевченко тогочасну ієрархічну система з її чітко вираженими законами залежності та гніту:

*Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого ... та в пику
Його як затопить!..*

*Облизався неборака;
Та меншого в пузо –
Аж загуло!.. А той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицях,
Та й давай місити
Недобитків православних,
А ті голосити... [66, с. 187].*

Власне, Шевченко не просто зупиняється на цій системі, критикує та висміює її, а й прагне наголосити на тому, що подібних явищ не може бути у жодному випадку в новій українській державі.

Описуючи несправедливість тогочасного суспільно-політичного ладу, Шевченко час від часу сумнівається у можливості встановлення на землі повної та остаточної правди. Іван Дзюба з приводу цього наголошує: "Це знов таки один із наскрізних мотивів усієї Шевченкової поезії: розпачливий сумнів в існуванні на землі Божої правди, – що, однак, не є тим філософським чи політичним атеїзмом, який приписувано Шевченкові в радянські часи, – це страждання самої віри, до якої поет навіть через болуче заперечення образу щоразу вертається, бо в ній бачить підставу людської рівності" [17, с. 243]:

*...Схаменіться:
Усі на сім світі –
І царята і старчата –
Адамові діти [66, с. 190].*

Поема "Сон" є багатоактною. Починається вона описом того, як автор летить за совою, що є традиційним символ мудрості. Летить поет на край світу пошукати раю. Він прощається з Україною, оглядаючи її, хоче у хмарах заховати свої "люті муки". Водночас то ніби втеча від того світу, який не є істинною Україною, бо суперечить тим справжнім цінностям, які існували

тут від найдавніших часів. Митець ніжно й навіть інтимно звертається до України:

*А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову,
На розмову тихо-сумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане;
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово небого,
Годуй діток: жива правда
У Господа Бога!* [66, с. 181–182].

Пролітаючи над просторами України, поет зазначає, що вона по суті є нездоланною:

*Ніхто його не додбає
І не зруйнує... [66, с. 182].*

Водночас душа плаче та гірко страждає, бо бачить неволю й муки рідного народу. Тут же пропливають перед поетом картини кріпацького буття. А потім перед його очима постає країна боліт, туманів і пустоти. Тут Шевченко у першу чергу звертає увагу на каторжан, серед яких виділяється лідер:

*В кайдани убраний
Цар всесвітній! цар волі, цар,
Штемпом увінчаний!
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!* [66, с. 184].

Фактично це своєрідний панегірик декабристам, яким поет щиро всім серцем співчував, яких уважав своїми однодумцями, певною мірою продовжувачем справи яких він бачив себе.

Щодо інтерпретації образу "царя волі" існують різні думки. Так, Смаль-Стоцький наголошує на тому, що "цар всесвітній, цар волі" мусить означати як не самого Христа, що й його в кайдани закували та на Сибір у каторгу заслали, то персоніфікацію самої всесвітньої ідеї правди й волі або й самого духа "істини" або – це, може найбільш правдоподібне – персоніфікацію духа України з його найвищим ідеалом і непогамованою жадобою волі, за яку він усе боровся (Полуботок!), яких у Сибірі в у кайдани забили" [54, с. 145]. Натомість І. Дзюба пише, що "припущення про те, що Шевченко мав на увазі самого Ісуса Христа, викликає сумнів: слова "Раз добром нагріте серце // Вік не прохолоне" говорять швидше про людський характер місії подвижника. А от із думкою про персоніфікацію в "цареві волі" всесвітньої ідеї правди й волі та самого "духа України" можна погодитися. Тільки, мабуть, дарма Смаль-Стоцький подає цю версію як альтернативну "декабристській": в уяві нашого поета образ "царя волі" цілком міг поєднати в собі і конкретний (страдник-декабрист), і розширювальний (борці за волю України, персоналізація ідеалу правди і свободи) зміст" [54, с. 246]. Власне, незаперечним є те, що в інтерпретації Шевченка "цар волі" виступає носієм ідеї волі, незалежності – причому як особистої, індивідуальної, так і народної, національної.

"Український" і "сибірський" акти поеми ведуть до її кульмінації – петербурзького акту:

*У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє;
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю –
То город безкрайї.
Чи то турецький,
Чи то німецький.*

*А може те, що й московський.
Церкви та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати [66, с. 185].*

Так Шевченко наголошує на засиллі панства та фактично повній відсутності в українському просторі селянства, його витісненні на самі маргінеси національного забуття.

Ставлення Шевченка до російського царизму виявляється й в опису пам'ятника Петру I:

*А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому – вторая
Таке диво поставила.
Тепер же я знаю:
Це той перший, що розпинав
Нашу Україну,
А вторая доконала
Вдову сиротину.
Кати! Кати! Людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою? [66, с. 188].*

Наче застереження-заклик звучить до українського народу голос наказного гетьмана Павла Полуботка:

*І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страшному судищі
Ми Бога закриєм
Од очей твоїх неситих... [66, с. 189].*

Завершується поема "Сон" сновидіння, в якому поет бачить новий візит до царя. Тут подано ритуал, що по суті є втіленням механізму державної машини:

*Неначе з барлоги
Медвідь виліз...*

.....
...як крикне
На самих пузатих –
Всі пузаті до одного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба –
І все затрусило,
Що осталося; мов скажений,
На менших гукає –
І ті в землю; він до дрібних –
І ті пропадають!
Він до челяді – і челядь,
І челядь пропала;
До москалів – москалики,
Тільки застогло,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі... [66, с. 190].

Коли ведмідь залишається сам, то стає безпомічним кошенятком. Таким чином Шевченко показує те, що так звана магічна сила імперського самодурства тримається тільки та винятково на сліпому послуху народу. Загалом Шевченкова поема "Сон" є найяскравішою політичною поемою того часу, в якій порушено питання тогочасної неволі в Україні, осмислено державно-правове становище Вітчизни у складі Російської імперії. За характером і спрямуванням це є наскрізь національний твір.

Представлена у поемі концепція правопорядку ґрунтується на волі, справедливості, християнській правді та етиці, людському правосудді. Для Шевченка завдання поета подібне до тих завдань, які виконували пророки, що "Господь, любя своїх дітей", посилає на землю людям, "свою любов благовістить, святому разуму учить", учить, "як в світі жити", "благовістить любов і правду і добро, добро найкраще на світі то – братолюбіє". Шевченко сам прагне бути пророком свого народу. Любов, правда, воля є для митця основою колективного життя народу. За допомогою цих етичних сил можна

осягнути найвищий щабель досконалості та культури, які здатні принести "мир і радість на землю людям". Поезія Тараса Шевченка перейнята глибокими етичними засадами. Відчуваючи певну обмеженість у виявах практичної політичної діяльності, поет головну увагу зосереджує на внутрішньому житті людини. Таким чином почуття набувають особливої сили та звучання.

Зверненням до минулого, протиставленням колишньої величі та слави з сучасною йому неволею, Шевченко піднімає питання історичного смислу – це був суттєвий здобуток демократичних рухів нових часів, епохи вільнодумства й вольності, що з часів Французької революції заповонила Європу. З його гуманізму виростає націоналізм:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
За неї душу погублю!* [67, с. 30].

Націоналізм Тараса Шевченка – це націоналізм особливого типу, який ґрунтується на повазі до кожної нації, визнанні її права та власної незалежної державності. Таким чином Шевченко мислить у ключі тогочасного європейського демократизму, в якому домінувала ідея природного права кожної нації на власну державу. Загалом історичні поеми митця запалили національні почуття українського народу, розбудили його патріотичну свідомість. Сам Шевченко усвідомив смисл української історії, через яку визначив для своєї нації чітку політичну та суспільну мету.

У поемах Тараса Шевченка "Сон" і "Кавказ" представлено психологію російського імперіалізму. Зокрема, "Кавказ" репрезентує гостру сатиру на державних фарисеїв, непримирений політичний памфлет. Погоджуємося з думкою І. Дзюби про те, що "Кавказ" за своїм змістом – "не ідеологічний памфлет, не політична сатира мовою поезії. У всякому разі – не тільки. І не тільки больовий сигнал з одної точки земної кулі, з одного вузла організму людства. Це метафорична картина загального стану світопорядку, хвороби суспільної природи людства. Адже те, що дозволяв собі

царизм з народами Кавказу, характеризувало не самий тільки царизм, а й якість людства взагалі. Ось чому Шевченкові оскарження царизму переростають у моторошні запитання й рахунки до Бога. У дивовижну молитву-прю" [17, с. 328]. Фактично "Кавказ" Шевченка став першим антиколоніальним твором у світі. Тут український поет осмислив природу імперського державного експансіонізму, заявивши й утвердивши ідею про те, що кожна нація має право на свободу. Він нещадно викрив царизм як гнобителя народів.

Ось чому Шевченків "Кавказ" – не просто моральна інтелігентська (чи громадянська) позиція щодо певних явищ (як відповідні пасажі в "кавказьких" творах Пушкіна, Лермонтова, Полежаєва; як антиколоніальні мотиви в творчості деяких європейських поетів), – а гнів, і мука, і палахкотіння всього його єства. Це найвищою мірою "інтимний твір", у якому виявилися не тільки світоглядне його осердя особистості поета, а й усі вигини вдачі й темпераменту. Він не "тему" розкривав, а себе, стан свого "Я" в ті хвилини високого гніву й болю. Його оголене серце б'ється серед тяжких кривд, думка кидається від розпачу до віри і знову до розпачу, слово спалахує то святим гнівом, то гірким сміхом, то розпростертим співчуттям, то тяжкою сльозою, то судним криком. І мова ллється як гірська вода на перепадах, щомиті змінюючи напрям, бистрину і клекотання потоку..." [17, с. 328].

Шевченко констатує гірку сучасність:

Кати знуцаються над нами,

А правда наша п'яна спить [66, с. 246].

Але водночас висловлює тверде переконання, що

Встане правда! встане воля! [66, с. 246].

Ю. Барабаш зазначає, що вражений "трагічними подіями російсько-кавказької війни... Шевченко викриває багатозначність і глибинну сутність поняття бусурманства, немов вивертає його навиворіт, "очуднює". Якщо поглянути на поему під кутом зору характерної Шевченкової опозиції "свої люде – чужі люде" ..., то переконаємося, що за "своїх" поет визнає горців-мусульман, на їхньому боці правда і сила,

і Божа "воля святая", а чужими, тобто справжніми "бусурманами", вважає милостивих колонізаторів, хто, ховаючись за облудними фразами про "отечество" ... та квазіхристиянської казуїстикию, відбирає в горців "чурек і саклю", землю і волю" [1, с. 434–435].

На зверненні до минулого ґрунтується й глибоко символічна поема "Великий льох" (1845). Подібно до "Сну" тут синтезовано елементи бурлескності, візій, кошмарів, снів, біблійних цитат та їх осмислення. По суті твір має яскраво виражену антицарську та антиімперську спрямованість. Як наголошує В. Петров, твір є найвиразнішим прикладом шевченкізму, "зразок кристалізації теоретичної догми, декларованої в "Сні" [47, с. 92]. Якщо "Сон" було названо "комедією", то "Великий льох" – "містерією". Ця авторська ремарка виявляє справжній сенс поетового задуму. Так від історичної поеми "Гайдамаки" Тарас Шевченко прийшов до містерії. Митець залишається вірним своїм ідеям революційного запалу, глибокого та щирого патріотизму. Проте на зміну історизму як способу мислення приходить прагнення аналізувати реальність, розкривати її глибини. В. Петров підкреслює, що тут Шевченко "розчленовує дійсність, дешифрує реальність. Тему революційного гніту, тему непримирності перенесено в аспект метафізичної абстракції. З прямого показу ненависті зроблено містерію кари" [47, с. 93].

У "Великому льосі" діють містеріальні герої. Це не реальні люди, а душі. Автор протиставляє душі світлі та душі темні. Три пташки у творі – то символи трьох душ. Перша – Україна часів гетьманування Богдана Хмельницького. Передусім погляди Шевченка звернені на політичний феномен Переяславської ради. Гріх України часів Хмельницького полягає у тому, що вона віддалася під владу Москви, а мала б протестувати, чинити опір, аби не допустити цього. Друга душа-пташка є втіленням душі, яка за часів гетьмана Івана Мазепи стала на бік Петра I. Тоді вона напоїла коня царя Петру, а не Мазепі. Третя душа-пташка – то образ малоросійської України. Це та Україна, що постала після скасування Запорізької

Січі, у часи Катерини II. Це Україна покорена, позбавлена вольностей, яка забула козацькі звичаї та традиції.

Три ворони у поемі "Великий льох" – то символи трьох політичних орієнтацій. Польська ворона спричинила занепад Речі Посполитої. Московська ворона з татарами бенкетувала, а українська – кров проливала, коли перші дві ще не народилися. Як зазначає С. Смаль-Стоцький, "всі ворони з національного боку безхарактерні й кооперують навіть, як бачимо, між собою, одна одній допомагають посполу в своєму ділі, удержують між собою тісні зв'язки, отже це інтернаціональні канали. От і в цьому конкретному випадку знаходяться всі ворони разом з усіма силами, щоб ніхто не розпустив правди, волі по всій Україні, бо тоді "все наше", цебто вороняче пропало б" [54, с. 57].

Образи трьох лірників у поемі – це втілення українського духовного каліцтва. Загалом цим трьом символічним образами притаманні риси народного вертепу, що має глибокий політичний підтекст. Власне, їхнє покликання полягає у тому, щоб розбудити національну та людську гідність, указати шлях до визволення України. Фактично у цьому творі Шевченко представив визначальні та головні етапи історичного буття нації на її шляху до державного утвердження. Передусім бачимо оцінку Переяславської ради, яку поет інтерпретує та сприймає як фатальну та непрощену помилку Богдана Хмельницького. Другий факт – це трагічна поразка Івана Мазепи під Полтавою, після чого наступила жорстока помста українцям із боку Петра I. Наступним етапом стали часи Катерини II, коли було закладено основи кріпацтва, ліквідовано гетьманський устрій і зруйновано Запорізьку Січ, асимільовано козацьку старшину, що була до цього важливою націєтворчою силою. Усі ці феномени осмислюються та репрезентуються у світлі символічному, через образи людських душ і трьох ворон – української, російської, польської, що є ворожими українській нації силами.

У творі реальність стає ірреальною. Дійсність тут деформована, змінена, відповідно до проголошеної поетом його

естетичної доктрини. У "Великому льосі" міфологічний світогляд тісно переплівся з історичним. Ю. Барабаш наголошує, що "містика у творі аж ніяк не суперечить історії, бо перед нами – містика історії" [1, с. 489]. Народження двох близнят Іванів виступає символом роздвоєності єдиного національного організму. Іван-Месія є втіленням ідеї неминучої та справедливої помсти. Він буде тим, хто покликаний виправити помилку Богдана Хмельницького і зробити Україну вільною:

*Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!* [66, с. 233]

Шевченко висловлює не просто надію, а навіть тверду переконаність у відродженні гетьманщини та побудові на основі її традицій нової української держави:

*Церков-домовина
Розвалиться... і з-під неї
Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..* [66, с. 233].

Загалом в інтерпретації Тараса Шевченка Україна постає як цілість, державно-політичний феномен. Поет систематично та послідовно змальовує минуле, щоб показати славу та велич, те, як могла б жити Україна, будучи вільною. Послання "І мертвим, і живим..." завершує цикл творів 1844–1845 рр. "Іван Гус", "Кавказ", "Невольник", "Псалми Давидові", "Наймичка" становлять собою певну цілість, один цикл, де у різних аспектах митець осмислює одну й ту саму тему. Шевченко закликає нащадків цінувати історичні національно-культурні надбання дідів. Він синтезує програму національно-культурного та суспільно-політичного визволення України. Його метою та незмінним політичним ідеалом є вільна та незалежна Україна. Загалом творчість Шевченка, передусім на історичну тематику, є політичним заповітом митця, це його послання нащадкам – посланням мислителя

та митця. Цей заповіт написаний у стилі апостольських послань, сповнений закликів зняти духовні кайдани.

Етичні погляди Тараса Шевченка визначає ідея про те, що суддею в етичних справах покликане виступати передусім суспільство. Існує також велика сила сумління, а основою правопорядку є винятково людський суд. Ідеал Шевченкового правопорядку ґрунтується на ідеях волі, справедливості, правди, християнської етики. Головним принципом у мисленні Шевченка є принцип християнської етики. Він осмислює та прикладає до своєї сучасності етичні ідеї науки Ісуса Христа.

Програмним для творчості Тараса Шевченка є його твір "І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє". Тут накреслено узагальнений образ Духовної держави, яку бачив перед собою поет. Передусім це суто національна держава, вільна та незалежна у провадженні своєї політичної доктрини, поширенні власних духовно-культурних цінностей, використанні рідної мови:

*В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра... [66, с. 250].*

Шевченко звертається до своїх сучасників – царів і панів-кріпосників – зі словами:

*Схаменіться, будьте люди,
Бо лихо вам буде
Розқуються незабаром
Заковані люде... [66, с. 251].*

Певною мірою він ще допускає можливість мирного вирішення глибокого соціального і національного конфлікту, тому сподівається на "прозріння" імперської еліти. Але, як переконає творчість митця, сам поет розуміє, що то тільки ілюзія, тому вихід із цієї ситуації можливий лише за умови здійснення кардинальних і рішучих кроків.

Національну єдність Шевченко розглядає як головну і визначальну запоруку державної волі та незалежності України:

*Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!* [66, с. 255].

Загалом Шевченко ворожнечу між своїми бачить як головну причину занепаду України. Зокрема, він критично ставився фактично до всіх українських гетьманів або ж загалом не давав їм жодних оцінок, ігнорував саме через їхню постійну боротьбу за владу.

У "Давидових псалмах" Тарас Шевченко репрезентував фактично найбільш яскравий і чітко окреслений образ Духовної держави. Це його бачення умов побутування людей у тій державі. Зокрема, у псалмі першому він пише:

*Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть* [66, с. 258].

Тобто восторжествує цілковита соціальні та суспільна справедливість.

У псалмі 43 утверджується праведність боротьби за національні права:

*І діди нам розказують
Про давні кроваві
Тії літа: як рукою
Твердою своєю
Розв'язав ти наші руки
І покрив землю
Трупи ворожі* [66, с. 259].

Справедливу боротьбу поет жодним чином не засуджує, навпаки – він бачить її як неминучий і необхідний шлях боротьби. Він звертається до Бога із проханням дати сил вистояти у новій боротьбі, як колись українське козацтво вистояло у своїх змаганнях:

*Поборов ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютішу!..* [66, с. 259].

Це неминучий шлях, який має пройти народ, адже

*Тяжко жить в оковах!
Встань же, Боже, помози нам
Встать на ката знову* [66, с. 259].

Духовна держава Тараса Шевченка ґрунтується на національній єдності, в якій суспільство являє єдиний моноліт, де брат не виступає проти брата, а підтримує його, усіляко допомагає:

*Чи є що краще, лучше в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?* [66, с. 263].

У псалмі 149 Шевченко висловлює віру у перемогу свого народу та правильність власної позиції:

*І вовіки встане слава,
Преподобним слава* [66, с. 263].

Бачення образу Духовної держави представлено й у творі "Як умру, то поховайте...", де поет заповідає своїм нащадкам:

*І мене в сем'ї великій,
В сем'її вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом* [66, с. 268].

Промовистим щодо репрезентації образу Духовної держави є також цикл поезій "У казематі", до якого входять дванадцять творів, що присвячені "моїм союзникам". Загалом вони відтворюють психологічну картину душевного стану митця. Ці твори, як пише Іван Дзюба, давали змогу Шевченку "охороняти свій внутрішній світ від рутинної брутальності каземату, концентрованого вираження неволі" [17, с. 397]. Навіть перебуваючи в екстремальній ситуації, позбавлений фактично всіх людських прав, зокрема права писати й малювати – головного для митця, він зберіг силу творчого духу, творячи потай. Засвідчені у його творах переживання говорять про те, що авторське "Я" Шевченка є незалежним від тиску обставин. Він залишається митцем, незважаючи ні на що, на жодні перипетії та обставини. Його

творчий дух не здатні вбити будь-які обставини життя, навіть ув'язнення та позбавлення можливості творити.

У вступному вірші до цього циклу Шевченко звертається до своїх побратимів та однодумців:

*Коли ми зйдемося знову
На сій зубоженій землі?* [67, с. 6].

Він сумує за ними та сподівається на те, що розлука та заслання не знищать їхнього побратимства, що ідея, за яку вони всі боролися, перебуваючи на волі, обов'язково буде втілена у життя.

Прообразом побратимства Кирило-Мефодіївського братства Шевченко вважає козаків. Він звертається до звеличення єдності козаків, щоб наголосити на подібному серед братчиків. Зокрема, у поезії "За байраком байрак..." він згадує про героїчну загибель трьохсот козаків:

*І ніхто не згадає,
Нас тут триста як скло!
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти* [66, с. 7].

І причину цієї загибелі поет бачить передусім у тому, що гетьман відійшов від козацтва, зрадив його заради своїх владних амбіцій. Цим Шевченко ще раз наголошує на критичному ставленні до козацької еліти та підкреслює свої симпатії до низового козацтва.

Національна та політична небайдужість є для нього головним чинником і каталізатором боротьби. Це те, що надихає його та сповнює сил, це те, що визначає його життєве кредо.

Шевченкові болить те, що сини України покидають рідну землю, шукаючи щастя у чужій землі. Зокрема, у вірші "Ой три шляхи широкії..." він пише:

*На чужину з України
Брати розійшлися* [67, с. 10].

І саме це веде до занепаду колишніх традицій вольності та державності, бо не стає кому будувати цю державу. У поезії "За байраком байрак..." бачимо трагічне представлення національної провини та національного гріха. Тут же присутній поширений у творчості митця символ могили. Ця могила – заклята, нечиста. Уночі з неї встає "сивий, похилий" козак і "співа, сумно співає" про непростий колективний гріх українців – братовбивство:

*Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти,
По своїй землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій [67, с. 7].*

Саме протистояння між своїми – політичні, релігійні, соціальні – Шевченко вважає головною трагедією та гріхом української нації. Повстання брата на брата – це те, чому не може бути прощення. Відтак уся творчість поета перейнята засудженням цього гріха та закличками до порозуміння передусім між своїми. Тільки після цього можна рухатися у напрямку до національного визволення. Тож шлях до Духовної держави визначають два головні етапи – соціальна злагода та національне визволення. Без соціального порозуміння національне визволення та побудова незалежної Української держави Шевченко вважає неможливим. Старий козак є своєрідним Альтер-его митця:

*Став на могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили... [67, с. 7].*

Загалом суть символу могили – у тому, що тут похована українська воля, надія нації на воскресіння. У могилі лежить національний гріх – братовбивство. Поки українці не зна-

йдуть між собою порозуміння, жодної надії на прощення немає. Іван Дзюба справедливо наголошує: "Це, звісно, лиш один момент у багатоманітному переживанні Шевченком національної історії, але не випадковий в еволюції його уявлень про козацтво і пов'язаний з переживанням трагедії "братчиків" [17, с. 399].

Шевченко засвідчує свій повний зв'язок із Україною. Він боїться померти на чужині:

*Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду жити,
Людей і Господа любить* [67, с. 12].

Спостереженнями за ситуацією в Україні зумовлене Шевченковим апокаліптичним баченням майбутнього України:

...не однаково мені,
Як Україну злії люди
Присплять, лукаві ... і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені [66, с. 8].

І. Дзюба назвав цей вірш "заперечним продовженням" "Заповіту". Тут так само прозвучало сильне звернення до нащадків і надія на те, що з часом виросте Духовна держава Українська.

Особливе місце у циклі "У казематі" посідає поезія "Садок вишневий коло хати". Як зазначає І. Дзюба, "ця чудова ідилія постала не тільки як контраст до в'язничної реальності, як психологічна компенсація тяжких переживань, психологічний і естетичний вихід із стресу, – а й як гостра туга за втраченим, що тепер по-новому постає в уяві, особливо яскраво вписується в його постійне утвердження традиційних етичних і естетичних цінностей українського сільського побуту, краси родинного життя – того, за чим Шевченко тужив і що протиставляв розкладовій дії кріпосництва" [17, с. 398].

Цикл завершує прощальне слово до друзів у неволі. У вірші "Чи ми ще зійдемося знову?" поет пише:

*Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть* [67, с. 13].

Це те, що Шевченко передусім прагне донести до своїх нащадків. Саме про це найбільше думає поет, перебуваючи у неволі. Він був на засланні з 9 червня 1847 року по 1 серпня 1857 року. Це майже десьть років заслання та солдатчини. Тож "спробуймо уявити трагедію геніальної людини в розквіті творчих сил, у захопленні великими планами діяльності культурної і громадянської; оточеної любов'ю і визнанням усіх чесних і мислячих земляків; людини, яка вже стала голосом свого народу, – і киненої в смердючу казарму, на приниження й знущання з боку тупих солдафонів, які вимагають "тягнути носок" і зубрити статuti та запам'ятовувати імена всіх, по ранжиру, малих і великих начальників... Киненої на невизначений строк (могло бути й назавжди)... Із забороною писати й малювати – тобто здійснювати своє призначення, просто бути собою..." [17, с. 424]. Проте заслання у житті Шевченка стало глибокою кризою й водночас відродженням творчого духу. Не зважаючи ні на що, він прагнув залишитися самим собою. І це йому вдалося. Він повернувся звідти, сповнений такої самої сильної відданості народові, його духові.

Загалом поезія періоду заслання продовжує попередню творчість Т. Шевченка. Водночас вона засвідчує глибину його творчого генія, прагнення дійти до самих основ і себе самого, і свого народу, невіддільною частиною якого Шевченко завжди себе відчував і мислив. У поезії "Царі" (1848) він дуже критично сказав про гнобителів свого народу, не побоючись того, що буде покараний ще більш жорстко:

*Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських* [67, с. 80].

Водночас митець репрезентує свою головну зброю у боротьбі за Духовну державу, зброю, яку він ніколи не складе. Це – слова:

Ну що б здавалося слова, слова...

Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,

Як їх почує!.. Знать, од Бога

І голос той і ті слова ідуть меж люди! [67, с. 88].

Категорія волі, незалежності набуває все більшої актуальності та значущості поряд із неволею. У творі "Г. З." Шевченко зіставляє ці дві сили:

Немає гірше, як в неволі

Про волю згадувать [67, с. 92].

Він сповнений сильного і нездоланного прагнення "підшукати правди і тієї слави". Він звертається до української землі зі словами:

Ой чого ти почорніло,

Зеленеє поле? [67, с. 135].

На що отримує відповідь:

Почорніло я од крові

За вольную волю.

Круг містечка Берестечка

На чотири милі

Мене славні запорожці

Своїм трупом вкрили [67, с. 135].

Відтак, не зовсім радісні думки сповнюють серце поета, що спостерігає всю цю картину. У вірші "Заросли шляхи тернами..." (1849) він висловлює єдине бажання:

...О Господи!

Дай мені хоч глянуть

На народ той убитий,

На тую Україну! [67, с. 178].

Образи борців за Духовну державу представлені у поемі "Неофіти" (1857). Передусім Шевченко вважає за необхідне виховати сильну волю та прагнення до боротьби у душах своїх співвітчизників:

Молю, ридаючи, пошли,

Подай душі убогій силу,

Щоб огненно заговорила,

*Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини. Амінь [67, с. 219].*

Як і завжди, головною зброєю Шевченко вважає слово. Це саме та зброя, котру сам Господь Бог дав людям, яку у них ніхто не зможе забрати.

В останні роки життя творчість Шевченка перейнята осмисленням пройденого життєвого шляху. Зокрема, у вірші "Доля" (1858) він резюмує:

*Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо даліше, даліше слава,
А слава – заповідь моя [67, с. 232].*

Саме "слава" як добра пам'ять серед нащадків про зроблені справи, як усвідомлення виконання своєї життєвої місії, як розуміння власного призначення для утвердження національного буття є для Шевченка головним критерієм самореалізації на благо свого народу та Вітчизни. Вільна держава та повноправний народ – ось основа організму Духовної держави.

Передусім народ у межах Духовної держави має перебувати у центрі уваги. Зокрема, у "Подражанії 11 псалму" (1859) поет стверджує й навіть дає обіцянку:

*...возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово [67, с. 237].*

І після цього він показує, яким же має бути життя народу в новій державі – Духовній державі, як у поезії "Ісаїя. Глава 35":

*І спочинуть невольничі
Утомлені руки,*

*І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
У такій державі
... святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривіє,
Мов сарна з гаю, помайнуть.
Нікими отверзуться уста;
Пролетється слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озера,
І не верстоввії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться до купи,
Раді та веселі.
І пустиню опанують
Веселії села [67, с. 239-240].*

Це фактично намальований Шевченком образ ідеального суспільства, яке він прагнув утілити на теренах України. Тут світ природи і світ людей цілком і повністю гармоніюють між собою. Якщо у попередній творчості світ прекрасної української природи був прямою протилежністю несправедливому суспільному устрою, то тут він віддзеркалює благодать суспільну.

Загалом образ Духовної держави у спадщині Тараса Шевченка не є статичним. Він динамічний і змінний, розвивається, відповідно до змінення світогляду митця, його поглядів на життя. Цей образ присутній в усій творчості митця. Він творив його, переходячи різні життєві етапи як кріпак, вільний, в'язень і знову вільний. У цьому образі зафіксований сам Шевченко та його доба.

1848 року, який став багато в чому переломним, поет заявив політичні ідеї, актуальні у часи змагань із Російською імперією. Як пише Лариса Івшина у передмові до унікального видання "Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди" (2015) трагедію Каїна й Авеля, "драму ціннісного розколу" Україна "переживає вже протягом майже тисячі років" [53, с. 7]. Шевченко був одним серед перших, хто у поетично-політичному контексті поставив гостру проблему єдності та самодостатності України як державно-культурно-історичного феномену.

У квітні 1847 року Тарас Шевченко був заарештований на Дніпровій переправі. Почалося десятилітнє життя політичного імперського в'язня. У донесенні київського губернатора І. Фундукля київському, подільському, волинському генерал-губернатору Д. Бібікову від 6 квітня йдеться про те, що у паперах поета "оказалась рукописная книга с малороссийскими, собственного его сочинения стихами, из коих многие возмутительного и преступного содержания" [70, с. 104–105]. У донесенні від 7 квітня полковника корпусу жандармів Білоусова начальнику 4 округу корпусу жандармів П. Ф. Буксгевдену записано, що "в стихах под названием "Сон" дерзко описывается высочайшая его императорского величества особа и государыня императрица" [70, с. 106]. У відповідь на прохання Третього відділу на запит про Шевченка 14 квітня 1847 р. президент Академії мистецтв М. Лейхтенбергський написав: "Шевченко имеет дар к поэзии и на малороссийском языке написал некоторые стихотворения, уважаемые людьми, знакомыми с малороссийским языком и прежним бытом этого края; почитался он всегда человеком нравственным, быть может, несколько мечтателем и читателем

малороссийской старины, но предосудительного на счет его ничего не доходило до сведения Академии" [70, с. 109]. У довідці III відділу про зміст паперів і творів Шевченка, що відібрані у нього під час арешту, сказано: "В бумагах его не оказалось ни устава Славянского общества, ни рукописи "Закон Божий", ни других бумаг, важных для открытия подробностей тайного общества; а в вещах – ни кольца, ни образа во имя св. Кирилла и Мефодия. Из бумаг его обращают на себя внимание стихотворения его, и только частью письма" [70, с. 115]. Далі перераховуються конкретно. Так, називаються рукописна книга вір-шів, зокрема згадується поема "Сон", котра сповнена думок антизаконних, сміливих, сповнених протесту проти влади. Наголошується, що поет дуже негативно пише про царя і царицю. Саме особиста образа членів царської родини і стала визначальною причиною того, що Шевченко був засуджений з особливо жорстоким вирокком: служба рядовим солдатом в Оренбурзькому корпусі, а причиною називалися саме його поетичні твори. Тут же імператор власною рукою дописав про заборону писати і малювати.

Мета ув'язнення та заслання – зламати Шевченка, його дух, убити у ньому вільного українського народного творця. Таким був імперський розрахунок. Звісно, він не справдився. За характером Шевченко був особистістю, яка у дилемі "перти проти рожна чи заживо в землю закопатися" завжди обирала перше. Кардинальна зміна життя не зломала, а тільки поглибила в його характері риси бунтаря, борця. Але тепер на зміну романтичній вірі та юнацьким вільнолюбним прагненням прийшло прагматичне усвідомлення прихованої спланованої етапної боротьби. Якби Шевченко після заслання прожив довше, він став би на чолі зрілої політичної сили. 1847 року Тараса відправляють в Оренбурзький окремих корпус, Орську фортецю. Незважаючи на заборону, він продовжує писати:

А нумо знову віршувати.

Звичайно нишком [67, с. 67].

Так були написані чотири захаяльні книжки: 1847, 1848, 1849, 1850 років. Кожна з них – окремих суспільно-полі-

тичний орієнтир для сучасної України. З весни 1848 року Шевченко став штатним художником у складі Аральської експедиції під командуванням лейтенанта О. Бутакова. Час на острові Кос-Арал був дуже продуктивним і творчо насиченим. Шевченко багато малює, з'являються блискучі сепії й акварелі. Звісно, його перо не стомлюється. Додатковими мотивами й стимулами стали враження та новий досвід від життя на засланні.

Поетична творчість цього часу відображає нове внутрішнє самоусвідомлення та представлення себе самого. Тарасова романтика залишилася у минулому. На зміну їй приходять зрілі політичні ідеї, напрямок яких визначає духовний план визволення з-під влади Російської імперії. У цей час були написані поеми "Царі", "Титарівна", "Марина", "Сотник", більше 70 поезій, які стали дзеркалом його психічно-емоційного буття – зрілого, вистражданого, незламного. Шевченко відкрито закликає до боротьби з царями у своїй блискучій політичній поемі "Царі":

*Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських [67, с. 80].*

Звісно, своєю зброєю він бачить винятково Слово:

*Ну що б, здавалося, слова ...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!.. Знать, од Бога
І голос той і ті слова
Ідуть меж люди! [67, с. 88].*

І він бореться тією зброєю, за яку покараний і позбавлений волі:

*Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать... [67, с. 92].*

Не перебуваючи в Україні фізично, він бачить її біль і гостро та відкрито пише про це:

*Аж страх погано
У тім хорошому селі.
Чорніше чорної землі
Блукають люди, повсихали*

*Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли [67, с. 111].*

І мріє, що
*...виострію товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави [67, с. 121].*

А як актуально звучать Шевченкові слова-звинувачення в тому, що у бідах України, її невільницьтві винні самі ж українці:

*Не так тії вороги,
Як добрії люди –
І окрадуть, жалкуючи,
Плачучи, осудять [67, с. 133].*

1848 року Тарас Шевченко вкотре актуалізував ідею Гетьманщини з вільнолюбними та славними традиціями. Тільки тепер він сповнений суму за втрачені можливості:

*Ой чого ти почорніло, Зелене поле?
– Почорніло я од крові
За вольную волю [67, с. 135].*

Шевченко апелює до факту битви під Берестечком 1651 року, у результаті якої Богдан Хмельницький був змушений підписати Білоцерківський мирний договір, згідно з яким реєстрове військо зменшувалось до 20 000, козацька територія була обмежена Київським воєводством, польській шляхті віддавали її давні володіння, українські селяни поверталися на панщину. Проте цей договір не був затверджений польським сеймом, а вже 1652 року польське військо розгромили козаки під Батогом. Шевченко глибоко сумує з приводу смерті гетьмана Петра Дорошенка:

*І досі ще що рік Божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду Над нашим гетьманом
В Ярополчі [67, с. 157].*

То не просто панахида над гетьманом – то по суті панахида над ідеєю Українською Держави, що була похована

через владні гетьманські розбрати. І Шевченко пророче закликає припинити ті розбрати, адже в них – джерело державного нищення України. Шевченко на багато десятиліть уперед перебачив і застеріг нащадків від повторення трагічних помилок минулого.

Політична лірика 1848 року – поезія спротиву – проти царів, насамперед імперського російського царя. І цей спротив визначив магістральну лінію всього поетичного 1848 року. Шевченко ніби передчував, що боротьба з російським поневолювачем стане історично вирішальною для України, як і нині. Шевченко на століття визначив для України цінність свободи:

*Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи* [67, с. 81].

Тарас передбачив у тій самій поемі "Царі" фінал цієї боротьби як воцаріння села з людьми – ідеалу Шевченківської держави:

*Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде.
Там будем жить, людей любить,
Святого Господа хвалить* [67, с. 81].

РОЗДІЛ 6

ІДЕЯ БОГА У ДУХОВНІЙ ДЕРЖАВІ КОБЗАРЯ

У світогляді та світовідчутті Тараса Шевченка християнство є важливим компонентом мислення, формою сприйняття зовнішнього та внутрішнього, критерієм оцінювання людей та явищ. Бачення Кобзарем християнства, його розуміння та усвідомлення є особливими, такими, що відображають їх авторську інтеграцію до власного духовного контексту універсальних цінностей.

Тарас Шевченко йшов до Бога шляхом пошуку. Цей пошук безкінечний, і відкриття тривали все життя митця. Він шукав Бога як основу буття та світобудови. І врешті прийшов до Нього, як до втілення Благодаті, Істини, Любові, давши власну інтерпретацію вічних ідей. Попередником Шевченка на цьому шляху був митрополит Іларіон – фундатор українського середньовічного письменства, основоположник національної літератури. Закладена ним традиція міцно вкоренилася до національного менталітету та художнього мислення, була розвинена у наступні культурно-історичні епохи.

Останні роки життя й творчості Тараса Шевченка позначені зверненням до Біблії. Тут він шукає відповіді на складні проблеми особистого та національного буття. У творчості митця ці питання глибоко поєднуються та синтезуються, витворюючи світогляд Шевченка після тривалого й важкого заслання. Біблійні теми та сюжети репрезентують нове бачення митцем України, розуміння волі та свободи, призначення особистості після того, як більша половина життя була за плечима, як було підірване фізичне здоров'я й лише сила духу давала натхнення для життя та творчості. Ідея Бога у Тараса Шевченка тісно пов'язана з ідеєю боротьби за Україну.

Феномен Бога як складова творчої свідомості Тараса Шевченка має джерелом біблійні тексти, з якими поет познайомився ще у ранньому дитинстві, а також оточення митця, що було глибоко віруючим. Біблія інтегрувалася на-самперед у світогляд, а потім і творчість Тараса Шевченка на рівні ідей, мотивів, образів протягом усього його життя. Питання біблійних аспектів у спадщині Кобзаря висвітлено у працях В. Щурата, І. Айзенштока, О. Білецького, Л. Білецького, Л. Задорожної, Д. Чижевського, Л. Плюща, В. Барки, В. Сулими, Р. Росовецького, І. Бетко та ін. Загалом Біблія у контексті життя й творчості Тараса Шевченка репрезентує масштабний комплекс різноаспектних проблем і питань. Його поезію характеризує виражене православним світоглядним первнем, що близько споріднений із народним християнством, тими релігійними нормами, які кристалізувалися у народному менталітеті протягом століть від запровадження нової релігії Руссю-Україною. Будучи учнем Академії мистецтв, Шевченко виконував твори на біблійну тематику, що було обов'язковою складовою навчального курсу. Відтак мислення поета поступово набувало релігійного за своєю суттю характеру.

Михайло Драгоманов у праці "Шевченко, українофіли і соціалізм" охарактеризував постать поета як "євангельця" та "біблійця", а його соціальні погляди називав близькими до позицій англійських реформаторів XVII ст., які ідею справедливого ладу ґрунтували на біблійних засадах. Т. Шевченко був тісно пов'язаний із діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, позиції якого значною мірою визначала Біблія, зокрема ідея євангельського братерства, християнська самопожертва, чистота серця. Відтак Біблія надихала, інспірувала творчість Шевченка, зокрема, Псалтир. Крім того, інтерес до Святого Письма був обумовлений світовідчуттям і мисленням поета, його народним менталітетом, що сприяло природному та легкому входженню норм християнства до свідомості митця, до його сприйняття життя.

Достеменно невідомо, чи підтримував Шевченко створення Біблії українською мовою, хоча ця ідея сформувалася саме у колі кирило-мефодіївських братчиків. Пізніше цей задум реалізують П. Куліш разом із І. Пулюєм й І. Нечуєм-Левицьким. Важливо, що Шевченко завжди цитував Біблію церковнослов'янською мовою, так само подавав алюзії та ремінісценції. Це свідчить про його повагу до традиції. Сама мова Книги книг як певний спосіб осягнення дійсності була живим інструментом його творчості. Особливо значний вплив справив жанр молитви на спадщину поета. Загалом у творчості Шевченка є багато паралельних і споріднених із мотивами і сюжетами біблійними. Варто додати, що часто вони перетинаються, взаємодоповнюють один одного. Правомірною є теза В. Кречетня про певне використання "езопівської здатності біблійних форм і формул" у творах Т. Шевченка [35, с. 68].

Важливо, що християнський аспект світогляду Т. Г. Шевченка змінювався на різних етапах його життя, що зумовлено численними впливами зовнішніх і внутрішніх факторів. На засланні для поета християнські цінності й домінанти стали визначальним рятівним чинником. У листах до княжни Варвари Репніної він двічі просить її надіслати йому переклад трактату "Про наслідування Христові", який приписують Томі Кемпійському. А 1850 р. пише їй: "Я теперь, как падающий в бездну, готов за все ухватиться – ужасна безнадежность! так ужасна, что одна только христианская философия может бороться с нею". А графині А. Толстій, яка допомогла поету вийти з ув'язнення, він написав у листі від 09.01.1857 р.: "Теперь только молюсь я и благодарю Его за бесконечную любовь ко мне, за ниспосланное испытание. Оно очистило, исцелило мне бедное сердце. Оно отвело призму от глаз моих, сквозь которую я смотрел на людей и на самого себя. Оно научило меня, как любить врагов и ненавидящих нас... . Я теперь чувствую себя если не совершенным, то, по крайней мере, безукорызненным христианином". Дійсно, на засланні Бог став

ближчим Шевченку, бо саме у стражданнях людина здатна на найбільш глибокі релігійні почуття. Водночас поет часто вагався, свідченням чого став запис за кілька місяців у Щоденнику від 26.07.1857 р. про цей лист як "восторженную чепуху", написану "второпях". Пишучи такі "хімерні письма" (лист до М. Лазаревського від 29.11.1857 р.), поет водночас задумував поему "Марія". Як наголосив Б. Завадка, тут поет "відступив від тексту, але не від духу євангельської розповіді" [24, с. 63].

Загалом кажучи про феномен Бога у творчій свідомості поета, варто наголосити, що він звертався до біблійних мотивів, інтегруючи сюжетно окреслені явища Біблії до власного тексту. Бог, його розуміння, осмислення біблійного контексту у творчості Шевченка проходить кілька етапів, що зумовлені обставинами життя митця. Це ранній період (до арешту та заслання), часи заслання та пізній період, після повернення поета на волю. Для раннього періоду осмислення феномену Бога притаманний романтичний світогляд, синтез політичного й історичного аспектів, вплив програмних документів Кирило-Мефодіївського братства. На цьому етапі розуміння Шевченком Бога позначене традиційним народним баченням, певним каноном, що притаманний національному мисленню. Зокрема, у "Причинній" (1837) поет запитує у Бога, за що він карає сироту, просить її простити. У вірші "На вічну пам'ять Котляревському" (1838) він акцентує увагу на благанні Бога. У "Катерині" (1838) Боже благословення є визначальним. "Гайдамаки" (1841) репрезентують усвідомлення Бога як вищої інстанції, яка карає, а Кобзар – старець Божий, що є найвищою похвалою й оцінкою. Фактично на цьому етапі Бог є цілком відповідним біблійному баченню, суто авторського його розуміння тут не виявлено. У "Гамалії" (1842) саме Бог є тим, хто здатний захистити Україну й козаків, привести всіх на суд "праведний".

Ідеальний герой поеми "Тризна" (1843) отримує спасіння, його душа на небесах у вічній славі. По-своєму інтерпретує Шевченко Біблійні Заповіді. Для нього це нагадування Богу

про виконання обіцянок, які були дані народу й поету. Для поета "дар Господний, вдохновеньє", сила Господа "чудесна", йому "возможны чудеса". У творі "Розрита могила" (1843) поет запитує Україну:

*За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?*

Чи ти рано до схід сонця Богу не молилась ... [66, с. 169].

Саме відсутність молитви Богові, тобто звернення до Бога з проханням, митець пояснює як гріх. У комедії "Сон" (1844) Шевченко просить Бога милосердного зжалитися. Поступово у Шевченка прориваються нотки критики чи певного спротиву, коли у поемі "Єретик" (1845) він пише:

*Небесний Царю!
Суд Твій всує,
І всує царствіє Твоє.
Розбійники, людодіи
Правду побороли,
Осміяли твою славу,
І силу, і волю [66, с. 201].*

Така ніби претензія, що з'являється у цей час у творах поета, ставить вимогу-прохання:

*Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердїї руки! [66, с. 201].*

Це слова Івана Гуса, які по суті відповідають світогляду Шевченка. І тут же він визнає правдивість Божого суду:

*Не мені, Великий Господу, простому,
Судить великіє діла Твоєї волі [66, с. 202].*

У поемі "Кавказ" (1845) Шевченко визнає велич Господа:

*Не понесе слави Бога,
Великого Бога... [66, с. 246],*

наголошуючи, що "ми віруєм Твоїй силі І духу живому", бо саме завдяки цьому

*...встане правда! встане воля!
І Тобі одному*

*Помоляться всі язики
Вовіки і віки [66, с. 246].*

І прагне з'ясувати:

*за кого ж ти розіп'явся, Христе,
Сине Божий?*

За нас добрих, чи за слово Істини [66, с. 248].

І знову Бог є вищою справедливою інстанцією, як у вірші "І мертвим, і живим, і ненарожденним..." (1845):

Умийтеся, образ Божий

Багном не скверніте.

...хто матір забуває, Того Бог карає [66, с. 251].

Погоджуємося з думкою Ю. Бойка-Блохина про те, що "з біблійних мотивів, якими так захоплювалися романтики, Шевченко вибирає лише ті, що можуть послужити йому канвою для виразу власних почуттів і візій майбутнього у згоді з його соціальними утопіями, політичними і національними пророкуваннями" [8, с. 29]. Шевченко вважає свій народ обраним, підносить його на найвищі п'єдестали слави та почесей.

Сприймаючи та репрезентуючи власне розуміння Бога, Шевченко позиціонує себе як пророка. Загалом представивши ряд постатей пророків, їх глибоке психологічне розуміння, сам поет виявляє максимальну ментальну і біографічну близькість із пророком Єремією. Цей біблійний персонаж був ув'язнений за його слово, за те, що пророкував у поневоленій чужинцями рідній землі. Його слова, записані на сувої, були спалені царем Йоакимом. Проте відмінність Єремії від Шевченка, як пише І. Франко, полягає у тому, що він мав "голосити своєму народові конечність – підлягати, коритися його найбільшому ворогові – Вавилонові ... Він чує се і клене сам себе й свою долю, але не може говорити інакше" [60, с. 187]. Загалом для Т. Шевченка біблійні тексти є пророчими.

Своєрідним підсумком осмислення феномену Бога у ранній період творчості став цикл "Давидові Псалми" (1845), де у широкому біблійному контексті він осмислює тему стосунків людей із Богом. Бачимо повну інтегрованість біблійної

тематики у творчу свідомість митця, її вкоріненість до світоглядних позицій автора. Як наголошував О. Кониський, "духовним хлібом Шевченка, можна сказати, змалку і до останку, стає Біблія і переважно з неї Псалтир" [33, с. 97]. Біблійно-релігійний стиль циклу є яскраво вираженим, свідчить про те, що Шевченко писав насамперед для простого народу, того, з середовища якого він вийшов. Загалом біблійні псалми поділяють на історичні, месіанські, повчальні й похвальні. Фактично жодного разу поет не звертався до суто месіанських псалмів. Насамперед його цікавлять етичні проблеми у псалмах (1, 53, 93). Зокрема, Т. Шевченко висловлює переконаність у тому, що "діла добрих оновляться, Діла злих загинуть" (псалом 1). Він звертається до Бога з проханням спасти його душу (псалом 2). У псалмі 43 звучить сміливий заклик:

*Встань же, Боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорбі забувати!
Смирися душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Боже, помози нам
Встать на ката знову* [66, с. 259].

Власне, у цьому Шевченко бачить головну місію Бога – дати звільнення особисте і національне. Він вірить у те, що "колись Бог нам верне волю, Розіб'є неволю" (псалом 52). Адже на всьому світі Божа "правда, І воля, і слава" (псалом 53). У псалмі 132 поет проголосив ідею єдності народу:

*Чи є краще, лучше в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?* [66, с. 262]

Для здійснення цього (псалом 149), вважає митець, треба закувати

*царей неситих
В залізніє пута,
І їх, славних, оковами*

*Ручними окрутять,
І осудять губителів
Судом своїм правим,
І вівіки встане слава,
Преподобним слава [66, с. 263].*

У сповненому пророцтві "Заповіті" (1845) Т. Шевченко висловив свою досить сміливу та категоричну позицію, суть якої фактично полягає у вимозі до Бога сприяти тому, аби понеслася з України "у синєє море Кров ворожа", а до того поет "не знає Бога". У псалмі 136 звучить мотив національного приниження, альянсу щодо стосунків української та російської культур. У вірші "Саул" сконцентровано думку митця про іудейських царів, утверджується ідея невідповідності царської влади натурі й характеру селянина Саула. Домінує тема морального виродження царів, насамперед на прикладі Давида, критика якого по суті є політичною, що нав'язана тогочасною ситуацією у країні. Шевченко використав біблійний псалом для створення політичного ліричного тексту. Так само він використовує текст біблійного псалму для публіцистичного тексту:

*Між царями-судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний владика [66, с. 260].*

Далі його публіцистичний стиль посилюється та наростає висхідною:

*Доколі будете стяжати
І кров невинних розливать
Людей убогих?
А багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироти,
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих! [66, с. 260–261].*

Таким чином усі етичні, моральні питання акумулюються поступово у спектрі соціальному.

Другий період у творчому осмисленні Тарасом Шевченком феномену Бога розпочався арештом за участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства й тривав довгих десяти років на засланні. Він сповнений певного глибокого розчарування, трагізму, а водночас незламного духу митця, його непохитної віри у воскресіння й волю України та її народу. Цикл "В казематі" (1847) перейнятий закликами до народу молитися за Україну. Наявність молитви передбачає звернення до Бога як вищої інстанції. Зокрема, у вірші "Н. Костомарову" поет пише:

*Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!* [67, с. 11].

Шевченко стурбований думкою про те, що
*не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить* [67, с. 12].

Проте все, що випало на його долю, вважає "волею Господа", тому закликає годити Йому та змиритися, молитися, а також

*свою Україну любить,
Любить її во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа молить* [67, с. 13].

У поемі "Царі" (1848) звучить гостра критика біблійного царя Давида, що є втіленням феномену царя загалом:

*Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських* [67, с. 80].

І головною своєю зброєю поет вважає Слово, дане йому Господом:

*Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого.
А серце б'ється – ожива,*

*Як їх почує!..
Знать, од Бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!... [67, с. 88].*

У поемі "Неофіти" (1857) Шевченко виявляє інтерес до постаті опонента апостола Павла – ідеолога юдеохристиянства апостола Петра. В інтерпретації поета Петро поводиться з язичниками так, як можна було б очікувати від Павла. Це зумовлено тим, що у світогляді Шевченка, як і в українському народному християнстві, образи цих двох апостолів майже зливаються, максимально зближуються. Тож у поемі представлено розуміння Шевченком суті новозавітної церкви, апостолів як її духовних лідерів. Син простої римлянки (навіть ім'я її невідоме) стає християнином, а після розп'яття апостола Петра – й "Апостолом новим". На думку Р. Росовецького, "апостольство Алкіда – це визнання його духовної сили і сміливості як провідника "великого / Христового слова", зверненого вже до всіх народів світу. Адже цей син римлянки співає псалом 149, а в палкій проповіді до "братії" – неофітів – згадує й таку незвичну для римлянина постать, як давньоєврейський пророк ("Нехай пророка побиває"). Отак Алкід стає апостолом того першохристиянства, котре як явище загальнолюдської, всесвітньої та гуманістичної культури оспівував Шевченко" [52, с. 362]. Саме у цьому творі поет просить Матір Божу:

*Скорблящих радосте!
Пошли,
Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти! ...
Молю ридючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило
І по Україні понеслось,*

*І на Україні святилось
Те слово, Божеє кадило,
Кадило істини.
Аміль [67, с. 219].*

Саме мати Алкіда перетворюється на головну героїню поета, бо вона

*слова Його живії
В живую душу прийняла.
І на торжища і в чертоги
Живого істинного Бога
Ти слово правди понесла [67, с. 229].*

Д. Чижевський наголошував, що для Шевченка постать Христа "залишалася центральною в історії людства та в житті окремої людини", бо "в Ньому – разом із Божою природою був у якійсь найвищій ідеальній формі вершок природи людської" [63, с. 337–338]. Мати Алкіда дорівнюється до матері Христа своїм подвигом любові до сина та продовженням його справи. Власне, "Псалтир" та Євангелія були найулюбленішими біблійними текстами Шевченка, тому модель життєвого шляху Ісуса Христа визначає модель життя героя поеми "Тризна".

Третій період в осмисленні поетом феномену Бога становлять вірші, в яких подано ідеал суспільства, яке Шевченко прагне бачити на рідній землі. Це твори часів після повернення із заслання. Насамперед бачимо цей суспільний ідеал у вірші "Ісаїя. Глава 35. Подражаніє" (1859). Тут він наголошує, що Бог "...укріє // добром та волею підбитим, Святим омофором своїм" [67, с. 236] грішну землю. Поет вірить, що "се Бог судить, визволяє Долготерпеливих". Загалом у творі представлено "мотивний комплекс пророцтва про вільний розквіт народу. Переосмислюючи біблійний текст, поет кладе дуже сильний соціальний акцент, а за "рабами" у вірші бачаться мільйони кріпаків Російської імперії, що не могли дочекатися обіцяної "владиками" волі" [8, с. 349]. Поет іде не стільки за біблійним текстом, скільки відтворює власні мрії, особисте бачення ідеального суспільного ладу на рідній землі. Пророцтво Ісаї викликало у

нього певні асоціації, які є визначальними для шевченкового поетичного тексту:

*Оживуть степи, озера, –
І не верстовії,
А вольнії, широкії,
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами,
Без гвалту і крику,
Позіходяться докупи,
Раді та веселі,*

І пустиню опанують Веселії села [67, с. 239–240].

По суті це є розвитком біблійного сюжету й тексту, авторською його інтерпретацією у плані соціальному.

Поема "Марія" стала вагомим кроком на шляху осмислення митцем феномену Бога. Тут історія земного життя головної героїні має зовсім іншу інтерпретацію, ніж у Біблії, результат того, що Шевченко перечитував Книгу книг багато разів. У поемі "Марія" він кардинально переосмислює тему Благовіщення. З позицій христології концепція поеми відповідає єретичним поглядам ебонітів, але ці єресі перебувають у межах християнства. Є. Маланюк найбільш точно визначив суть такого підходу поета, наголосивши, що "антропоцентричні та протестантські ідеї 30-х і 40-х років XIX ст. не засвоюються Шевченком сліпо і механічно [...]. Ці ідеї знову ж таки культивуються Шевченком на українському ґрунті, на ґрунті питомого українського релігійного антропоморфізму" [42, с. 62]. Сам поет специфіку та неординарність власного усвідомлення суті християнства окреслив у листі від 23.03.1860 р. до свого родича В. Шевченка таким чином: "Я тільки не фарисей, не ідолопоклонник такий, як оті християни – сіпаки і брехуни".

Головну новацію Шевченка в поемі "Марія" (1859) визначає раціоналістичне тлумачення Благовіщення. У творі близько до Біблії передано епізод, коли Марія та Йосип

знаходять дванадцятирічного Ісуса в Єрусалимському храмі серед равві. Проте далі, де мовиться вже про дорослого Ісуса, Шевченко віддаляється від Євангелія. Насамперед він звертається й уповає до Богородиці:

*Все упованіє мое
На Тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє мое
На Тебе, Мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, Благая!* [67, с. 250].

Правомірно наголошує С. Росовецький, що "Шевченко явно зберігає божественну сутність євангельського прототипу: Ісус у поемі єдиний (коли не рахувати Іоанна Предтечу, доросле життя котрого лишається "за кадром") позитивний персонаж, що його не названо "вбогим"; одразу після Народження він отримує найменування "Спасителя", "Месії", "Живого істинного Бога". Відтак у духовному просторі твору виникає напруження: про життєвий шлях Боголюдини належить повідати, не порушуючи раціоналістичності та принципової приземленості оповіді. Цю проблему розв'язує наративний прийом, за яким Марія стає медіатором між розповідачем та Ісусом: лише в її сприйманні, ніби її очима побачені, й показано ретельно дібрані епізоди його земного життя" [52, с. 366]. Вона пішла за Сином:

*За Сином праведним своїм,
І ти пішла...
Його слова, його діла –
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа* [67, с. 262].

Після його смерті та воскресіння вона продовжила справу Сина:

*І Ти, великая в женах!
В їх унініє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огненним словом!*

*Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії!
Хвала!
І похвала Тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святіє.
По всьому світу розійшлись,
І іменем Твогого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу [67, с. 264].*

Шевченко звеличує і справжнє воскресіння Марії:

*В людській душі возновилаьсь,
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящей і убогій [67, с. 264].*

У вірші "Осія. Глава XIV. Подражаніє" (1859) Т. Шевченко ставить запитання: за що Господь карає Україну? І закликає:

*Воскресни, мамо!..
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхее, не древне слово
Розтленное, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської [67, с. 269].*

В одному з останніх віршів "Молитва" (1860) Шевченко покірно просить Бога дати пута царям, силу – народу, собі – любов, "сердечний рай". Те саме прохання про покарання гнобителів народу звучить і в "Подражанії Іезекіїлю. Глава 19" і наголошує, що "межи людей во притчу стане, Самодержавний отой плач!" [67, с. 267]. Загалом, як вважає С. Росовецький, "біблійні мотиви не можна розглядати лише як чисті форми, що їх Шевченко наповнював своїм неповторним індивідуальним змістом. Особливості їх художньої структури, сприйняті й з лектури, і в процесі творчості, позначилися на індивідуальній Шевченковій поетиці, а втілені в них ідеї добра й людяності істотно забарвлювали складну амальгаму світогляду, сприяючи водночас урівно-

важенню й гармонізації бунтарської, революційної свідомості. Використання біблійних мотивів стало також одним із каналів, що ними здійснювався зв'язок творчості Шевченка з вітчизняною давньою літературою та з народною християнською культурою України, які на тоді ще не були досліджені й осмислені культурологічно й історіософськи. В результаті цього зв'язку, зокрема, збагатилася Шевченкова версія української літературної мови завдяки церковно-слов'янізмам, частково вже апробованим у пам'ятках давньої літератури та усній християнській традиції. Творча інтерпретація біблійних мотивів відкривала для поезії Шевченка одне з "вікон" до світової літератури, бо прилучала до використання універсальної біблійної символічної мови, розпізнавання окремих "лексем" якої полегшує розуміння творів українського генія іноземним читачем" [52, с. 371].

Отже, творчий світогляд Тараса Шевченка засвідчує еволюцію бачення та розуміння поетом біблійних тем і мотивів, насамперед ідеї Бога. Це був шлях від раннього читання у дитинстві до глибокого вкорінення до свідомості, трансформацій у контексті власного бачення й творчого осмислення. Феномен Бога, ідея віри у творчому світогляді митця на різних життєвих етапах переживали зміни й трансформації. Він романтичного та традиційного народного сприйняття ідеї Бога Шевченко перейшов до розчарувань, що зумовлені трагедією національною й особистою, а потім – до глибокого філософсько-психологічного його переосмислення та усвідомлення. Урешті він визнав силу християнської покорності, смирення та всепрощення.

РОЗДІЛ 7

МИСТЕЦЬКА СПАДЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 1847–1861 РОКІВ: ДУХОВНІ ВЕКТОРИ

Весною 1848 року Тарас Шевченко, перебуваючи в ув'язненні, був прикомандирований художник в науковій експедиції на чолі з капітан-лейтенантом О. Бутаковим. Завданням експедиції було вивчати Аральське море. Власне, Шевченкові повезло, адже Бутаков був особистістю досить освіченою, здатною зрозуміти, ким є солдат Тарас Шевченко. Тож саме завдяки йому Тараса Григоровича зарахували до складу роти, що охороняла транспорт експедиції від міста Орська до самого Раїма. Потім його призначили художником в експедиції. Це Шевченка це було дійсне щастя, про що він згадував у своїх листах до друзів, зокрема Варвари Репніної. Писав про те, що Бутаков виявляє до нього добре і братське ставлення. І головним було те, що митець міг порушити жорстоку царську заборону і малювати. Це було щастя.

Перебуваючи у Раїмській фортеці, Т. Шевченко створив акварелі "Раїм", "Раїмська кріпость з моря", сепію "Шхуна "Константин", "Ріка Іргіз", "Кріпость Іргіза-Кала", "Куб-Арал" тощо. Особливо цікавою є акварель "Бутаков і фельдшер Істомін у кімнаті укріплення Кос-Арала", яка відрізняється суто рембрантівським світлотіньовим розв'язанням інтер'єру. У центрі уваги митця – постаті киргизів, а сам він ніби збоку спостерігає за ними. Шевченко глибоко входить до киргизького народного середовища, він стає їхнім другом, щоб зрозуміти душу нації та передати її порухи на своїх полотнах. Цікавими з цього погляду є сепії "Киргизький хлопчик топить грубку", "Киргизькі діти-жебраки", "Киргизький хлопчик грається з кішкою", "Байгуші", які свідчать про те, що український митець своїми полотнами передбачив творчість

передвижників. Шевченко розкриває соціальну суть нації через змалювання окремих образів її представників. Малюнок "Байгуші" дійшов до сучасників тільки за світлиною, проте саме він показує те, як щиро та глибоко цікавився Кобзар етнографічними особливостями киргизів, їх матеріальною й духовною культурою. Він не просто малює простий киргизський народ, а й намагається його поетизувати, розкрити всю красу національної душі.

Живописні твори Кобзаря часів Аральської експедиції засвідчують рух митця до того естетичного ідеалу художника, який він задекларував пізніше у листі до Б. Залеського від 10.02.1857 року: "Ботанике и зоологии нужен восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретается только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симметрии и гармонии в природе" [70, с. 128].

Навесні 1849 року Шевченко відправляється у плавання Аральським морем. У цей час О. Бутаков звертається до керівництва з проханням взяти художника в експедицію для остаточної обробки живописних краєвидів. Перебуваючи в Оренбурзі та протягом 1848–1849 рр. за час експедиції Шевченко створив низку цікавих реалістичних пейзажів, зокрема "Пожежа в степу", "Форт Кара-Бутак", "Дустанова могила", "Джангис-Агач", "Укріплення Раїм", "Крутий берег Аральського моря", "Низький берег острова Ніколая", "Місячна ніч на Кос-Аралі" тощо. Ці малюнки репрезентують динаміку творчого досвіду митця, представляючи синтез у ньому таких рис, як топографічна точність у зображенні краєвидів та водночас їх яскрава й насичена емоційність. Оригінальність творів підтверджує низка рис, зокрема характер освітлення, розміщення людських фігур, позиція художника, який спостерігає краєвиди зі своєрідного підвищення, завдяки чому перед глядачем постають безмежні простори казахських степів. Шевченко відчув і надзвичайно точно передав зовнішню та внутрішню красу природи

Казахстану, тонко опоетизувавши її, наповнивши ліричним, епічним і навіть романтичним звучанням.

Особливою цікавою є акварель "Пожежа в степу" (1848), яку автор описав у повісті "Близнецы". У живописній композиції цілком домінує велична червона заграва з язиками всепожираючого вогню. Вона займає майже половину площі. А ключем до розуміння твору є його насичена колористика, коли все підпорядковане одній кольоровій доміні. Бачимо, як у всьому відбиваються червоні відблиски від пожежі – на тихому плесі затоки, на юртах, на кибитках і постатях казахів, навіть на чорній хмарі, яка височіє над степом. Картина глибоко емоційна, сповнена почуття неспокою, що викликана у душі людини природною стихією. Акварель "Дустанова могила" по суті є романтичним пейзажем. Тут бачимо високу могилу, її вершина вирізняється на світлій смузі обрію. На ній – надмогильний пам'ятник зубчатої форми. Все це у степу під вечірнім небом. Твір сповнений почуття тривоги та смутку, що переважали у душі поета у роки заслання. Таким самим настроєм перейнятий малюнок "Джагис-Агач", у центрі якого старе одиноке дерево в безкрайній пустелі, біля нього – постать вершника зі списом за плечима. Це дерево казахи вважали священним, поклонялися йому. Образ джангис-агача присутній і у вірші "У Бога за дверима лежала сокира":

*І кайзаки не минають
Дерева святого,
На долину заїжджають,
Дивуються з його
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї [67, с. 75].*

Очевидно, що Т. Шевченко знав фольклорну казахську легенду про казаха (кайзака), який порушив священну заборону та почав рубати ліс, за що цей народ був покараний Богом і поселений у пустинному краю. Глибоким ліричним

настроєм сповнений пейзаж "Місячна ніч на Кос-Аралі". Бачимо, як м'яке місячне проміння розлилося спокійною поверхнею води, воно падає на кущі очерету, три шхуни, які наче застигли недалеко від берега. Усе передає настрої глибокої задуми.

Перебуваючи в Оренбурзі та під час зимівлі, Т. Шевченко багато працював, тому його звіт був успішним. На підставі цього О. Бутаков порушив питання про переведення поета в унтер-офіцери та надання йому офіційного дозволу малювати. Проте отримав відмову через донос, що Т. Шевченко, мовляв, порушує "высочайшее повеление" та пише вірші, малює, ходить у цивільному одязі. Помешкання поета обшукали, відібрали два альбоми з малюнками та записами народних пісень, листи, твори О. Пушкіна й М. Лермонтова, особисті папери, фарби. На нього чекали стіни Оренбурзької тюрми, а потім – етапом під караулом до Орську. Далі – в'язниці Оренбурга, Орська, Уральська. 1850 року Т. Шевченка переведено до Новопетровського укріплення, який солдати називали "Сибірним Новопетровськом" через майже повну відсутність природи та постійні холоди.

Беручи участь у геологічній експедиції в гори Кара-Тау влітку 1851 р. та перебуваючи у Новопетровському укріпленні у 1853–1857 рр., Шевченко намалював пейзажі Мангишлаку. Зокрема, акварелі "Ханга-Баба", "Вид на Кара-Тау", "Гора Кулаат", "Скеля Монах", "Мис Тюк-Карагай на півострові Мангишлак", "Туркменське кладовище в долині Долнапа", "Новопетровське укріплення з Хівінського шляху", "Сад біля Новопетровського укріплення", багато різноманітних замальовок Мангишлацького саду тощо. Працював поет над цими малюнками протягом усього часу перебування в Новопетровському укріпленні. Мистецтвознавець В. Яцюк наголошує, що "ефект виразності Шевченкових етюдів досягається наближенням малого і вилученням подробиць, які, з погляду митця, були б художнім баластом" [74, с. 245].

Знаковою та етапною для розвитку мистецького стилю Шевченка як пейзажиста стала подорож до Кара-Тау. Саме

тут сформувався його стиль як своєрідний і багатогранний. Митець репрезентує глибоку спостережливість, уміння передати красу гірського пейзажу, скель, солончаків, навіть прозорість повітря, гру сонця, тобто найтонші порухи казахської природи в її безмежності та величності. Картини сповнені настрою тривоги, драматизму, як і душа художника-засланця, а водночас від них віє піднесеною поетичністю, що видно на акварелі "Ханга-Баба" (1851–1857). Тут Шевченко зобразив старе покинуте туркменське кладовище на тлі далеких гір. Смысл твору передають величезні дерева на передньому плані, які засохли без води, тільки одне ще ледь живе. Драматизм пейзажу втілений в образах мертвих дерев, гробниць, темних грозових хмар. Подібне кладовище зобразив Шевченко й на малюнку "Туркменські аби в Кара-Тау" (1851–1857). Це спонукає до глибоких роздумів про сенс і суть людського життя, що передано через символіку кольорів, зокрема домінування приглушених сіро-зелених, блакитних і коричневих тонів.

Особливо цікавими є нічні пейзажі мангишлацького циклу, зокрема, акварелі "Мис Тюк Карагай на півострові Мангиш-лак" і "Скеля монах" (1853). Перед глядачем відкривається картина берега нічного моря, над яким нависли хмари, крізь які прорізається місяць. До води йде якийсь звірок, вдалині над водою застигла таємнича громада скелі. Усе сповнене загадковості та таємничості. На багатьох малюнках Т. Шевченка зображав Новопетровське укріплення, яке він називав "незамкненою тюрмою". Саме таким воно постає на акварелі "Новопетровське укріплення з Хівінського шляху". Тут бачимо пустелю, над нею – небо, над яким довга бліда хмарина. Удалечині видніються будівлі Новопетровської фортеці. Твір відрізняється топографічною точністю зображення. Як наголошує М. Шагінян, у "киргизьких степах Шевченко зріс як художник, і його сепії та акварелі, що вивезені звідти, незрівнянно вищі за академічні картини періоду до заслання. Але треба сказати, що іскринку, яка розгорілася під південним сонцем, Шевченко підхопив в українських степах" [65, с. 44].

Тарас Шевченко полюбив усім серцем киргизський і казахський народи, що передав на своїх малюнках. В одному з листів до Варвари Рєпніної він писав: "Киргизы так живописны, так оригинальны, сами просятся под карандаш ... А смотреть и не рисовать – это такая мука, которую поймет один только истинный художник" [69, с. 42]. Образи киргизів і казахів на його картинах передані опoетизовано, ліризовано, з теплотою та співчуттям. Дослідники одним із кращих малюнків цього циклу називають сепію "Тріо" (1857). На картині зображено побутову сцену: на передньому плані праворуч бачимо молодого казаха у національному головному уборі, що сидить на долівці. Він грає на музичному інструменті, що схожий за формою на балалайку. Його дружина сидить біля дверей і меле борошно на жорнах. Корова реве, заглядаючи в юрту, де лежить теля. І красу всіх цих постатей передано за допомогою гри світлотіней, які окреслюють фігури героїв і вигляд юрти. Подібною є сепія "Казахи в юрті", на якій бачимо молодого казаха, який, сидячи на підлозі, розтирає щось у череп'яній мисці. Далі молода казашка помішує страву в казані. На цих сепіях багато побутових деталей, які передають колорит і настрої казахів. Проте головними є постаті людей, при зображенні яких митець прагне показати їхню внутрішню та зовнішню красу, що виявляється в усьому – тілах, граціозних рухах, глибоких і проникливих поглядах.

Цікавою є сепія "Пісня молодого казаха" (1851–1857), на якій зображено молоде подружжя. На порозі юрти сидить казах і співає, граючи на національному інструменті. Поряд із ним – задумлива дружина, біля неї грається дитина. Світлотінь тут є основним художнім засобом. Краса тіл постає у світлі сонячних променів на тілах людей, які борються з сутінками. Багато сепій Т. Шевченка присвячено казахським дітям. Зокрема, "Казахський хлопчик розпалює грубку", "Казахський хлопчик дримає біля грубки", "Байгуші", "Байгуші під вікном" та інші. На сепії "Байгуші" (1855–1857) бачимо двох казахських дітей – байгушів (жебраків), які

стоять на порозі будинку з простягнутими за милостинею руками. У руках меншого хлопчика – казанок, у старшого – торбина через плече. За ними – автопортрет Шевченка-солдата. Це свідчить про колосальне співчуття дітям, переймання їхніми долями. Загалом названі картини особливо глибоко передають гуманістичний характер сепій Шевченка, його сердечний і щирий інтерес до життя й долі простого народу. Малюнок "Казашка Катя" (1857) являє жанровий портрет дівчини з каганцем. Митець зосереджує увагу на її красивому обличчі, на яке падає світло від каганця. Одні дослідники припускають, що позувала для цього портрету нянька родини коменданта Новопетровського укріплення Іраклія Ускова. Інші вважають, що це не є малюнком конкретної людини, а авторська композиція релігійного ритуалу казахів, що пов'язаний з поминанням померлих. Але ця картина, як і багато інших, передає повагу Шевченка до жінки – матері, дружини, доньки, сестри.

Низка картин митця присвячені життю та побуту солдат, зокрема сепія "Шевченко серед товаришів" (1851), що була створена під час експедиції в гори Кара-Тау. Один із молодих друзів-солдатів Шевченка позував художнику, при цьому розглядаючи якийсь малюнок. Старший солдат сидить на долівці, п'є чай. Себе Шевченко зобразив із великим крутим чолом, густою бородою, але найбільше впадає в очі пильний і пронизливий погляд художника.

1855 року помер цар. Розпочався всеімперський процес звільнення політичних в'язнів. Т. Шевченко дуже сподівався на свободу, але Олександр II не дозволив, аргументуючи відмову тим, що колись поет сильно образив його матір – імператрицю Олександрю (поема "Сон"). Відображенням настрою Кобзаря у цей стала сепія "Казарма", на якій показано жорстоку правду засланських умов. Твір має глибокий автобіографічний зміст. Погоджуємося з думкою В. Яцюка про те, що "сепія Тараса Григоровича "Казарма" – твір знаменитий. І не тільки оригінальністю змісту, але й способом художньої реалізації. Уже Шевченкові сучасники виокремлювали цей ма-

люнок з-поміж інших творів художника. Якось по-особливому рідним він був і для самого автора, унікальність цієї сепії очевидна" [74, с. 174]. У спогадах про цей період Н. І. Усков розповідає: "Живописом в укріпленні, особливо в останні роки, Тарас Григорович займався дуже ретельно. Олійними фарбами і аквареллю він не працював, всі малюнки зроблені сепією або олівцем. Сюжетами для них звичайно були навколишні краєвиди і найближчі киргизькі аули. Було написано і кілька портретів. Усковим на пам'ять про прожитий з ним час і про самого себе Шевченко залишив портрети: дружини коменданта Агафії Омелянівни з старшою дочкою на руках, Каті – няні Наташиної в киргизькому костюмі і п'ять пейзажів. На двох з них зображені найближчі до укріплення аули, на наших двох – комендантський сад у перший рік його існування і в рік від'їзду поета; п'ятий пейзаж являє собою краєвид самого Новопетровського укріплення з боку моря" [70, с. 108].

В останні роки заслання (1856–1857) Шевченко творив полотна на біблійні, античні, літературні теми, зокрема "Благословіння дітей", "Святий Себастьян", "Мілон Кротонський", "Нарцис та німфа Ехо", "Діоген", "Телемак на острові Каліпсо", які засвідчують його майстерність як рисувальника. Особливо довершеними на цих картинах є постаті людей. Крім того, на засланні художник намалював ряд портретів і автопортретів, які передають глибину його внутрішнього образу, душевну зосередженість, багатоаспектні психічні переживання. Домінуюча техніка портретів – сепія, кілька виконано аквареллю й олівцем. Саме на засланні Шевченко створив портрети польського політичного засланця Хоми Вернера, братів Ф. М. та М. М. Лазаревських, О. С. Бларамберга, М. Ф. Савичева, К. А. Баженової, коменданта Новопетровського укріплення І. О. Ускова та його дружини А. О. Ускової. Шевченко таким чином прагнув передати не тільки фізичні характеристики, а й внутрішній світ і характер зображеної людини.

Автопортрети цього часу представляють зовнішній вигляд поета часів заслання, а також його внутрішній психологічний стан. Загальний образ засвідчує мужність і незламність митця, його нескореність. Перший автопортрет Т. Шевченко виконав 1847 року в Орській фортеці. Тут він у солдатській формі, на обличчі – душевні переживання, але саме вони підкреслюють мудрість поета, у нього суворий погляд, нахмурені брови. А над усім домінує нескореність духу. Три автопортрети Шевченко виконав сепією 1849 року в Оренбурзі. Тут бачимо велику зміну у зовнішності на засланні. Він облісав, очі глибоко запади, хворобливий вираз обличчя. Таким тоді поет був насправді – наслідки неймовірно складних умов заслання. На автопортреті 1851 року, що зроблений під час експедиції в Кара-Тау, Шевченко зображений із бородою, постарілим обличчям, опуклим чолом. Очі сповнені смутку та сховані у напівтінь. Автопортрет 1857 року являє обличчя хворої людини, проте в очах блиск, глибока моральна й духовна нескореність.

Дослідники цілком правомірно вважають найвищим досягненням Шевченка періоду заслання серію малюнків "Притча про блудного сина", яку митець створив у Новопетровському укріпленні в 1856–1857 рр. Кобзар осмислив євангельську притчу про блудного сина, знаючи твір Рембрандта "Повернення блудного сина". Проте Т. Шевченко використав лише назву, а сюжет твору інтерпретував у контексті сучасного йому життя. Очевидно, що митець мав намір подати сатиру на тогочасне купецтво. У листах до знайомих і друзів художник писав про те, що хоче представити євангельську притчу про блудного сина в особах і звичаях сучасного йому суспільства. Ідея повільно визрівала у творчій уяві автора. А у "Щоденнику" він зафіксував: "Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная, как "Жених" Федотова или "Свои люди сочтемся" Островского и "Ревизор" Гоголя" [69, с. 33]. Купецьких синів Шевченко спостерігав у казармі, куди їх відправляли на перевиховання

після того, як вони все батьківське добро витратили. Подібні образи митець представив у повістях "Близнець" и "Несчастный". Урешті сатира соціальна у Шевченка виросла у сатиру політичну. Він задумав дванадцять малюнків, але виконав лише вісім.

Т. Шевченко не залишив послідовності малюнків серії "Притча про блудного сина". Переважно першим дослідники називають малюнок "Програвся в карти", який репрезентує початок гріхопадіння молодого людини. Малюнок має чітку композицію, митець талановито представляє феномен простору, уміло передає світлотіньові акценти. Наступна послідовність: "У шинку", "У хліві", "На кладовищі", трохи окремо стоїть "Серед розбійників". Учені по-різному тлумачать останній твір, інтерпретуючи його як представлення фіналу життя, чи як самий низ морального падіння героя. Важливо, що Шевченко не показує головний персонаж як ініціатора злочину, він більше постає як жертва чи співучасник. Особливе місце серед малюнків займають "У в'язниці", "Кара колодкою". Тут образ блудного сина подано як жертву самодержавства. А фіналом серії є "Кара шпіцрутенами". На ній зображено солдата перед покаранням, біля його ніг кайдани та сорочка, жертву прив'язано до гвинтівки. Барабанщик у будь-який момент готовий дати знак про початок покарання. Картина сповнена трагізму й драматизму, дія відбувається на засніженому полі морозного ранку, вдалині видніється силует Новопетровської фортеці. У глядача складається враження, ніби художник бачив усе на власні очі. Загалом малюнкам серії "Притча про блудного сина" притаманні такі риси, як пластичність образів, майстерність їх зображення, багатогранність композиційних прийомів, багатство контрастів, домінування живописної манери над графічною.

Серія "Притча про блудного сина" пов'язана з творами українського фольклору. Правомірним є твердження П. Білецького про те, що "не якісь формальні ознаки, а дещо істотніше – особливості образного мислення, ставлення до

дійсності споріднюють Шевченка з безвісними, геніальними, хоч і не спокушеними наукою, авторами "мамаїв" та українських пісень. До числа цих особливостей насамперед слід віднести ліризм образів та метафоричність художнього вислову" [7, с. 97]. Малюнки серії об'єднує те, що в центрі кожного – постать головного героя, який, незважаючи на все, є досконалим у своїй фізичній красі. Серія "Притча про блудного сина" стала лебединою піснею Т. Шевченка. Погоджуємося з думкою В. Яцюка про те, що "серія була розрахована і на український загал, зокрема, на простолюд. Але не тільки на нього. Задумане Шевченком видання (в сенсі орієнтації на можливого глядача) видається нам не менш універсальним, аніж його "Мальовнича Україна", де не випадково тексти подано українською та французькою мовами. А якщо так, то образна мова серії мала бути зрозумілою і без додаткових текстів. Нам видається, що першовзором, який давав глядачам ключ для прочитання Шевченкової серії, були ікони, зокрема народні. В їхній архітектоніці закорінені і "Козаки-Мамаї", ... і Шевченкова притча" [74, с. 275].

Після заслання Т. Шевченко зміг повернутися до активного поетичного та малярського життя. 1860 року року він видав "Кобзар". Також після заслання ним було створено низку портретів, зокрема актора М. С. Щепкіна (виконаний винятково італійським олівцем), негритянського актора Айри Олдріджа (обидва 1858 р.). Останній митець хотів подарувати своєму другу, але той відмовився, вважаючи, що твір має залишитися на батьківщині художника. Шевченку вдалося точно передати зовнішній вигляд великого трагіка та його енергійний характер. Перу художника також належить портрети ректора Університету Святого Володимира М. Максимовича та його дружини Марії Максимович (1859). Технікою олійного живопису виконані "історичний" портрет генерального судді Лівобережної України Василя Кочубея.

Особливу увагу Шевченко приділяв гравюрі, зокрема офортів й аквантині. Перебуваючи у засланні він мріяв про це, зафіксувавши у своєму "Щоденнику": "Из всех искусств

мне теперь больше всего нравится гравюра. Быть хорошим гравером, значит быть распространителем света истины, значит, быть полезным людям. Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, копилось бы в мрачных галереях без твоего чудотворного резца! Божественное призвание гравера!" [69, с. 33]. Гравюра приваблює Шевченка насамперед загальною доступністю для простого народу. Він досяг суттєвих вершин у цьому, ставши одним із видатних офортистів тогочасної Росії. Протягом 1858–1860 років митець виконав у цій техніці низку портретів, зокрема художника-академіка Ф. Бруні, конференц-секретаря Академії мистецтв Ф. Толстого, відомого скульптора П. Клодта та інших, а також свої автопортрети – "Автопортрет з свічкою в руках", "Автопортрет у темному костюмі", "Автопортрет з бородою", "Автопортрет у кожусі й шапці" (всі датовані 1860 р.).

Автопортрети митця останніх років виконані з фотографій. Тільки до основи автопортрету митця зі свічкою покладено малюнок, який Т. Шевченко зробив ще у молоді роки. Переважно це погрудні зображення, які відрізняються варіюванням фону, типом освітлення, штриховкою тощо. Шевченко вдало синтезує чорний і білий кольори, використовує тонові градації. Головним для нього є зображення обличчя, адже через нього він передає особливості характеру героя та всю гаму його почуттів. Певною мірою канонічним став "Автопортрет у кожусі й шапці" (без бороди). Він виконаний за фотографією 1859 року, яку зробив петербурзький художник А. Деньєр. Автопортрет передає глибину образу митця, його цільність та остаточну зрілість. Це – мислитель, який багато пережив, він трагічний і сумний, але водночас досвідчений і мудрий.

Цікавим є "Автопортрет зі свічкою в руках", на якому бачимо вмале користування Шевченком світлотіннями, на яких побудовано весь твір. Свічка є символом того, що він несе світло правди й науки до людей. Техніку офорта й аквантини Шевченко використав у таких жанрових композиціях, як "Свята родина" за картиною Мурільо, "Притча про

робітників на винограднику" за однойменним твором Рембрандта, "Приятелі" за малюнком І. Соколова "Вірсія" і за картиною К. Брюллова та ін. 1860 року Рада Академії мистецтв присвоїла Шевченку звання академіка за "искусство и познания в гравировальном художестве". Диплом Т. Шевченко не встиг отримати через смерть.

В. Яцюк наголошує, що "творчість Тараса Шевченка виразно автобіографічна. Це твердження стає незаперечним, якщо під "автобіографічністю" розуміти не тільки безпосереднє віддзеркалення у творі власного життя митця, але й вираження закодованого у підтексті духовного "Я", яке можна виявити, досліджуючи художні структури та прихований психологічний зміст. Окрім кількох десятків власне автопортретів художника в його творчому доробку знаходимо самозображення в жанрових малюнках, кількофігурні композиції з персонажами, в рисах яких портретна схожість з автором тільки вгадується, а також твори художника, де його "Я" репрезентовано не завдяки автопортретному чи напівпортретному образу, а через контекст. У "Притчі про блудного сина" наявні всі зазначені модифікації образу автора" [74, с. 276]. Саме тому Т. Шевченко зримо чи незримо присутній на всіх своїх малярських полотнах, як і в поетичних текстах. Його духом перейнятий кожен його витвір. Він живе у своєму "Кобзарі" та мистецькій спадщині.

РОЗДІЛ 8

ЄВРОПЕЇЗМ ПОЕТА-БРАТЧИКА

XIX ст. в історії українського народу – доба усвідомлення сили та значення власної ідентичності, віднайдення основ національного духу, за яким приходить зріла потреба творити власну державність. У цей час відбувається становлення й утвердження української нації як політичного феномену, активного формування нових культурних векторів і напрямків, визначення модерних форм та ідей у літературі, посилення статусу національних мов. Усі ці чинники мали колосальне значення для кожного народу, зокрема українського. Іван Дзюба писав, що загалом XIX ст. в Європі поставало у "світових тривогах та у провіщенні катаклізмів. В історію Європи XIX століття увійшло як епоха національностей", – хоч не до всіх національностей воно повернулося своїм привітним ликом. На зміну феодально-династичному принципу в Європі приходить ідея народу та його національної держави, ідея національного самовизначення, – що змінювало обличчя Старого й Нового світу. Ламається весь склад європейського життя, рушаються старі кордони, уявлення, змінюються геополітичні розрахунки. В дію приходять великі людські маси, подвигнуті своїми гостро усвідомленими соціальними та національними інтересами" [19, с. 11].

"Дух нації" (вираз філософа Монтеск'є) стає визначальним для суспільно-політичних настроїв і рухів епохи. Крім того, саме "дух нації" відтепер спрямовує й культурно-літературні рухи, насичує їх актуалізацією національних традицій народів, їх обстоюванням у нові часи. Ще 1776 року побачила світ "Державна декларація незалежності США", написана Бенджаміном Франкліном. Цей історичний документ став поштовхом до демократичних рухів у всьому світі, захопивши й терени Європи. Тут набуває особливої популярності рух до республіканізму, що стає виявом прагнення утвердити роль особистості як представника певної нації, народу. Крім того, активізуються духовні пошуки та

культурні зрушення, які супроводжували політичне життя, наповнюючи новими принципами, що зумовлені викликами та настроями доби.

Саме у XIX ст. створюються рухи й організації, які представляють інтереси прогресивних і визначальних об'єднань. Їх лідерами стають переважно митці. Зокрема, ідейними натхненниками суспільно-політичного руху "Буря й натиск" стали письменники Й.-В. Гете та Ф. Шиллер. Формується нова суспільно-політична та культурна свідомість, ідеї котрої прозвучали у працях філософів Гердера "Ідеї про філософію історії людства" (1784–1791), Фіхте "Слово до німецького народу" (1808) тощо. Саме такі витвори людського генія становили ідеологічне підґрунтя суспільних і культурних змін, які хвилею прокотилися всією Європою, захопивши й слов'янський світ, а у його складі – й Україну. Особливо актуалізується у цей час принцип національного, що стає визначальним для духовного життя. Він спрямовує та наповнює внутрішнім змістом ідейні вектори суспільного та культурно-літературного мислення.

Європа XIX ст., захоплена ідеями романтизму та націоналізму, живе й творить. Романтизм знаходить свої вияви насамперед у духовній сфері, націоналізм – у суспільному та політичному житті. Обидва були інспіровані новим для культури почуттям особистості, індивіда, утвердженням самодостатності та незалежності людини. Знаменним для політичного та культурно-літературного життя Європи стало виникнення у 1830-х роках з ініціативи мислителя та політичного діяча Джузеппе Мадзіні руху "Молода Європа". Він став втіленням народження нового покоління, що спрямувало зусилля на творення модерних мистецтва, культури, політики, суспільного та державного життя. Услід і за зразком "Молодої Європи" постали "Молода Німеччина", "Молода Італія", "Молода Швейцарія" тощо. Україна у складі слов'янського світу незабаром відгукнеться на цей феномен Кирило-Мефодіївським братством. Українське братство стало фундатором тих колосальних українських визвольних змагань, які стартували з цього часу, виконавши роль організаційно-просвітницьку. Загалом ці рухи засвідчили прагнення європейських

народів утвердити власну націю, її державу, культуру, мову, літературу. В ідеології модерних суспільно-культурних течій націю вбачають домінантою політичного життя, центром світобудови, визначальною основою етики та релігії.

В Україні під впливом і внаслідок модерних європейських зрушень у цей час набувають значного поширення антикріпосницькі, антимонархічні, національні, патріотичні настрої та переконання. Вони знаходили особливо благодатний і сприятливий ґрунт у середовищі студентів Київського та Харківського університетів. Зокрема, Київ поступово перетворюється на духовний і культурний центр, відроджуючи ту ідею киевоцентризму, що була народжена та розвинена ще середньовічними книжниками, а потім – приглушена (проте не знищена остаточно) Російською імперською машиною.

Саме у Києві на межі 1845 і 1846 років постало Кирило-Мефодіївське братство чи товариство (первісна назва організації – "Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія"). Його засновниками виступили вихованці Університету Святого Володимира М. Костомаров, М. Гулак і В. Білозерський. Членами товариства були О. Маркович, О. Навроцький, І. Посяда, О. Тулуб, Д. Пильчиков. Серед учасників братства називали й ім'я вже добре відомого на той час поета та мислителя Тараса Шевченка. Проте його офіційну причетність до організації на слідстві доведено не було. Братчики це заперечували. Не зберіглося й жодних офіційних документів, які б це підтверджували. Його провиною були його поетичні твори, сповнені ідей боротьби.

Виникнення Кирило-Мефодіївського братства стало реакцією та відгуком на тогочасні європейські рухи. Представники "Молодої Італії", "Молодої Польщі", "Молодої Швейцарії", "Молодої Німеччини" та Кирило-Мефодіївського братства уявляли майбутній устрій Європи як федерацію вільних республік. Вони поширювали та сповідували ідею про такий поступ світу, що керується законами моралі, на якій базується суспільний прогрес. Революцію вони називали "естетичною необхідністю", а участь у ній вважали праведним і святим обов'язком кожного свідомого громадянина. На переконання В. Петрова, Кирило-Мефодіївське

братство було таємною революційною організацією "з широкою програмою, національною, державною, соціальною й політичною. Остаточною й вищою метою цієї організації було створення самостійної України як незалежної демократичної держави в складі інших сполучених держав Слов'янських народів Європи [...]" [31, с. 58].

Загалом слов'янське товариство святого Кирила і Мефодія являло ідеологічну єдність, репрезентовану в програмних документах, зокрема "Статуті Слов'янського товариства св. Кирила та Мефодія", відозві "Брати українці" та "Братья великороссияне и поляки", "Книгах буття українського народу". Правомірним є твердження І. Дзюби про те, що "Книги буття" – "це не теоретичний трактат, а полум'яний маніфест, в якому в поняттях звичного народові релігійного мислення висловлено фактично революційну концепцію визволення від кріпацтва і депотії та створення федерації слов'янських республік. Братчики, будучи людьми глибоко релігійними, хотіли стати під хоругву істинного, первісного християнства, спроб відновлення якого було немало в історії європейських народів, але, можливо, вперше так сполучено в одно соціальні й національні болі та моральний протест" [19, с. 38–39].

Яскраво вираженим є україноцентризм цієї праці, як і всіх інших програмних документів братчиків. Водночас вони перейняті духом солідарності з усіма слов'янськими народами. А українські "Книги буття" певною мірою дискутували з "Книгами народу польського...". В останніх яскраво виражено пафос месіанізму, національної винятковості, що не було характерно для українського мислення. Польська праця з її ідеєю обраності своєї нації відобразила результати утвердженого у польській традиції "сарматського міфу".

Українські братчики по суті проголосили дуже радикальну програму, якої не мали інші слов'янські народи. Ця програма кардинально відрізнялася від російської ідеології. Зокрема, у числі 61 "Колокола" Герцена йшлося: "[...] Ідея панславизма прийнялась в Украине совсем не так, как в Московии, где она проявлялась или в стремлении уразуметь смысл тропарей и бук-

варей, или в риторических похвалах старомосковской Руси, под которые подкладывалась всероссийскому престолу надежда простереть когда-нибудь царственную десницу на славянские народы и уготовить им вожделенную судьбу Украины и Польши. В Украине эта идея тотчас облеклась в светлую форму федеративного союза славян, где бы каждая народность сохраняла свои особенности, при всеобщей личной и общественной свободе. Вместе с тем возникло убеждение, что только этим путем Украина может подняться из упадка и сохранить свой собственный, столь несправедливо и безжалостно погранный образ".

Кирило-Мефодіївське братство також стало своєрідною відповіддю України на ті культурні феномени, які визначали світогляд тогочасної Західної Європи. Їхня ідеологія поєднала, як наголошує Д. Чижевський, "моменти романтичної традиції, що на Заході в ці часи вже завмирала, а у слов'ян ще довго пізніше залишалася жива і актуальна; радикалізм 40-х років, для якого на Заході були певні соціальні передумови (зародки робітничого руху), яких цілком ще бракувало у слов'ян, де соціальну мотивовку радикалізму замінила національно-політична; нарешті, релігійний елемент, при тому в специфічних формах східного християнства, грецької ортодоксії, що надав іншим моментам ідеології есхатологічної закрески, спричинився до віри в можливість і неминучу потребу перебудови всього життя людського і суспільства на основі християнської віри" [40, с. 140].

Зокрема, у прокламації "До братів українців" йдеться: "Ми приймаємо, що всі слов'яни повинні між собою поєднатись, але так, щоб кожен народ склав свою окрему республіку й управляв своїми справами незалежно від інших; щоб кожен народ мав свою мову, свою літературу й свій власний устрій. Такі народи по нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, серби й болгарі". Загалом світогляд братчиків формувався у руслі ідей політичного романтизму. Як наголошує І. Дзюба, "саме романтики "закріпили" в європейській свідомості неперехідну естетичну, а також "націотвірну" цінність народнопоетичної сфери, використали її для своїх історіософських конструкцій, дали всебічне філософсько-естетичне осмислення народної творчості та

широке пов'язання її з проблематикою романтичної літератури, з естетичною програмою романтизму" [17, с. 133–134].

Визначальною політичною ідеєю товариства було, як зазначено у Статуті, "духовне і політичне поєднання слов'ян" як "їх призначення, до якого вони повинні прагнути" [31, с. 150]. Об'єднання слов'ян до однієї держави мислилося ними на основі поваги народів один до одного, а головною умовою єднання було визначено державно-політичну самостійність кожного народу, визнання нації як головного діючого персонажа політики та суспільного життя. Необхідним вважали встановлення у всіх народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян. За основою для суспільного та державного ладу було прийнято принципи християнської моралі. Загалом документи братства свідчать про національно-державницький принцип формування слов'янської єдності. Було проголошено ліквідація соціальної нерівності, зокрема кріпацтва, просвітництво як головний засіб досягнення мети, моральність дій і дотримання християнського віровчення: "Як все товариство в цілому, так і кожен його член повинні свої дії узгоджувати з євангельськими правилами любові, покірливості і терпіння; правило ж "Мета освячує засіб" товариство визнає безбожним" [31, с. 152].

Загалом ідея слов'янського союзу мала міждержавний характер, але кожен народ повинен мати статус державно і політично самостійного. Яскраво вираженим був революційний і визвольний характер ідей у національному та соціальному сенсах. Особлива роль і навіть цивілізаційна місія тут відводилася Києву. Братчики продовжували і розвивали киевоцентричні ідеї та погляди, що стало своєрідною еволюцією ідеї Києва як "Другого Єрусалиму", утвердженої князями Київської Русі з її книжниками та гетьманами Козацької держави. С. Єфремов наголошує: "Самою природою Київ ніби призначений був сказати своє слово в національній справі, і спізнившись проти Полтави й Харкова, зате він вимовив його дужче й виразніше, поставив на новий шлях увесь український рух, надавши йому тих рис демократичного федералізму, які письменство наше пригорнуло й донесло аж до

останніх років" [20, с. 361]. Фактично ідеї національного месіанізму були проголошені для кожного народу, але всі мали національні особливості та вияви. Також програмні документи Кирило-Мефодіївського братства позначені впливами західноєвропейської революційної ідеології 30-40-х років XIX ст.

Текстам Тараса Шевченка цього періоду загалом притаманний художній історизм, що є по суті виявом міфологічного мислення митця та його історичної свідомості. Л. Білецький пише: "Сама суть ховалась, з одного боку, в глибинах надприродного Божого закону й Божого права, а з другого боку, в глибинах передісторичних і мітичних устремлінь його духу власними силами прямувати до власної свободи" [6]. Незаперечним є те, що "Т. Шевченко в Кирило-Мефодіївськiм Братствi вiдiгравав колосальну ролю. Вiн наповнив своїм творчим духом, багатством своєї душі, внутрішнім змістом свого слова і філософією свого мистецтва і "Книги битія...". Вiн надав їм того гніву, що з них так сильно вибухає, визначив образ України, виділив ролю українського козацтва, українську минувшину й українську сучасність. Вказав перспективу майбутнього України і закликав їх до активної діяльності і до праці. Нарешті, Шевченко визначив сенс і того, як віддано треба служити українському народові, щоб визволити його із неволі" [6]. Фактично Тарас Шевченко переживає, пропускає через власне світосприйняття й творчість національний дух українського народу, його духовність. Весь його світогляд свідчить про переконання митця, як пише Д. Білецький, про "залежність долі українського народу і його прямувань до свободи від волі Божої й зокрема від волі найбільшої Заступниці козацтва українського, Божої Матері" [6, с. 34].

Що та як пов'язує Тараса Шевченка з Кирило-Мефодіївським братством? Митець близько зійшовся з його учасниками 1846 року, уже після його створення. Він не був автором чи навіть співавтором програмних документів. Натомість його поетичні твори – поеми "Сон" і "Кавказ", вірш-послання "І мертвим, і живим..." – позначені вираженням радикалізмом, мають сенс антисамодержавний та антиімперський. Тож для слідчих саме Шевченко виявився фігурою найбільш небезпечною, а причина була

очевидна – колосальний вплив його ідей, його слова на суспільство. Саме тому після викриття братства у 1847 р. Т. Шевченка було заарештовано на Дніпровій переправі та відправлений на солдатську службу до Оренбурзького краю за особистим розпорядженням Миколи I: "під найсуворіший нагляд, із заборонаю писати й малювати". Тож внесок Шевченка до Кирило-Мефодіївське братства був морально-ідеологічним, ідейним, художнім, а не організаційно-програмним. Відтак це й викликало найжорсткіші репресії.

Т. Шевченко є фігурантом кількох важливих офіційних документів, які відображають перебіг слідства 1847 року. Зокрема, це "Дело о тайном обществе, открытом в Киеве" (1847). У документах слідчої справи Третього відділення Імператорської канцелярії поет проходить окремо, зі статусом "особливо небезпечної фігури", а не просто "члена гуртка". Він – автор підривних творів, що здатні збурити суспільство. А його твори характеризують як такі, що "возбуждают ненависть к правительству и существующему порядку". У протоколах допитів Т. Шевченка у квітні 1847 року йдеться про знайомства поета з М. Костомаровим, М. Гулаком, В. Білозерським, про поширення його рукописів, заперечується формальне членство, проте підтверджується спільність ідей. Очевидним є те, що поет дійсно не підписував жодних програмних документів, на чому й наголошував на допитах. Згадують Шевченко й у донесенні київського генерал-губернатора Д. Бібікова, який особисто звернув на нього пильну увагу, визнавши небезпечний вплив поезії на молодь. У донесеннях Шевченка називають "малоросійським поетом, який поширює згубні думки". У "Записці" шефа жандармів О. Орлова імператору Миколі I Тараса Шевченка навіть відокремлено від інших братчиків, адже його твори гірші за саму змову, бо впливають на людей. Ця записка й стала вирішальним поштовхом для особистого наказу Миколи I і ключового карального документу, де сказано: "Определить в солдаты... под строжайший надзор, с запрещением писать и рисовать". Лише Шевченку був винесений такий вирок, хоча іншим братчикам не забороняли писати, читати і думати. До

справи долучили й рукописи творів "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим...". Перший містив особливо гостру сатиру на царя та його сімейство. Ці твори цитують, переказують у документах слідства. Загалом слідчі документи свідчать про те, що Шевченко присутній у слідчих документах як важлива персона, не просто звичайний змовник, а особливо небезпечний, навіть найнебезпечніший братчик. Саме таких імперська машина боялася найбільше. Адже такі люди творили ідеї, смисли, що здатні надихати націю на боротьбу, надихати мільйони, а не тільки безпосередніх учасників.

Часи тісної ідейної спільної дії з Кирило-Мефодіївським братством протягом 1846–1847 позначені активною творчістю поетичною, що загалом репрезентує антиімперські, антисамодержавні настрої, закликає до національного та соціального визволення. На зміну романтичній символіки юності приходять зрілі публіцистично-суспільні тези. Саме у так званий "братський" період постали "Сон" ("У всякого своя доля..."), "Кавказ", "І мертвим, і живим, і ненарожденним...", "Холодний Яр" та інші сатирично-викривальні вірші 1846–1847 років, що й стали головними доказами провини Шевченка, а зовсім не можлива участь у Братстві. Поет відкрито критикує самодержавство, зокрема царя-деспота, імперську машину насильства та лицемірства. Крім того, він піднімає колоніальну проблематику, насамперед стосовно України, Кавказу, інших "окраїн" імперії, що поневолені, позбавлені права на свободу. Гостро критикує митець й тогочасну українську еліту, зокрема панство за історичне забуття, втрату історичної пам'яті й національної ідентичності. Власне, Шевченко мислить себе пророком, суддею, в руках якого слово-зброя. Суспільно-політичну проблематику супроводжують глибокі біблійні алюзії – пророцтво, покарання, суд. Митець талановито поєднує високий стиль із розмовним, прагне достукатися до кожного серця. Твори Шевченка адресовані сучасникам і нащадкам. Звісно, його поетичні тексти не просто ідейно близькі до програмних засад Кирило-Мефодіївського братства, вони надихали їх, спрямовували та визначали. При цьому погляди Шевченка значно радикальніші,

революційніші за офіційні документи братства. Саме це й визначало особливу загрозу та небезпеку поета для імперської машини. Кобзар писав революційні, дієві тексти, своєрідну мілітарну лірику, що визначила суть і напрямки політичного опору та національної боротьби не тільки його часу, а й для нащадків.

Творчість Шевченка 1846–1847 років позначає висока суспільно-політична та морально-етична напруга. Поемою "Сон" (1844–1846) він визначив самодержавство як гротескно-сатиричну систему насильства і лицемірства:

*Он глянь – у тім раю, що ти покинув,
Латану свитину з каліки знімають...* [66, с. 245]

У творі оповідь глибоко патріотична, національно свідомо, сповнена звернень до вагомих історичних моментів українського народу. Шевченко гостро критикує те, що можна трактувати як "злочини" панівної верстви і своїх панів – зрадників інтересів рідного народу. Він використовує засоби української сміхової культури, "езопову мову", не називає дійових осіб прямо, а натякає на них. Він уболіває за людей, відчуваючи загрозу існуванню українського нації. Шевченко не підписав рукописний збірник "Три літа", що свідчить про усвідомлення ним радикального характеру власних текстів. У творі бачимо поетику умовчань, коли не називають імена Миколи I, цариці Олександри Федорівни, Петра I, Катерини II, як і національного героя гетьмана Павла Полуботка. Не називає Шевченко й географічні місцевості, як Сибір, Москва ("городи з стома городами"), Петербург. С. Росовецький пише, що Шевченко "бере на себе роль національного пророка (про це свідчить епіграф до поеми), роль, сповнену обумовленого біблійною ж традицією внутрішнього трагізму. Однак атмосферу усного інформаційного вибуху, патріотичного фольклорного багатоголосся йому доведеться відтворювати самому, у системі художніх засобів поеми. Читач поеми "Сон" (Комедія) спеціально попереджається про її сенсаційність, адже кожен би хотів, як автор поеми, "позирнуть на ті дива. Та чорт з два" [52, с. 133]. У творі бачимо досить різкий випад поета проти цариці та наближених до неї поетів, а аткож насмішки автора над її зовнішністю (хоч вона була хворою

жінкою). Саме це викликало особливо велике обурення царя. Тому жорстокість вироку поетові пояснюється й особистими мотивами імператора. Власне, поеми "Сон" і "Великий льох" становлять ідейну серцевину збірника "Три літа", його анти-імперську художню політику.

Досить гострою є також і поема Тараса Шевченка "Кавказ" (1845), в якій митець репрезентував універсальну колоніальну критику поза межами української проблематики:

*Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!* [66, с. 247].

А послання "братського" періоду "І мертвим, і живим, і ненарожденним..." (1845) сповнене пророчого пафосу, озвучує безкомпромісне засудження української еліти за втрату та зневагу історичної пам'яті:

Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь [66, с. 254].

Цей вірш поет неодноразово читав на публіці. Про одне з таких читань згадує Василь Тарновський (записав М. Білозерський): "Загальний зміст цього твору й особливо ті місця, де говориться про козацьких гетьманів, яких Шевченко перший зрозумів і виставив у справжньому вигляді, справили на всіх присутніх приголомшливе враження: з цього моменту схиляння перед ясновельможним і уявлення про них як про героїв-лицарів припинилося... Слово Шевченка скинуло їх з п'єдесталів і поставило на належні місця". Адже тут поет гостро сказав про гетьманів:

*Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття – ваші пани
Ясновельможнії гетьмани* [66, с. 253].

У цьому творі також заявлено й ідеї культурологічні. Він обережно ставиться до тотальної європеїзації.

Збірник завершують вірші "Три літа" та "Заповіт". Перший є підсумком трьох років життя автора. Це були часи зміни поглядів митця, їх еволюції та розвитку. "Заповіт" є твором наскрізь революційним і радикальним, наприкінці якого вміщено заклик:

*Поховайте те вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте [66, с. 268].*

Цей текст Кобзаря став неофіційним гімном України на всі часи, національним провідним мотивом на багатьох поколіннях.

Друзі неодноразово попереджали Шевченка про небезпеку таких його творів. Зокрема, Варфоломій Шевченко згадував, що під час прогулянок із Тарасом, той одного разу декламував вірш "За горами гори, храмою повіті...". Тож родич радив йому не дуже "заходити за хмари", тобто з обережністю коментувати ті політичні події, зокрема на Кавказі. Коли у Києві Тарас відвідав 1845 року Віктора Аскоченського, що винаймав квартиру у Бібікова та був вихователем його родича, там були офіцери, то Шевченко читав вірші, які нарobili йому, як згадував Аскоченський, багато горя та біди.

Ці поетичні тексти й стали ключовими доказами у слідчій справі Кирило-Мефодіївського братства, які були названо такими, що "возбуждают в умах простолюдинов опасные мысли против существующего порядка". Тож поетична творчість Тараса Шевченка періоду його творчої спільної дії з Кирило-Мефодіївським братством стала авторською потужною формою суспільно-політичного й морально-етичного спротиву. Його сильне художнє слово виконало місію ідеологічної зброї. Тому Тараса Шевченка імперська влада й трактувала як найнебезпечнішого учасника Кирило-Мефодіївського братства, незважаючи на відсутність формальної організаційної ролі. Є думки вчених про те, що участь Т. Шевченка у Кирило-Мефодіївському братстві безсумнівна. П. Куліш свого часу згадував, що його і Т. Шевченка до Кирило-Мефодіївського братства не прийняли. А причиною цього називав те, що вони "й самі собою працювали би для слов'янської й української свободи, а тим часом на випадок ігемонського гоніння до нас ніхто не причепить". Очевидно, Шевченко був свідомим того, що кілька осіб не зможуть змінити політичний устрій імперії, не можуть створити федерацію всіх слов'янських народів і скасувати кріпосне право. Проте

ідея месіанського призначення України, що озвучена в "Законі Божому", притаманна й творчості Кобзаря.

На початку 1847 року студент юридичного факультету Університету Святого Володимира Олексій Петров, що мешкав в одному будинку з Миколою Гулаком, утерся до нього в довіру. Він бачив кільце з іменами Кирила і Мефодія та навіть за дорученням Гулака переписував книгу "Закон Божий". 28 лютого Петров подав спочатку усний, а потім і письмовий донос про існування таємного слов'янського товариства попечителю Київського навчального округу генералу О. Траскіну. Через Бібікова ця інформація дійшла й до Третього відділу. Імперська репресивна машина запрацювала на повну силу.

Серед братчиків Тараса Шевченка заарештували останнім 4 квітня 1847 року на Дніпровій переправі. Уже тоді дійшли до нього чутки про арешти. Над слідством особисто наглядав імператор Микола I. Коментуючи причетність до товариства, П. Куліш також заперечував причетність свою і Шевченка до таємного товариства. Костомаров виправдовував Шевченка та заперечував його причетність також. Загалом усі братчики дали свідчення про те, що братчиком Шевченко не був. Підтвердив членство Шевченка тільки 19-річний студент Георгій Андрузький, будучи людиною досить не стійкою. При обшуках у паперах Шевченка не знайшли програмних документів Кирило-Мефодіївського братства й кільця, яке носили всі братчики. Після завершення слідства суду не відбулось, але було прийнято рішення негласно покарати підслідних. Це було величезним беззаконням навіть для тогочасної Російської імперії. Граф Орлов подав підсумковий звіт царю, в якому чітко зазначив, що Куліш і Шевченко не належали до братства, а "винні за свої власні окремі дії". Проте провину Шевченка він убачав у тому, що поет "замість того, щоб вічно плекати побожні почуття до осіб порфирородної родини, які удостоїли викупити його з кріпацтва, складав вірші малоросійською мовою найобурливішого змісту". Орлов писав, що хронологія та вся справа свідчать про те, що "Шевченко не належав до Україно-слов'янського товариства і діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Проте, через

обурливий дух і зухвалість, що виходить за будь-які межі, його слід визнати одним із важливих злочинців". Тому й покарання було особливо жорстоким. Якщо щодо інших братчиків покарання було значно м'якшим, то до Шевченка воно було надзвичайно жорстоким, як до вчорашнього кріпака. Микола І написав на полях: "Під найсуворіший нагляд із заборону писати й малювати". Царя особливо обурило карикатура на імператрицю, він навіть сказав: "Припустімо, що він мав причини бути мною незадоволеним і ненавидіти мене, але її за що?" Багато хто говорить, що таким випадом проти цариці Шевченко порушив канони тогочасного літературного етикету, певне табу не принижувати жінок із царської родини. Обличчя імператриці було спотворене нервовим тиком. Серед міфів про братчиків поширеним поширювали думку, ніби вони мали на тілі знаки гетьманської булави. Жандарми серйозно сприйняли це. Зокрема, у "Журналі слідства" Дубельт писав: "Всі особи, що містяться під арештом при III Відділенні, причетні до справи про Слов'янське товариство, були роздягнені й уважно оглянуті, але на жодному з них не виявилося знаків гетьманської булави. Всі вони, навіть Андрузький, Білозерський і Костомаров, які відверто зізналися в інших найважливіших злочинах, відгукнулися, що вперше чують про ці знаки". Також оглянули М. Гулака, який перебував у Петропавлівській фортеці та подібних знаків не знайшли.

Формальне не завжди є підтвердженням фактичного. Хоч доказів щодо формальної належності Шевченка до Кирило-Мефодіївського товариства не зберіглося, проте його погляди й думки значною мірою збігалися з ідеологією братчиків. Поет надихав їх своєю творчістю, що мала значно ширше коло прихильників і потужний вплив на суспільство. Можна припустити, що братчики прагнули зберегти Шевченка, не визнаючи його братську належність. Незаперечним є те, що й братчики, і Тарас Шевченко були апологетами вільної та самодостатньої Української Держави.

Говорячи про джерела Шевченкового світогляду загалом, передусім слід виділити саму людину, її життя. Як правомірно наголошує більшість дослідників, Шевченко мав свою мудрість, ґрунтовану на живих джерелах народної мудрості. Він спрямовував власну мудрість на те, аби здобути святу волю, братерство для українського народу та для України. Другим важливим джерелом була для нього усна народна творчість, фольклор, які він завжди осмислював послідовно з власних позицій. Іван Франко писав, що народний світогляд, словесність Шевченко "закрашував сильною його індивідуальністю". Третім джерелом була для Кобзаря Біблія. На таких засадничих джерелах формувалася його власна філософська система. Шевченка не можна зарахувати до якогось певного філософського напрямку, оскільки він у своїх поглядах на життя та суспільство був оригінальним і неповторним. Його філософська система синтезувала у собі попередні та тогочасні філософські засади, які визначали саме Шевченкові погляди. Кобзар витворив власну – шевченківську – філософську систему.

Безперечно, Тарас Шевченко читав філософські праці. Найбільш вичерпно про свої враження від них він писав у "Щоденнику". Цікавою є думка Тараса про філософські трактати загалом: "Я, не дивлячись на свою щирю любов до прекрасного в мистецтві й у природі, відчуваю нездоланну антипатію до філософій та естетик. І цим почуттям завдячую спершу Галичу, а насамкінець Василеві Ігнатовичу Григоровичу, який нам читав колись лекції з теорії красних мистецтв". Відомо, що навчаючись в Академії мистецтв, Шевченко слухав лекції з естетики Олександра Галича – випускника німецьких університетів Гельмштедта і Геттінгена, який став одним із перших послідовників Шеллінга в тогочасній Російській імперії і розвивав його ідеї трактування прекрасного. Філософсько-естетичні погляди Галич виклав у книзі "Опыт науки изящного" (1825). Очевидно,

Шевченко прочитав цю книгу, перейнявшись низкою ідей філософії Шеллінґа. У той самий час в Академії мистецтв курс лекцій з теорії мистецтв викладав Василь Григорович – відомий професор і конференц-секретар цього навчального закладу. Його лекції Шевченко мав можливість слухати лише з особистого дозволу професора. У щоденнику Тарас Григорович акцентує на тому, що нелюбов до філософії й естетики у нього виникла саме завдяки відвідуванню лекцій професорів Галича та Григоровича, можливо, через надмірний раціоналізм, універсальність викладу, трактування основних мистецьких понять у дусі трансцендентальної філософії німецьких мислителів, зокрема Канта та Шеллінґа, а можливо, через попередньо нав'язане Шевченку зверхнє ставлення до цих наук його наставником Карлом Брюловим. Так відбулося перше знайомство Шевченка з тогочасною філософією, коли він засвідчив свою віддаленість від філософських систем, не знайшовши у них нічого практично корисного для себе.

Участь у Кирило-Мефодіївському братстві, спілкування з його членами спонукало Шевченка осмислювати філософські погляди Шеллінґа, Фіхте, Гегеля, Канта, які стали популярними у Росії завдяки лекціям німецького філософа Йогана Шада, запрошеного викладача Харківського університету 1818 року. Під їхнім впливом активізувалися філософські дослідження в Україні, а його послідовники створили низку ґрунтовних праць, ґрунтованих на філософії природи Шеллінґа. Серед них – перший ректор Київського університету Михайла Максимовича, з яким тісно спілкувався Тарас Шевченко. Не менш значним був вплив Миколи Костомарова, філософські погляди якого сформувалися ще у стінах Харківського університету переважно під впливом лекцій і друкованих праць Й.-Х. Кронеберґа. Сентенції філософа стосовно значення поезії, слова у житті як окремої особи, так і цілої нації, виявлення народного духу в поезії, історії та мистецтві простежуються у художньо-літературній спадщині Тараса Григоровича. Професори-шеллінґіанці Київського університету тісно спілкувалися з братчиками.

Серед них особливо прикметною є постать Петра Авсенєва, який забезпечував їх книгами і проводив бесіди на філософсько-релігійну тематику.

Після арешту й десяти років солдатчини в Оренбурзі, на початку липня 1857 року Тарас Шевченко чекав свого звільнення. Тоді йому до рук потрапила "Естетика" польського філософа, публіциста, громадського та політичного діяча Карла Фрідріха Ліберта, яку спеціально передав митцю його друг, колишній рядовий того самого батальйону Серверин Пшевлотький. Не маючи іншої літератури для читання на той момент, Шевченко мусив задовольнитися студіюванням "Естетики", зазначивши у щоденнику: "Чтиво, правда, не зовсім на мій смак, та що ж його робити: на безриб'ї і рак риба". Це було виправлене й розширене видання праці філософа (два томи в трьох книжках) "Естетика, або Наука про прекрасне", яке вийшло у Санкт-Петербурзі й Могилеві у 1854 році й згодом було знайдене в особистій бібліотеці Шевченка.

Значимо, що попередньо Тарас Григорович був знайомий і з працями філософа, зокрема, його трактатом "Орлеанська діва. Епізод з історії Франції", що видане у Познані 1847 року. Це знайомство відбулося на засланні завдяки одному з його друзів – політичних в'язнів. Шевченку імпонувала любов Ліберта до Батьківщини, яка у творі втілилася в образі революціонерки Жанни д'Арк, також його погляди на жорстокість французької революції, адже її описи кореспондували з кривавими подіями Гайдамаччини, Коліївщини, про які з великим болем та осудом писав Тарас Григорович. Навіть екзистенційні думки філософа стосовно сенсу людського життя перегукуються з шевченковими рядками:

*Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь [66, с. 265].*

Власне, й доля самого Ліберта багато в чому була схожа з Кобзаревою: походження з простої родини, нелегкий шлях до науки та визнання, участь у національно-визвольній боротьбі, арешт. Усі ці факти були відомі Шевченку та стали підґрунтям для певного сприйняття "Естетики", ідей трак-тату про митця і мистецтво, категорії прекрасного.

Більшість сучасних шевченкознавців вважає, що митець критично ставився до ідеалістичної філософії Ліберта, адже його погляди суперечили уявленням Шевченка про мистецтво. З іншого боку, Ліберт наголошував на тому, що прекрасне невіддільне від матерії – природи, адже воно в ній існує. Іван Фізер у статті з дослідження філософії Шевченка акцентував на відсутності усталеної оцінки поглядів Тараса Григоровича стосовно праці філософа, адже у щоденнику присутні як позитивні, так і негативні відгуки, що вказувало на сформованість Шевченкових естетико-філософських поглядів на момент прочитання "Естетики", зокрема, на те, що він не був прихильником містицизму, наполягав на взаємозумовленості та взаємозалежності матерії і духу як складових буття, незаперечно вірив у Творця всього сущого, у божественне призначення та особливий дар чуття кожного митця, його взаємозв'язок із природою.

Такі погляди Шевченка загалом багато в чому збігалися з позиціями Ліберта, який так само заперечував містицизм і пропагував зв'язок митця з природою, його особливе чуття "космосу". Він зазначав, що "усюди дух без матерії, ані матерія без духу не існує", "усяка духовність потребує матерії, щоб у ній оприявнити своє буття і життя". Ці слова стали лейтмотивом праці філософа, вони звучали також в "Орлеанській діві". Виявилися близькими вони і Шевченкові. У щоденникових записах письменник докладно коментує розділи "Естетики", погоджуючись із багатьма висловами автора, але міркування стосовно вищості митця над природою викликали у нього сумніви. Тарас Григорович пише, що митець вільний по своїй суті, але не може відступити від природи, адже тоді стане "боговідступником, моральною потворою".

Природа є для митця моделлю, вічним зразком для творчого переосмислення, його натхнення. Незважаючи на певні розбіжності у поглядах із філософом, Шевченко зазначив, що після десяти років заслання, солдатчини та казарми, "випадковий співрозмовник Ліберт – мій найчарівніший співрозмовник".

Отримавши звістку про звільнення, Тарас Шевченко на певний час припинив читання праці, але згодом обговорював її зі своїми друзями Феліксом Фіалковським і Пантелеймоном Кулішем, відстоюючи цінність поглядів філософа перед ними. Останні щоденникові записи стосуються роздумів Шевченка над поглядами Ліберта щодо уяви, творчої фантазії митця, які сповнюють зміст твору безкінечним духом, змушують його світитися своєю нескінченністю.

Згадки про "Естетику" містяться й у повісті "Художник", де Тарас Григорович, розмірковуючи над особливостями геніальних митців, називає їх, згідно з Лібертом, "вогненними душами". Він пише: "Любов – це животворний вогонь у душі людини. І все, створене людиною під впливом цього божественного почуття, позначене печаттю життя й поезії. Усе це прекрасно, та тільки от що. Ці, як називає їх Ліберт, вогненні душі напрочуд нерозбірливі в справі любові". У своїй праці філософ виділив розділ "Вогненні душі", у якому зробив спробу дослідити природу людської геніальності й акцентував увагу на особливих рисах геніїв, надавши визначальну роль у їх формуванні предметній фантазії, або, як він зазначив, "фантазії власного безсилля". Цією ідеєю перейнявся Шевченко. Він, як і Ліберт, неодноразово писав про трагізм долі усіх геніїв. В їх іпостасі митці поставали янголами, слугами Божими, яким немає місця на землі.

Безперечно, праці Ліберта, певною мірою випадково, посіли особливе місце у Шевченковому житті, отримавши багато позитивних відгуків. Проте Шевченко свої враження від їх прочитання завершив словами про те, що для більшості пересічних людей ця теорія прекрасного є пустими балачками, справжнє мистецтво та історії мистецтв

переживуть "цілі легіони Лібертів". Такі критичні зауваги були в душі того самого філософа.

Таких дискусій щодо філософських систем конкретних мислителів у Шевченка більше немає. Він формував власну шевченківську філософську систему, давши авторське прочитання й осмислення низки філософських питань. Зокрема, митець ставив запитання: "Нащо нас мати привела, нащо живем?", тобто акцентував на проблемі буття людини у світі. Тут він розвиває на українському ґрунті традиції Аристотеля й Фоми Аквінського, обираючи шлях земної місії служіння народу та нації. Шевченкова інтерпретація тези "поки живе надія в хаті" споріднена з тезою Фоми Аквінського про те, що "віра родить надію, а надія – любов". Кобзар послідовно пов'язував свою долю з долею рідного народу – "а з торбини виглядає доля...". Для нього воля особиста й національна – головна цінність, по суті це єдине ціле. Для Шевченка "немає гірше, як в неволі про волю згадувати". Він наголошує на цінності волі національної, що починається від особистої свободи людини:

*В своїй хаті – своя правда
І сила, і воля!* [66, с. 250].

Тут Шевченко близький до Й.-В. Гете, який писав: "Ніхто не є більшим невільником, як той, що вважає себе вільним, а таким не є!"

Спостерігаючи розбрат між українцями, постійну боротьбу їхніх провідників, зокрема гетьманів за владу, Шевченко пише, що найкращим добром на світі є "братолюбіє". Тут український мислитель перегукується з Фомою Аквінським, для якого "життя – це найстрашніша боротьба між добром і злом". А у Шевченка:

*Чудно людям,
Бо люди не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає...* [67, с. 17].

Грецький філософ Геракліт писав, що у світі немає нічого сталого, все змінюється, все минає. Так само дивиться на плинність життя та світу й Тараса Шевченко:

Все йде, все минає – і краю немає...

Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?

І дурень, і мудрий нічого не знає.

Живе... умирає... [66, с. 61].

Й.-В. Гете писав, що головна вимога до генія – не слава, а любов до правди. Так само мислить і Шевченко, вважаючи, що варто "за правду статъ, за правду згинуть". Для нього правда являє визначальну категорію людського та національного буття, за яку варто змагатися та боротися. Слава для Шевченка – це не соціальне визнання, а чесноти національні та християнські.

Свого часу Пантелеймон Куліш писав, що філософія Шевченка – це селянська філософія, що взята з Євангелія, але пропущена через свідомість народу та особисто самого автора. Шевченко тісно поєднує її з любов'ю як Господньою благодаттю та християнським прощенням. Д. Бучинський правомірно наголошує: "Любов і прощення – це етика християнського навчання, це етика народу, це етика Шевченка-філософа".

Філософ Шевченко твердо стоїть на тому, що

Не вмирає душа наша,

Не вмирає воля! [66, с. 246].

Для українського мислителя козацькі ідеали стали втіленням і символом тих вершин, на які піднявся дух українського народу – вершин волі та прагнень до державної незалежності.

Антропоцентрична за своїм характером філософська система Шевченка ґрунтується на усвідомленні феномену України як екзистенційного стану буття, коли індивідуальна доля та воля тісно поєднані з національними. Тому, як пише В. Горський, образ України, яким "вимальовується він у поетичному доробкові Шевченка, утворив на емоційному, чуттєвому рівні те підґрунтя, що зумовлювало і в його

час, і в подальшому спрямування й інтелектуальних теоретичних зусиль у галузі розробки філософії української ідеї" [12, с. 164]. Сам Шевченко мислив себе пророком, прагнучи витворити образ нової України. Його новий суспільний порядок ґрунтується на традиціях гетьмансько-козацького минулого, ідеях Кирило-Мефодіївського братства. Нове суспільство в уяві митця характеризує національна єдність, монолітність, для нього нація як "рідна хата". І все це є на своїй землі:

*У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля [66, с. 254].*

Шевченко не був політичним митцем. Його погляди виражені в образах і символах. Історіософічний антропоцентризм Кобзаря явлений у формі художнього мислення. Він не наслідував і не розвивав жодну філософську систему чи напрямок. Натомість Кобзар витворив власну філософію, яку цілком правомірно можна назвати шевченківською філософією національного й особистого буття. Ця шевченківська філософська система чітко визначає закони особистого та національного буття у баченні та розумінні мислителя. Водночас шевченківська філософія генетично пов'язана з давніми та сучасними філософськими традиціями на теренах Русі-України, вона перегукується та співзвучна з популярними європейськими філософськими вченнями. Та вона є суто шевченківською філософією – національною за змістом та оригінальною за спрямуванням.

Ідеї, які лягли до основи програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, почали формуватися у творчості

Тараса Шевченка ще у 1830–1840-х рр. Фактично український поет мислив і творив у тому духовному просторі, яким жила тогочасна Європа.

Питання, про те, який стосунок мав Тарас Шевченко, до Кирило-Мефодіївського братства, неодноразово ставало предметом вивчення. Зокрема, свого часу П. Куліш і Ганна Барвінок у спогадах писали, що сам Куліш і Шевченко не повинні брати безпосередньої участі в його діяльності, адже цілком можуть самостійно провадити власну літературно-просвітницьку працю. Б. Багалій писав, що від усіх інших братчиків різко відрізнявся Шевченко, який стояв за негайне повстання. Дійсно, поет був прихильником активних соціальних змагань, стояв за кардинальні зміни у суспільстві. Крім того, його творчість, зокрема періоду "Трьох літ", тісно пов'язана з ідеологічними основами Кирило-Мефодіївського братства.

Братчики керувалися слов'янофільськими ідеями, які по суті були відгуком на європейські традиції, зокрема ідеться про національне відродження австрійських слов'ян, славнозвісні ідеї Шафарика у чехів. Крім того, образ останнього був особливо близьким Шевченку. Як наголошує Д. Багалій: "Український панславизм був ідеологією освіченого панства, хоч і мав під собою протестантський настрій українського селянства на землі й висунув у Кирило-Методіївському товаристві радикально-республіканський програм, який ґрунтувався на дикій реакції Миколаївського режиму". По суті погляди та позиція Шевченка, порівняно з більшістю кириломефодіївців були суттєво іншими. Він категорично виступав проти панства. У світогляді Кобзаря слов'янська ідея поєднувалася з українською, де друга була визначальною. Він фактично представляв радикальну українську течію у братстві. Крім того, як вдало наголошує В. Яременко, Шевченко вважав ідею слов'янської федерації утопічною. Водночас, він був прихильником повернення всім слов'янським націям самостійності та свободи.

Дослідник наголошує, що "організатори КМБ були перейняті благородними намірами ширення християнських ідей просвітництва народу, що засвідчують проект Статуту та інші матеріали. Шевченко палко і словом, і ділом підтримував ці плани, певним чином навіть був їх промотором оживляв (задум журналу). Але саму просвітницьку ідею він трактує в цілком оригінальному, навіть' на європейські мірки, ключі: просвітитися, в християнському сенсі цього слова, має передусім українська еліта, яка в своїй масі згубила визвольну ідею – і національну, і соціальну [...].

Тарас Шевченко, як показує його життєпис і почасти творчість, був прихильником глибоких і рішучих змін в житті тодішнього суспільства. І в такому аспекті його політичну позицію можна назвати революційно-радикальною та протиставляти її поглядам братчиків. Але він не був революціонером в загальноприйнятому значенні цього слова, зокрема як організатор революційних дій, і не виступав за насильницькі, кровопролитні методи досягнення політичної мети" [73, с. 68–69]. По суті Тарас Шевченко стояв за поширення Науки Христа, вважаючи, що долати зло необхідно шляхом активного творення добра.

Загалом феномен Кирило-Мефодіївського братства має низку подібних з іншими європейськими рухами рис. Зокрема, з популярними у ті часи ідеями Сен-Симона. Наприклад, українські братчики підносили національний етнографізм, ідеалізували хліборобство. Водночас їхнім світоглядним засадам притаманні риси містицизму, месіанізму, а також утопічного соціалізму, як у Сен-Симона. І світовий мислитель, і братчики сподівалися на результати мирної пропаганди у суспільстві. Зокрема, вважали її ефективною серед людей освічених і свідомих. Сен-Симон велику роль відводив аристократії у здійсненні суспільних і соціальних змін. Братчики таку визначальну місію пов'язували з інтелігенцією. Якщо Сен-Симон будував систему своїх поглядів у контексті буржуазного і промислового життя, то братчики становили саме хліборобську програму розвитку України. Братчики по

суті репрезентували погляди соціально-політичного характеру, а Сен-Симон – економічно-соціального.

Щодо належності Шевченка до Кирило-Мефодіївського братства М. Грушевський писав, що "тепер не може бути сумніву, що Шевченко входив у брацтво, вважав себе братчиком – найкраще свідчить про се звісний лист його до Костомарова з Борзни. Але формальна організаційна сторона, яка взагалі й не встигла вийти з стадії плянів і передвступних проб, має тут меньшу вагу; важнійша близькість його і інших визначніших українських діячів сеї доби до сеї духовної лабораторії, що експромтом виникла в Києві в середині п'ятого десятиліття ХІХ в. і в ній з небувалим доти напруженням почуття, мисли, генія використовувалося, сполучалося, комбінувалося найвизначнішими талантами, найбільш вражливими духами тодішньої України все що приносило сучасне життя, студії історії, побуту і творчости України і нові течії з широкого світу, і виковувалася з них та іскра, що впавив в інертне, духово оспале українське громадянство, мала спелити вікову недолю українського життя" [15, с. 1]. Тож вважаємо, що Шевченко належав до братства швидше ідейно, ніж організаційно, маючи водночас тісні комунікативні стосунки з його учасниками.

Погоджуємося з думкою В. Яременка про те, що "Тарас Шевченко в цілому не поділяв засадничих ідей, про які ми знаємо із матеріалів та документів в справі КМБ. Тому він не міг бути членом товариства, якби навіть воно досягло організаційної зрілості та набрало політичної ваги. А в такій перспективі доводиться сумніватися. Водночас незаперечним є те, що Шевченко мав дуже тісні зв'язки із колом осіб, причетних до братства. [...] А Іван Франко у статті "Тарас Шевченко" ще в 1889 році слушно писав: "Шевченко хоч і не належав до того товариства, то все таки був його душею, так як Костомаров його інтелектуальним провідником". Яскрава особистість та виняткова поетична думка Шевченка відіграли вирішальну роль в тому, що братчики плекали

вже власні ідеї щодо історичної долі українського народу, керуючись передусім християнськими цінностями" [73, с. 73].

Безперечно, політичний світогляд товариства став визначальною основою для формування суспільних позицій Т. Шевченка, який збагатив його більшою увагою до особистості, зокрема української людини як представника нації. Загалом національно-визвольна ідея у Шевченка безпосередньо пов'язана зі свободою особистою та реалізується у трьох вимірах: свобода особистісна, свобода національна та свобода суспільна. Тарас Шевченко осмислює ці три аспекти, стоячи на тому, що повна свобода можлива лише за умови реалізації цих трьох вимірів. Хоча ще до знайомства з братством і його ідеологією Шевченко сформував власний національно-політичний ідеал політичної незалежності України. Самостійницька думка є визначальною для його творчості, починаючи від ранніх романтичних творів і завершуючи передсмертною філософічною лірикою.

Тарас Шевченко своїми поглядами фактично належав до так званого радикального крила братства, оскільки існували певні його розходження з поміркованими поглядами братчиків. Один із лідерів Центральної ради С. Петлюра наголошував, що, аналізуючи певною мірою невиразні національно-політичні ідеали програми Кирило-Мефодіївського братства та "Книг буття українського народу", "та порівнюючи їх зі світоглядом Шевченка, виявленим у "Кобзарі", не можна не бачити величезної, різкої різниці: поет значно випереджує прагнення Кирило-Мефодіївського братства, залишаючи позаду ідейних виразників сучасного йому українського суспільства і стоїть самотньо, значно перевищуючи крайні, найновіші досягнення національно-громадської думки. Навпаки, більш рішуче формулювання деяких питань у програмі "братчиків" залежить [...] від Шевченкового впливу. Він у поетичних творах і художніх образах втілює ідеї Кирило-Мефодіївського братства, служить тим самим цілям, ставить ті самі завдання, але одночасно по відношенню до "Братства" виявляється "єретиком", бо охоплює його ідеї

ширше, проводить їх послідовніше" [43, с. 79–80]. Але революція Шевченка, як і його держава, мала перш за все духовний характер. Він був митцем, тому вірив у силу Слова, його здатність виховувати народ і будувати державу.

Ідеї кирило-мефодіївців відрізнялися від тих, що проголошували російські слов'янофіли. Передусім їм були притаманні такі риси, як демократизм, соціальна рівність, політична свобода, засудження самодержавства, експлуатації, кріпацтва як ганебного явища, критика російських царів як поневолювачів України, підтримка вільнолюбних ідей декабристів, федералізм, уславлення козацьких звичаїв і традицій, національна та політична суверенність України, рівність усіх слов'янських народів.

Фактично "Книги битія" засвідчили компроміс між членами Кирило-Мефодіївського братства та різними групами української інтелігенції, що відрізнялися радикальними чи ліберальними поглядами на шляхи перетворень в Україні. Зокрема, серед братчиків на радикальних позиціях стояли М. Гулак, М. Савич, Д. Пильчиков, Г. Андрузький, О. Навроцький, І. Посяда, які за поглядами були близькі до Шевченка. Помірковані погляди мали В. Білозерський, О. Маркович, П. Куліш, М. Костомаров. М. Грушевський підкреслює "глибоку різницю між Шевченком і молодшими кирило-мефодіївцями", які "мріяли реформувати суспільство й гоїти соціальні рани проповіддю євангельської моралі, поширенням освіти і культури, піднесенням культурного рівня панської інтелігенції й кріпацької маси, розробленням української мови, популярною літературою і под." [15]. На думку Грушевського, Шевченко "хоч положив свою жертву сим планам", усе-таки "далекий був від сих оптимістично-ідеалістичних настроїв, глибоко переконаний, що тільки революційні «ножі обоюдні» потрапляють «розпанахати погане гниле серце» (вкрите боляками), вицідити сукровату, наляти живої козацької крові, «чистої, святої»" [15, с. 113].

У творах Шевченка, що були написані до 1847 року, чітко проглядається україно-слов'янська ідеологія, що викладена

в ідеологічних документах братства. Вона формувалася поступово, визрівала та змінювалася, як сам поет і його світогляд. Визначальною тут є теза не про слов'янську федерацію, а про історичну та незалежну місію кожного народу, зокрема українського. Крім того, місію України він вважав особливою – просвічення інших слов'ян.

Зокрема, вірш "До Основ'яненка" сповнений спогадів про гетьманщину, про її славу і велич:

*Не вернуться, на віки пропали,
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани;
Обідрана сиротою
Понад Дніпром плаче,
В ворог сміється [66, с. 52].*

Ця туга за минулим є по суті тугою за втраченими державницькими перспективами України. Тож Кобзар закликає Квітку-Основ'яненка співати про Січ і про могили, щоб відродити й актуалізувати ідею державної України у нові часи:

*Тебе люди поважають,
Добрий голос маєш,
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили;
Про старину, про те диво,
Що було, минуло [66, с. 53].*

У вірші "На вічну пам'ять Котляревському" (1838) Тарас Шевченко визнає колосальне значення літератури, художньої творчості в особі Котляревського для відродження України:

*Все сумує, тільки слава
Сонцем засіяла;*

*Не вмере кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть [66, с. 28].*

Звеличення минулого як прагнення актуалізувати у нові часи ідеї державної України звучить і в творі "Іван Підкова". Тут бачимо яскраве змалювання того, як козаки на чолі з Іваном Підковою напали на Царгород. Це по суті апеляція до часів Києворуської держави, коли руський князь Олег прибив свій щит на воротах Царгорода (Константинополя). У "Тарасовій ночі" (1838) озвучена ідея боротьби за державну самодостатність України на чолі з гетьманом Тарасом Трясилом. Зокрема, протистояння з поляками визначено як таке, що спрямоване на створення власної державності:

*Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться,
Було колись панували,
Та більше не будем,
Де поділось козачество,
Червоні жупани,
Де поділась доля, воля,
Бунчуки, гетьмани,
Згада козак гетьманщину,
Згада та й заплаче [66, с. 20].*

Фактично Шевченкова ідеалізація минулого, насамперед Гетьманщини, відбувається під впливом історичних народних дум, пісень, а також популярної на ті часи "Історії Русів". Зокрема, у поемі "Чигирин" (1844) голосно звучить трагічний сум поета, через те, що сучасники забули про колишню велич і славу гетьманської столиці. А з цим забуттям вони втратили й свою самодостатність і здатність до самореалізації. Водночас Тарас Шевченко плекає надію на те, що настане мить і Чигирин прокинеться. А для того, щоб наблизити цей момент, він пише свої твори.

У вірші "Розрита могила" представлено масштабний образ України, яка промовляє до сучасників поета:

*Степи мої запродані
Жидові, німоті;
Сини мої на чужині
На чужій роботі!
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає
І могили мої милі
Москаль розриває [66, с. 169].*

Вірш "Невольник" (1845) Шевченко написав під впливом народних невольницьких дум. Він сповнений обурення ставленням російських царів до України та її народу. Він гостро критикує російських монархів за руйнування Запорізької Січі. На думку Шевченка, так само нищили Україну й поляки:

*Ляхи були, усе взяли,
Кров повипивали,
Москалі і світ Божий
В путо закували... [с. 66, с. 213]*

Визначальним щодо репрезентації політичних позицій Тараса Шевченка є його твір "Великий льох". Тут промовистими є образи трьох пташок, на яких перетворилися людські душі. Перша – дівчина Прися. Її не пускають до раю, бо вона перейшла з повними відрами дорогу Богдану, коли він їхав присягати Москві до Переяслава. Друга – напоїла коня Петру після того, як він спалив Батурин. Третя – ще в малолітньому віці посміхнулася Катерині, коли та їхала на галері Дніпром:

*Чи я знала ще сповита,
Що тая цариця –
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця [66, с. 224].*

У вірші "Суботів" Т. Шевченка вже прозвучала однозначна гостра критика на адресу Богдана Хмельницького, який привів Україну до "союзного рабства" з Російською імперією:

*Отак-то, Богдане!
Занапастив ти єси вбогу
Сироту Україну...
Оттаке-то, Зіновію,
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм байдуже!* [66, с. 233].

У поемі "Сон" Т. Шевченко виявляє гострі настрої та незадоволення щодо політики Петра І, Катерини ІІ, Миколи І. Саме ці російські царі є для нього втіленням колосального та необмеженого самодержавства, антидемократичної та загарбницької політики щодо України. Як наголошує Д. Багалій, "цей вірш викликав на нього тяжку кару, хоч він і не був тоді видрукований. Тут ще більше [...] "гніву й ненависти" і не тільки проти царів, але й проти їхніх придворних вельмож і великих панів, взагалі, тих, що п'ють людську кров, забувши, що на сім світі усі вони – і царята, і старчати – Адамові діти. Він благає їх схаменутися" [1, с. 16].

У посланні "І мертвим, і живим" (1845) Тарас Шевченко досяг колосальної висоти виявлення суспільно-політичних і національних позицій. Він дійшов висновку про те, що головними винуватцями занепаду України насамперед слід вважати своїх земляків, співвітчизників, ту козацьку старшину, яка загубила гетьманську автономію й перетворилася на російське дворянство та поміщицтво. Він гостро критикує та звинувачує їх у тому, що вони забувають власні традиції, історію, культуру:

*З усієї сили,
І Шафарика, і Ганку,
І в слов'янофіли
Так і претесь,
І всі мови
Слав'янського люду,
Всі знаєте, а своїї
Дасть-Біг. Колись будем
І по-своєму глаголать,*

*Як німець покаже,
А до того й історію
Нашу нам розкаже [66, с. 252].*

Кобзар закликає своїх співвітчизників усвідомити власну історію, зробити з неї висновки. Справедливо пише Д. Багалій: "Така була українська ідеологія Шевченка, цеб-то погляд його на українське питання останніх часів перед утворенням Кирило-Методіївського братства. В ній тісно переплелася історія з тодішнім сучасним моментом, бо і справді вони органічно були зв'язані одна з другим. Це вже була не романтика, коли людина кохається у старовині, незалежно від того, яка вона у своєму реальному змісті, це був великий гнів, обурення поета кріпака проти неправди, з критичним поглядом уже і на українську старовину [...], а у сучасному житті він закликав до боротьби за визволення народу" [1, с. 19]. Крім того, "їм володіло гаряче почуття художника, а не об'єктивні висновки історика, це почуття у нього виявлялося у занадто гострих докорах, але все-таки треба сказати, що він звернув увагу на ту поважну причину українського занепаду, що залежала вже не од Москви й Польщі, а од самої України, або краще сказати – од її гетьманів, од верхніх станів її суспільства" [1, с. 20].

А у шевченковій поемі "Єретик" прозвучала його слов'янська ідея – ідея слов'янського братства. По суті це той панславізм, який лежить в основі ідеології Кирило-Методіївського братства. Його базу визначає ідея єднання всіх слов'ян до єдиної федерації, де кожна нація зберігає свою національну волю і честь. Як наголошує І. Дзюба, "Шевченко досить швидко подолав ідеалізацію минувшини, козацтва, виробив єдиний об'єктивніший і критичніший погляд (який, звісно, не відкидає героїчних сторінок української історії). Шевченко хоче нової України, а в минулому шукає традицій волі й героїзму, щоб знайти надію, приклад, силу для боротьби за цю нову Україну, зрештою – історичне право на неї. Важливою складовою Шевченкового патріотизму стає гостра (часом трагічна) національна самокритика, що споріднює

його з іншими великими поетами-націоналістами [...]: Міцкевичем, Петефі, Леопарді, Фосколо, і що є неодмінною умовою духовного здоров'я і соціального поступу. Ця національна самокритика охоплює всі сфери буття України і є справді універсальною.

Водночас поезія Тараса Шевченка створила такий образ України, який утверджував повноту і самоцінність її світу як антитезу малоросійськості й провінціалізму. Це, власне, і була його, висловлюючись по-сучасному, "українська ідея", що від того часу й утвердилася в свідомості українства. Інколи обговорюється питання: чи був Шевченко "державником", чи доходив до принципу української держави? Суперечки навколо цього надумані й марні. Хіба можна міряти поета середини XIX століття поняттями політології XX століття? І хіба в термінології справа? Він боронив свій образ України від будь-чиїх зазіхань і принижень, він утвердив цю нашу нову національну самоназву і наповнив її таким змістом, якого ніхто вже не зможе ані заперечити, ані ігнорувати [...]. І зміст цей приростає, крім іншого, і всім тим, що пізніше дістане трансформоване окреслення в політологічних термінах: суверенність, незалежність, державність...

І своєю творчістю, і своєю громадянською поставою Шевченко присвятився розвитку гуманістичних і демократичних понять у суспільстві. Велика його заслуга перед українським народом – у тому, що він уперто вщеплював у його свідомість ідеї демократизму, народного самоврядування (з історичної традиції народу ж і виведені, але збагачені й поглиблені світовою думкою – тією мірою, до якої поет був їй суголосний), соціальної та національної справедливості, правди і свободи (поняття правди і волі, що проймають усю його поезію, в специфічному розумінні дуже широкі, дуже конкретні й людяні). Велика його заслуга і в тому, що, доклавши стільки зусиль для пробудження національного самоусвідомлення свого народу та виховання національної гідності, він спрямовував їх не в бік національної замк-

неності, винятковості чи ворожнечі, а в бік взаєморозуміння та взаємодопомоги, рівноправного спілкування народів. Тому Шевченко належить не лише Україні – всьому людству, хоч кожне слово його – про Україну" [19, с. 41–42].

Водночас ідеї Шевченка були настільки сильними, що збудили свідомість тогочасної інтелігенції, змусили її замислитися над національними питаннями та проблемами. Шевченко назавжди став для України частиною її національного буття. Особиста доля поета та доля його народу нерозривно пов'язані. У суті Шевченка – суть його Вітчизни. Як наголошує В. Горський, "світ України для Шевченка утворюють два головні компоненти – це світ українського села і світ козаччини. Співвідношення між ними не однакове. За частотою поетичних звернень світ села явно перевищує другу головну цінність – світ козацтва. Це зумовлене й не однаковим значенням, яке надається цим двом найважливішим складникам світу України. Якщо світ козацтва уособлює українське минуле, то світ села – позачасовий, як світ органічно пов'язаної з ним природи з її вічним рослинним циклічним життям. Світ села – це передусім світ сакрального ідеалу, що відтворює модель України як ідеальної цілісності" [12, с. 165]. Гетьманщина в інтерпретації Шевченка постає як форма ідеального існування. Її світ він проєктує на проблеми сучасного та на майбутнє. Тут митець виходить із ідеї, що світ буде звільнений від зла – це неминуче. І участь у цій боротьбі своїм Словом він вважає особистою справою, покликанням і місією на життєвому шляху.

Шевченко стояв на позиціях свідомого демократизму та політичного радикалізму. Він послідовно проголошував пріоритет загальнолюдських цінностей, всеслов'янську соборність, замирення вселюдське на засадах рівності, справедливості, правди ("Псалми Давидові"):

Чи є що краще, лучче в світі,

Як укупі жити,

З братом добрим добро певне

Пожить, не ділити? [67, с. 13].

Роботящим рукам, тобто народові, він бажав любові, злагоди, сердечного раю ("Молитва"), а також спільного для всіх "єдиномислія" та "братолюбія".

Шевченку близькі ідеї панславізму та соціального реформаторства. Об'єднання слов'ян митець вважає історичною необхідністю та неминучістю, підтримуючи основну думку "Книг буття українського народу" – історія є накреслений Богом людству шлях до спасіння.

Одним серед визначальних суспільно-політичних образів Шевченка є "Цар всевітній, цар волі" – Ісус Христос, що є втіленням ідеї правди, волі, духу України. Це підтверджує характерне для Шевченка "помоліться на волі", оскільки "щастя національного визволення має увінчатися вільною молитвою" [12, с. 303]. Шевченків «проект України передбачає різні, немовби прямо протилежні варіанти здійснення: з одного боку, – «настане суд», а з другого, – «заплакана мати» «благословить дітей своїх»" [12, с. 308]. Але вони пов'язані між собою та взаємозалежні. Люди мають схаменутися че-рез просвітництво або бунт. Шевченко тривалий час роз-мислював, який шлях є більш ефективним, а з часом прий-шов до усвідомлення неефективності обох шляхів. Його сподівання на національне порозуміння між "освіченим панством" і "незрячими, гречкосіями" не виправдалося.

У "Псалмах Давидових" Шевченко говорить із Богом про державну та національну долю свого народу. Біблійна основа дає йому відчуття соціальної та моральної правоти. Переспіви біблійних псалмів він використовує для утвердження тих ідей, які вважав життєво важливим для української нації. У "Заповіті" прозвучали поетичні метафори апокаліптичного характеру, а форми та шляхи боротьби визначає конкретна ситуація. Загалом соціальна етика та соціальний пафос Шевченка відповідають пафосу біблійних пророків, "апокаліптичне, євангельське супроводжує пророче" [12, с. 316].

Тарас Шевченко стверджує, що "у своїй хаті своя правда, і сила, і воля". Його мрія про справедливі закони відображена в урочистій сцені виборів гетьмана у поезії "У неділеньку святую". Він захоплюється одностайністю сільської громади, православного братства, козацького товариства. Політичний ідеал незалежної України Шевченка асоціюється з демократично обраною владою та законами, однаковими для всіх правами, із громадською злагодою, єдністю у рішеннях та ідеях. Для київських романтиків, на відміну від харківських із їхнім захопленням історією та старовиною, майбутнє, історична перспектива нації становить головний інтерес. Особливо це притаманне Шевченку. Він підносить християнство як світогляд, той високий моральний дух, який воно дало людству.

У концепції духовної держави Тараса Шевченка визначальними й ідейно спрямовуючими є поняття "Слово", "Правда", "Слава", які синтезують у собі традицію, сучасність і майбуття. Слава і Правда тісно між собою пов'язані. Їхній ідеал митець бачить у майбуття, бо в його часи "скізь неправда, де не гляну". А от у майбутньому

Встане правда, встане воля
І тобі одному
поклоняться всі язиким
во віки і віки... [66, с. 246].

Шевченко в ім'я цього майбуття не цурається досить категоричних закликів:

... Вставайте,
кайдани порвіте,
і вражою злою кров'ю
волю окропіте...
...Гомадою обух сталить,
та добре вигострить сокиру,
та й заходиться вже будить... [66, с. 268].

Шевченко послідовно висловлює переконану віру в світову благодать: "Діла добрих обновляться, Діла злих загинуть". Головне для нього – свобода. З індивідуальної

свободи народжується свобода політична і державна. Митець чітко усвідомлює власне покликання, яке висловлює у поезіях "Заповіт", "Думи мої, думи мої", "Мені однаково...". Він готовий на максимальну самопожертву в ім'я свого народу та України:

*І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: "Молись,
Молися сину: за Вкраїну
Його замучили колись [66, с. 246].*

Цю рису І. Франко назвав жертвування своєї індивідуальності для діла милосердя, пересилення власного горя та віддання всієї сили для благородної мрії, щастя людськості. Цей ідеал Шевченко залишив нам як найдорожчий спадок.

Український митець і мислитель розмірковує про українсько-польські відносини. Протистояння між двома народами він вважає результатом спроб шляхти та католицького кліру поневолити Україну. У поезії "Полякам" він звертається до польських патріотів:

*Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай [67, с. 37].*

Він висловлює послідовно критичне ставлення до Російської імперії, але не до її народу, якому симпатизує, як і російським декабристам. Зокрема, у поемах "Сон", "Кавказ" Шевченко критикує та засуджує імперську систему Росії, царів вважає винуватцями кріпацтва. Як послідовний федераліст поет виступає проти централізму, з позицій радикалізму та республіканізму критикує монархію. Дуже часто цитують знамениті рядки з поезії "Юродивий", зокрема питання, яке ставить Шевченко, коли

*Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемо таки колись.*

Ця згадка про Вашингтона – визначальна ідея уявлення про нового державного лідера для України. Шевченко

гостро критикує сучасне йому суспільство, сподівається, що розкол між українцями буде подолано у майбутньому. Згадуючи Вашингтона, мислитель не ідеалізує державний устрій США, знаючи від свого американського чорношкірого друга актора А. Олдріджа про рабство і соціальні контрасти. Але українському митцеві імпонує факт створення держави за принципом "ми – американський народ", де визначальною є ідея єдності, усвідомлення себе як політичної нації, здатної на творення власної незалежної держави. Воля особиста і державна – центральна категорія. Якщо до появи феномену Шевченка змагання за українську державність було фактично приборкано, національний світогляд різними способами замінювався імперською ідеологією, то його творчість з новою силою актуалізувала ці ідеї. Шевченко поставив на порядок денний суспільно-політичного життя національно-державницькі традиції, визначив боротьбу за власну духовну державу як головну. Ці ідеї лягли в основу його світогляду. Тарас Шевченко не був категоричним прихильником бунтів і повстань, вважаючи це крайнім шляхом. Він стояв на тому, що перш за все слід використати потенціал просвітництва і мирних компромісів.

Загалом суспільно-політичний світогляд Тараса Шевченка формувався під впливом багатьох чинників, одним із яких було Кирило-Мефодіївське братство. З його платформи митець узяв те, що найбільшою мірою імпонувало поглядам поета. Водночас він завжди залишався незалежним у вираженні своїх переконань, виступаючи послідовним прихильником вільної Української Держави.

РОЗДІЛ 9

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

2024 року Україна відзначила 210 років від дня народження Тараса Шевченка. Це не просто черговий ювілей. Це ювілей, який припав на часи чи не найбільшого історичного протистояння незалежної української Держави з відкритою збройною агресією Російської федерації. Цей ювілей, без перебільшення, прозвучав не тільки на загальнодержавному рівні, а й на загальноєвропейському. Адже Україна вже твердо і назавжди заявила на міжнародній арені про свою відірваність політичну, економічну, культурну, літературну, духовну, ментальну від рф. І Європа разом із усім світом це почула. Для Київського національного університету імені Тараса Шевченка постать Тараса Шевченка – особлива. Адже Університет носить його славне ім'я, розвиваючи традиції Кобзаря, утверджуючи його ідеї та формуючи шевченкознавчу школу.

У житті Тараса Шевченка з Києвом, зокрема Університетом Святого Володимира, пов'язана найщасливіша сторінка життя. То був короткий час світлих надій і сподівань, який обірвали арешт і заслання. Влітку 1843 року Тарас Шевченко після тривалої розлуки з Україною прибув на рідну землю. Тут поет зустрівся з професором кафедри російської словесності М. Максимовичем, познайомився зі студентом історико-філологічного відділу філософського факультету П. Чуйкевичем, учителем малювання Капітоном Павловим, а також із П. Кулішем, який на той час викладав історію та географію у повітовому училищі на Подолі. Очевидно, як вільний слухач відвідував лекції професора М. Максимовича, зокрема присвячені "Слову о полку Ігоревім". Знову Шевченко прибув до Києва у січні 1844 року. На квар-

тирі у Куліша він познайомився зі студентом філософського факультету В. Білозерським, а також з юристом (синдиком) університету А. Глушановським. Так поступово Шевченко входив до київського інтелектуального товариства.

23 березня 1845 року Академія мистецтв видала квиток некласному художнику Т. Г. Шевченку на поїздку в *"малороссийские губернии для художественных занятий"*. З 21 квітня до травня Тарас перебував у Києві, зустрічаючись із М. Максимовичем, М. Іванішевим, П. Кулішем. У цей час розпочала роботу Археографічна комісія (Киевская временная комиссия для разбора древних актов), яка за рекомендацією професора Максимовича доручила Тарасу змалювати історичні пам'ятки Лівобережної України, зокрема Чернігівської та Полтавської губерній. Спочатку поет був зарахований сюди як позаштатний, а потім і штатний член-співробітник. Наприкінці листопада Шевченко представив Археографічній комісії малюнки, що були прийняті схвально. 10 грудня 1845 року його було офіційно зараховано співробітником Археографічної комісії як художника й етнографа. У журналі Археографічної комісії записано: "Всепокорнейше просить г. киевского военного, подольского и волынского генерал-губернатора о приглашении ... художника Академии Тараса Шевченко в звание сотрудника Комиссии для снимков с предметных памятников" [70, с. 72].

Наприкінці 1845 року виник задум про Кирило-Методіївське товариство. Це сталося на квартирі М. Гулака неподалік Золотих воріт. Навесні 1846 р. Шевченко повернувся з Чернігівщини до Києва. Познайомився з професором кафедри російської історії М. Костомаровим. Відбулася його зустріч з кирило-методіївцями М. Гулаком, М. Савичем, професором хімії С. Зеновичем, учителем історії Д. Пильчиковим (вихованець університету), студентами В. Білозерським, О. Марковичем, І. Посядою, О. Навроцьким, Г. Андрузьким. Шевченко відразу відчув себе "своїм" у цьому товаристві й перейнявся ідеями братчиків.

Протягом 2–14 липня Тарас Григорович у складі Археографічної комісії працював над розкопками могили Перепета біля Фастова. 21 вересня він виїхав з Києва у відрадження. У розпорядженні генерал-губернатора Д. Г. Бібікова йшлося: "Г. сотрудинику Временной комиссии для разбора древних актов Шевченко. Поручаю Вам отправиться в разные места Киевской, Подольской и Волынской губерний и постараться собрать следующие сведения: 1-е. О народных преданиях ... 2-е. О замечательных курганах и урочищах..." [70, с. 78]. Шевченко повернувся до Києва наприкінці жовтня. Саме у цей час викладач малювання Університету Святого Володимира К. Павлов після завершення терміну роботи подав заяву про звільнення. Серед претендентів на вакантну посаду були художники Н. Буяльський, Й. Габерцеттель (академік Петербурзької Академії мистецтв) і Тарас Шевченко. 27 листопада Шевченко подав лист-прохання попечителю Київського учбового округу О. С. Траскіну про призначення його вчителем малювання:

*"Его превосходительству господину попечителю
Киевского ученого округа,
свиты его императорского величества
генерал-майору Траскину
от художника Академии Тараса Шевченка*

Прошение

Окончив курс учения в императорской Академии художеств в классе профессора истории Карла Брюллова и посвятив себя преимущественно изучению художественной стороны нашего отечества, я бы желал употребить приобретенные мною в искусстве сведения на образование в оном молодых людей по тем самым началам, какие я усвоил себе под руководством знаменитого моего учителя. А потому осмеливаюсь покорнейше просить ваше превосходительство определить меня на открывшуюся вакансию учителя ри-

сования в университете св. Владимира, где я, кроме преподавания живописи, обязываюсь исполнять безвозмездно все поручения начальства по части литографирования в состоящем при университете литографическом заведении. При сем имею честь представить аттестат Императорской академии художеств.

Художник Т. Шевченко [70, с. 83].

У грудні 1846 року Шевченка відправив листа київському, подільському і волинському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову з приводу призначення його вчителем малювання в Київський університет:

*"Ваше высокопревосходительство
Милостивый государь Дмитрий Гаврилович!*

Окончив воспитание в С.-Петербургской Академии художеств, в которой я был одним из первых учеников профессора Карла Брюллова, я по прибытии в Киев принял на себя сотрудничество в Киевской археографической комиссии, поручения которой исполняю в течении года.

Ныне, по случаю открытия вакансии учителя живописи в Киевском университете, я вступил с прошением к г. попечителю Киевского учебного округа об определении меня в эту должность; но как с тем вместе я желаю оставаться сотрудником археографической комиссии, то дабы со стороны ея не могло встретиться препятствия, я по состоянию комиссии под высоким начальством Вашего высокопревосходительства, имею честь всепокорнейше испрашивать Вашего благосклонного разрешения и содействия к определению меня на вакансию учителя рисования в университете св. Владимира.

Художник Т. Шевченко [3, с. 83].

Попечитель Київського учбового округу О. Траскін запитав думку тогочасного ректора університету В. Федорова щодо

призначення Шевченка на посаду вчителя малювання, на що той дав позитивну відповідь.

1 лютого цього ж року Шевченко писав із Борзни до М. Костомарова: "Коли б то Ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в університеті ..., чи я утверджений при університеті, чи ні; та й напишіть до мене у славний город Борзну... Коли б то Бог дав мені притулиться до університету, дуже добре було" [4, с. 135]. Бачимо, що то була найзаповітніша мрія Тараса – працювати в Університеті Святого Володимира. 21 лютого 1847 року міністр народної освіти С. С. Уваров відправив листа попечителю Київського учбового округу О. С. Траскіну про призначення Т. Г. Шевченка на посаду вчителя малювання Київського університету з іспитовим терміном на один рік:

"Господину попечителю Киевского ученого округа

Рассмотрев представления вашего превосходительства от 10 истекшего генваря о кандидатах на должность учителя рисования при университете св. Владимира, я представляю вам сделать распоряжение об определении исправляющим эту должность некласного художника Шевченко в виде опыта на один год, Для удостоверения в его способностях, если по истребовании документов его из Академии художеств и по сношению с господином киевским военным, подольским и волынским генерал-губернатором, по состоянию Шевченко при Киевской археографической комиссии не встретится к тому препятствия. По истечении означенного срока от вашего усмотрения будет зависеть окончательное утверждение Шевченко в учительской должности, или замена его другим, способнейшим" [70, с. 87–88].

У зв'язку з призначенням на посаду художника Шевченка було виключено зі складу Комісії. 13 березня М. Костомаров повідомив Шевченку радісну звістку про його зарахування на посаду вчителя малювання: "Доки, братіку, сидітимеш у тій цареградській гостиниці? Приїзди у Київ, я запевне дізнався, що тебе вже наставлено наставником малярського іскуства в університеті св. Владимира, «увиде опыта», як

кажуть" [38, с. 58]. 15 березня міністр народної освіти С. С. Уваров писав до київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова про призначення Т. Шевченка на посаду вчителя малювання: "В должности учителя назначен мною художник Шевченко, которого просьба доставлена ко мне при отношении вашем от 21 декабря прошлого года за № 10116" [70, с. 92].

Очевидно, Шевченко міг би зробити кар'єру на посаді художника Університету Святого Володимира. На жаль, не склалося, бо 3 березня студент університету О. Петров написав донос попечителю Київського учбового округу О. Траскіну про існування в Києві таємного політичного товариства "Кирило-Мефодіївське братство". Про Шевченка Петров написав: "Он (студент Навроцький – О. С.) прочитал мне 4-ре стихотворения Шевченки, имеющие своим содержанием вообще мысли явно противозаконные" [70, с. 90].

17 березня генерал-губернатор Д. Бібіков отримав у Петербурзі від попечителя Київського учбового округу О. Траскіна донесення про Кирило-Мефодіївське братство, про що повідомив начальника Третього Відділу шефа жандармів О.Ф. Орлову. При цьому генерал передав Бібікову записку з вказівкою про обшук у М. Костомарова, І. Посяди, О. Марковича, О. Тулуба, Г. Андрузького, "а также у художника Шевченки, если последний возвратился в Киев" [70, с. 93]. Відразу є вийшли розпорядження О. Орлова про негайний розшук Шевченка, розпорядження генерал-губернатора Бібікова київському цивільному губернатору І. Фундуклею про арешт і допит Шевченка та інших учасників товариства від 22 березня. 5 квітня 1847 року Шевченко був заарештований на переправі біля Києва і доставлений у будинок губернатора І. Фундуклея. При обшуку в нього вилучили листи, альбом із віршами і рисунками, рукописну поетичну збірку "Три літа".

6 квітня датується донесення київського цивільного губернатора І. Фундуклея київському, подільському, волинському генерал-губернатору Д. Бібікову про арешт Шевченка.

*"Копия. Секретно.
Его высокопревосходительству
Господину киевскому военному,
Подольскому и волынскому генерал-губернатору*

Вчерашнего числа, при въезде в Киев возвращавшегося из Черниговской губернии художника С.-Петербургской Академии Тараса Шевченка, он был задержан и доставлен прямо ко мне. Между его бумагами оказалась рукописная книга с малороссийскими, собственного его сочинения стихами, из коих многие возмутительного и преступного содержания. – Почему как эти, так и все прочие оказавшиеся у Шевченка стихи, равно частную его переписку, вместе с самим Шевченком, я немедленно отправил в III отделение собственной его величества канцелярии, с сим же нарочным.

Перед отправлением Шевченка в С.-Петербург я получил отзыв черниговского гражданского губернатора, присланный с нарочным чиновником, о последовании от г. шефа жандармов к черниговскому, полтавскому и харьковскому генерал-губернатору отношение, по высочайшему поведению об арестовании Шевченка и доставлении его со всеми бумагами в III отделение" [70, с. 104–105].

7 квітня 1847 роком датується донесення полковника корпусу жандармів Білоусова начальнику 4 округу корпусу жандармів П. Ф. Буксгевдену про арешт Т. Шевченка і відправлення його до III відділу:

"Секретно

Список о донесении полковника Белоусова господину начальнику 4 округа корпуса жандармов от 7 апреля 1847 года за № 83.

...Художник Шевченко, при возвращении в Киев из Черниговской губернии, вчера был остановлен на заставе и доставлен в квартиру господина гражданского губернатора, при нем найдена тетрадь, самим им писанная, с возмутительными стихами. В стихах под названием "Сон" дерзко

описується височайша його імператорського величства особа і государыня імператриця.

С цієї тетрадью і со всіма другими бумагами, Шевченко отпавлен в III-е отделение собственной его імператорського величства канцелярії.

Шевченко уроженець Київської губернії, из податного состояния, имеет лет за 30 от роду, обучался живописи в імператорской Академии художеств. В Києве жительствовавал постоянно с небольшим год. Было предложено определить его учителем живописи в университете св. Владимира. Стихотворения его на малороссийском языке, доставили ему большую известность..." [70, с. 106].

14 квітня 1847 року прийшла відповідь президента Академії мистецтв М. Лейхтенбергського начальника III відділу О. Ф. Орлову на запит про Т. Шевченка:

"Господину генерал-адъютанту графу Орлову

В следствии вопроса, в записке вашего сиятельства, от 12-го сего апреля о художнике Шевченке, мне сделанного, сим отвечаю, что художник Шевченко учился в імператорской Академии художеств художеству с 1838 по 1845 год, в котором году признан художником с того времени, занимаюсь свободно искусством, от Академии не зависит.

К сему нужным считаю присовокупить, что Шевченко имеет дар к поэзии и на малороссийском языке написал некоторые стихотворения, уважаемые людьми, знакомыми с малороссийским языком и прежним бытом этого края; почитался он всегда человеком нравственным, быть может, несколько мечтателем и читателем малороссийской старины, но предосудительного на счет его ничего не доходило до сведения Академии" [70, с. 109].

У довідці III відділу про зміст паперів і творів Шевченка, відібраних у нього під час арешту, сказано наступне: *"В бумагах его не оказалось ни устава Славянского общества, ни рукописи «Закон Божий», ни других бумаг, важных для от-*

крития подробностей тайного общества; а в вещах – ни колыца, ни образа во имя св. Кирилла и Мефодия.

Из бумаг его обращают на себя внимание стихотворения его, и только часть письма. Замечательнейшие из них суть следующие:

1. Рукописная книга стихотворений самого Шевченко. Особенно два стихотворения, первое и называемое "Сон", исполнены противозаконных и возмутительных мыслей... Нигде клеветы его столько не дерзки и не наглы, как при описании дворового собрания... Шевченко прибегает ко всем едким и пасквильным выражениям, где только касается до государя императора..." [70, с. 115].

Вирок Т. Шевченкові був найбільш жорстоким і немилосердним, порівняно з іншими учасниками Кирило-Мефодіївського братства: "Художника Шевченко за сочинение возмутительных и в высшей степени дерзких стихотворений, как одаренного крепким телосложением, определить рядовым в Оренбургский отдельный корпус, с правом выслуги, поручив начальству иметь строжайшее наблюдение, дабы от него, ни по каким видом, не могло выходить возмутительных и пасквильных сочинений". На документі резолюція імператора Миколи I: "Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать" [70, с. 130].

Так завершилася "київська" сторінка у житті Тараса Шевченка.

Присвоєння імені Тараса Григоровича Шевченка Київському державному університету нерозривно пов'язане з науково-ідеологічними тенденціями тогочасного шевченкознавства, тобто формуванням суспільно-політичного ґрунту, який мав підтвердити та аргументувати правомірність вибору. Традиційно визначають тільки один аспект цього процесу – політичний вибір тогочасного радянського керівництва. Проте постать Шевченка по-своєму та своєрідно "любіювали" й інші сили – проукраїнські, пронаціональні,

використовуючи всі можливості для того, щоб українізувати університет, який ґрунтувався на традиціях Університету Святого Володимира та душі Кирило-Мефодіївського братства. Ця ідея продовжувала жити у середовищі патріотично налаштованої інтелігенції княжого Києва, духовної спадкоємиці братчиків. Це був невидимий фронті, борця якого, ризикуючи власним життям, у радянські тоталітарні часи доклав максимум зусиль для того, щоб "переконати" радянське керівництво у виборі постаті саме Шевченка.

Першу спробу дослідити історію присвоєння імені Т. Шевченка університету зроблено у виданні "Історія Київського Університету" 1959 року, на чолі авторського колективу якого стояв тогочасний проректор із наукової роботи професор О. Жмудський – сучасник тих подій, один із перших студентів і аспірантів відновленого КДУ. Серед нових публікацій варто виокремити внесок К. Довганя (кандидатська дисертація 2008 року "Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941)", видання "Ректори Київського Університету" (1834–2006), що вийшла друком 2006 року, "Історія Київського Університету: монографія" (автор відповідного розділу М. Казьмирчук) (2014). Варто наголосити на ролі філологів-шевченкознавців, які формували ідеологічне забезпечення цього процесу. Хтось старанно виконував наказ компартії й творив "нове" радянське шевченкознавство, а хтось, ризикуючи не тільки роботою, а й життям, намагався вкинути в ідеологічну машину СРСР живу та вільну думку Кобзаря.

1934 року столицю УРСР було перенесено з Харкова до Києва. Влада зосереджує увагу на КДУ як провідному вишій республіки, постає питання про надання Університету імені видатного українця. У цьому процесі головним мотивуючим чинником радянської влади було прагнення відхреститися від традицій Університету Святого Володимира. Університетська багатотиражна газета "За комуністичні кадри" писала про глибоку прірву між колишнім Університетом св. Володимира і сучасним Київським державним університетом.

Першим іменем, яке виникло у цьому контексті, було ім'я учасника експедиції челюскінців і випускника університету О. Шмідта. У 1934 і 1935 рр. газета "За комуністичні кадри" навіть дала назву – Київський державний університет імені О.Ю. Шмідта (зокрема, це номери 37, 1). Проте вже 1935 року це ім'я так раптово, як з'явилося, так і зникає. Про колосальну увагу радянської влади до КДУ свідчать документи. 16.12.1935 року виходить Постанова Президії НВК УРСР "Про відзначення сторічного ювілею КДУ та 135-річного ювілею ХДУ" [70]. Власне, така особлива й посилена увага до Київського Університету мала й інший аспект. Адже університет був важливим ідеологічним центром, провідним навчальним закладом республіки. Відповідно, йому відводилася місія "ідеологічного фронту", що й пояснює те, що протягом 1933–1941 рр. Тут було проведено низку жорстких репресій. Все було спрямоване проти вільно- та інакдумства, що суперечило радянській ідеології.

Яскравим прикладом є доля університетського професора, вченого і поета-неокласика М. Зерова, автора шевченкознавчих праць "Шевченко і Аскоченський" (уперше надрукована 1989 р.) і загальних оглядів про Кобзаря в історико-літературних курсах. Його було заарештовано 1935 року та звинувачений у тому, що "не перебудувався" на новий радянський лад, не використовував у лекціях праці класиків марксизму-ленінізму. Парадоксальним є закид про те, що професор Зеров у лекціях про барокових письменників М. та Г. Смотрицьких, П. Беринду, Л. Зизанія не цитував висловів про них класиків більшовизму. На партійних зборах М. Зеров не покаювався, викликавши чесним виступом шквал оплесків. Такого радянська влада не прощала. Особливо відзначився у знищенні Зерова тоді ще студент і майбутня "зірка" радянського літературознавства Л. Новиченко. Його залучали як свідка й в інших справах, зокрема націоналістичної групи за ніби то "участь" його однокурсників – студентів літфаку. Після розстрілу 1937 року М. Зерова Новиченко протягом десятиліть продовжував його крити-

кувати. Дослідники навіть писали про те, що в сучасників і нащадків склалося враження про наявність у Л. Новиченка якогось прихованого мотиву, причини чи не особистої для так званого "викриття" Миколи Зерова, навішуванні вченому і викладачеві ярлика "лютого ворога". Адже він продовжував це робити навіть тоді, коли ніхто цього від нього не вимагав. Зокрема, К. Довгань припускає, що можливими причинами такої "активності" Л. Новиченка є існування ніби то "компрометуючих" його відомостей, які мали НКВС, МДБ і КДБ" [70]. Ця історія стосунків Зерова та Новиченка може бути темою окремого дослідження. Разом із М. Зеровим було засуджено його ідейний соратник П. Филипович. І як студент, і як викладач університету, Филипович репрезентував своєю спадщиною прагнення у часи радянського режиму творити справжнє наукове шевченкознавство. Другою половиною 20-х –першою половиною 30-х рр. датуються його праці: "Коцюбинський і Шевченко", "Європейські письменники в Шевченковій лектурі", "Шевченкова Марія", "Щоголів і Шевченко", "Шевченко і декабристи", "Шевченко і Платон Самиренко". Звісно, плата за наукове шевченкознавство була жорстока – арешт за належність до "шпигунсько-терористичної організації", ув'язнення на Соловках і розстріл 1937 року.

Увага радянської влади до Київського університету виявлялася і в розробці ідеологічного шевченкознавства. Це був тривалий процес із максимальним зверненням уваги на інтерпретацію творчості поета, її інтегрованість до радянського ідейного контексту. Із творчої спадщини вільнолюбного Кобзаря намагалися зліпити "передвісника" комуністичних ідей. Було визначено відповідне політичне спрямування відзначення 120-літнього ювілею з дня народження митця. Організували видання на рівні СРСР "Кобзаря" у Росії, Україні, Грузії, Білорусії; шевченкознавчі наукові розробки в університетах Москви та Ленінграда, видання творів мовами народів СРСР й іноземними. У Харкові розпочали дуже швидко будувати пам'ятник Шевченку, щоб представити його

образ як борця за соціальне та національне визволення українського простого народу. 1930-ті рр. були позначені "До проблеми класовості Шевченка", Ю. низкою суто ідеологічних публікацій. Зокрема, Є. Кирилюка Шабліовського "Великий поет революційної демократії", "Шевченко і Чернишевський", "Шевченко і російська революційна демократія". Їх завданням було сформувати ідеологічну базу радянського шевченкознавства з центром у Київському університеті.

Відкрито ідея про надання КДУ імені Тараса Шевченка починають обговорювати 1937 року. Активно формується радянське шевченкознавство, переписується, відповідно до радянських постулатів, біографія Кобзаря. Поета позиціонують як надбання "української радянської нації", народного борця, марксиста, революціонера, поборника дружби народів тощо. У квітні 1938 року після того, як з 1934–1938 рр. на посаді ректора Університету побуло п'ять ректорів (Р. Левік став жертвою політичного процесу над "Всеукраїнським троцькістським центром", М. Кушнар'ов переведений потім до Москви, Ф. Зюльков й І. Давидов стали жертвами репресій, М. Чупіс звільнився сам, щоб уникнути репресій) новим ректором КДУ став хімік за освітою, педагог, вихованець Київського університету Олексій Микитович Русько. Він обійматиме цю посаду до 1944 року, до призначення на посаду заступника міністра народної освіти УРСР. Газета університету "За комуністичні кадри" вперше подала біографію нового ректора у спеціальній статті 20 числа за 1939 рік. За ректорства Руська, що був здатний лавірувати між радянським режимом і національно налаштованими представниками університету, університет став носити ім'я Шевченка, отримав власний статут, було збудовано новий навчальний корпус для гуманітарних факультетів, рівень знань і дисципліни зріс, відкрито механіко-математичний і фізичний факультети на базі фізико-математичного факультету. Русько поїде з університетом в евакуацію в часи Другої Світової війни і боротиметься за збереження

його фондів. Помер він 1964 року в Києві, похований на Байковому цвинтарі.

1938 рік ознаменувався появою низки шевченкознавчих публікацій. Зокрема, суто ідеологічними були статті П. Колесника "Гоголь і Шевченко", "Пушкін, Шевченко і Куліш", "Шевченко і російська література". Прагнення відстояти саме постать Шевченка для університету бачимо в публікації М. Перепелиці та М. Шестопаля "Гідно зустріти 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка" в газеті "За радянські кадри" (№ 22). Майбутній декан факультету журналістики кінця 50-х рр., випускник Київського університету, учитель В. Симоненка, В. Чорновола, М. Сома, В. Крищенко, Б. Олійника та ін. (1965 року буде засуджений за статтею "український буржуазний націоналізм") Матвій Шестопал уже тоді наголосив саме на тому, що Шевченко – це наш, український митець. Обережно сказав про це і М. Русанівський у статті "Гідно підготуватися до ювілею великого поета" у № 235 газети "За комуністичні кадри", прикриваючись водночас радянськими гаслами. Уперше фраза "Шевченко і Київський університет" прозвучала у статті Д. Савченка в однойменній статті, надрукованій і номері 238 газети "Пролетарська правда", де було подано короткий опис історії про те, як Кобзар мріяв посісти посаду вчителя малювання в Університеті. Побачили світ і порівняльні шевченкознавчі студії, зокрема П. Попова "«Слово о полку Ігоревім» і Шевченко", М. Пивоварова "Т. Г. Шевченко й М. В. Гоголь". Звісно, на першому плані ідеологічний концепт, проте він тісно поєднується з прагнення хоча б приховано, але все ж сказати про українську національну суть Шевченкового слова та його зв'язок із літературою Київською Русі.

Завершальним акордом ідеологічної роботи стало рішення Компартії перетворити Київський державний університет на центр відзначення 125-ліття з дня народження поета. Свідомі українські вчені всіляко сприяли цьому процесу, розуміючи, що присвоєння імені Шевченка в часи культу

особи Сталіна є кращим і навіть бажаним виходом для університету. Незважаючи на страшний ідеологічний тиск і політичні репресії для свідомих українців Шевченко був тим, "хто пер проти рожна". У листопаді 1938 року в університеті було створено Шевченківський комітет на чолі з тогочасним ректором О. Руськом і секретарем – філологом М. Русанівським. Останній виявив колосальну силу волі, наукову активність і політичну дипломатію для того, щоб університет у Києві був благословенний саме іменем Кобзаря. Його активним сподвижниками стали професори С. Маслов і П. Попов. Данина радянській владі була віддана сповна, але постать Кобзаря була тим феноменом, який свідомі українські сили прагнули міцно прив'язати до університету. Було активізовано співпрацю з ученими Білорусії та Грузії саме на шевченківську тематику. Кандидат філологічних наук І. Стебун видав біографічний нарис "Тарас Шевченко". В університеті було створено кабінет Т. Шевченка, відкрито виставку "Шевченко і соціалістична культура", поширювалися плакати з висловами Леніна про Шевченка. М. Русанівський опублікував програмну статтю березневого випуску газети "За комуністичні кадри" під назвою, в якій визначив головні вектори відзначення ювілею.

У березні 1939 року, в 125-річний ювілей народження Т. Шевченка колектив Київського державного університету офіційно порушив перед радянським урядом клопотання про присвоєння університетові імені Т. Г. Шевченка. 5 березня 1939 року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, в якому йшлося: "У зв'язку з 125-річчям з дня народження Т. Г. Шевченка для увінчання пам'яті поета: 1. Присвоїти ім'я Т. Г. Шевченка державному ордену Леніна Київському театру опери та балету. 2. Присвоїти ім'я Т. Г. Шевченка державному Київському університету...". 6 березня відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку біля університету. У Київському оперному театрі проведено урочисте засідання, де з програмною доповіддю "Життя і творчість Т. Г. Шевченка"

виступив громадський діяч і драматург О. Корнійчук. Цього самого року вийшов перший Статут Університету.

Стаття М. Русанівського "Т. Г. Шевченко і М. Ю. Лермонтов" 1939 року, хоч і є ідеологічною, проте все ж містить цікаві вкраплення європейського культурного контексту. Цією ідеєю перейняті й розвідки С. Савченка "Шевченко і світова література", "Іронія і гнів (Шевченко і Гейне)". Даниною радянській владі та водночас прагненням дати зразки об'єктивного наукового шевченкознавства позначені публікації М. Бернштейна "Літературно-текстологічний аналіз поеми "Гайдамаки", А. Кримського "Висловлювання про Т. Шевченка", В. Масальського "Мова і стиль поезій Т. Шевченка", О. Оглобліна "Шевченко і його епоха", "Шевченко – борець проти кріпосництва і царизму". О. Назаревський здійснив текстологічну підготовку перших двох томів 10-томного видання творів Т. Шевченка. Видано перший том п'ятитомного видання творів, до складу редколегії якого увійшли С. Маслов, П. Попов, О. Білецький, О. Назаревський. Це були кращі наукові шевченкознавчі сили, які у складних умовах тоталітаризму намагалися донести слово Поета у справжніх наукових вимірах, подекуди прикриваючись радянськими гаслами.

1939 року видано ювілейний збірник філологічного факультету Київського державного університету "Пам'яті Т. Г. Шевченка: Наукові записки Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка". До університетського збірника ввійшли такі знакові статті, як А. Бортнікова "Шевченко й організація Кирило-Мефодіївського братства", М. Русанівського "Шевченко й українська література першої половини XIX сторіччя", Б. Якубського "Шевченко й російська література", С. Савченка "Шевченко і світова література", П. Попова "Шевченко і Скворода" тощо. М. Русанівський визначив романтичне спрямування поезії Шевченка, наголосив на спільності учасника Кирило-Мефодіївського братства М. Костомарова та Т. Шевченка у зверненні до національної історії саме української, визначив її як основу

художніх творів. Звісно, прикриттям такої уваги до української історії були ідеологічні тези про Кобзаря як революційного романтика, а його стилю – як критичного реалізму. П. Попов писав про впливи феномену Г. Сковороди на творчість Шевченка, апелюючи до радянської ідеології, проте по суті наголошував на неперервності української літературної традиції від епохи Бароко до романтизму. А. Бортніков трактує діяльність Кирило-Мефодіївського братства, відповідно до тогочасного політичного контексту, Т. Шевченка та М. Гулака називає найбільш революційно налаштованими братчиками. Визначає діяльність братства як частину загальноросійського революційного руху, проте визнаючи його українську специфіку, говорить і про Університет як центр виникнення братства. Звідси проглядається споконвічна роль Університету в Києві як центру вільнодумства та свободи. У мовознавчому блоці загалом визначається роль Шевченка у розвитку української літературної мови, його називають її творцем. У статті С. Савченка "Шевченко і світова література" зарубіжна лектура Т. Шевченка репрезентує широкий діапазон ерудиції й начитаності Кобзаря, зокрема філософів, античних мислителів, митців англійської, французької, німецької літератури, що означало його інтегрованість до світового контексту.

Таким був шлях до присвоєння КДУ імені Тараса Шевченка. Незважаючи на сталінський терор і політичні репресії, Київський Університет пов'язаний із іменами двох великих національних державників – Святого Володимира і Тараса Шевченка.

Ім'я Тараса Шевченка живе у науковій шевченківській школі, вектори якої охоплюють вивчення його життя і творчості. Хоч Шевченкові не вдалося здійснити свою мрію працювати в Університеті, проте його ідеї, зокрема ідеї Духовної Держави, живуть і розвиваються в університетському шевченкознавстві.

ВИСНОВКИ

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ІДЕЯ ЯК УКРАЇНСЬКА ДУХОВНА МІСІЯ

У постаті Тараса Шевченка відбилася історія України, спонкончні прагнення нації до самоствердження та вільного розвитку. Його спадщина репрезентує поєднання християнського гуманізму та національного світогляду. Колективне та індивідуальне тут тісно пов'язані, постають як єдине ціле. Погоджуємося з думкою І. Дзюби про те, що "істинно великий поет – це поет, який виразив не лише глибини власної індивідуальної природи та своє людське призначення, не лише образ своєї нації, свого суспільства та поняття своєї доби, а й ще ширший погляд на світ у поняттях, що набули значення загальнолюдських і вічних, принаймні в тих вимірах, у яких і перше, і друге взагалі можливе. Однак при цьому всі три відзначені духовні сфери великого поета не просто доповнюють одна одну чи одна з одною взаємодіють, фрагментарно сполучаються. Вони існують одна в одній. Вони взагалі неможливі одна без одної, бо тільки одна в одній реально втілюється" [17, с. 614]. Навіть смерть Шевченка, як влучно наголошує Л. Білецький, "замаяла вічним життям над його високою могилою!.. І могила смерти генія України стала церквою і символом життя, відродження й волі української нації та святим місцем, куди зі всіх кінців України потягнувся український народ, як на прощу" [6, с. 243].

У світовій літературі існують так звані вічні, універсальні теми, кожна з яких має водночас і свій антипод. Це Бог і диявол; істина та лжа; правда й кривда; добро та зло; справедливість і несправедливість; свобода й неволя; закон і сваволя; любов і ненависть; дружба та ворогування; вірність і зрада; переступ і кара; помста та прощення; вина та

покута; Вітчизна, Батьківщина, Рідна сторона та чужина; материнство, родина, совість, честь, гідність, доля, Віра, Надія, майбутнє та минуле; слово, влада тощо. Фактично всі ці теми пов'язані з феноменом Духовної держави у творчості Тараса Шевченка. Так чи інакше кожен з них осмислюють митці й отримують свою інтерпретацію. Водночас усі ці теми являють собою аспекти феномену Духовної держави.

Одним серед найбільш поширених феноменів у спадщині Тараса Шевченка є феномен Слави. Загалом у європейській культурі поняття "слава" має переважно громадянський або індивідуалістичний зміст. Його розуміють як стимул до діяльності, як пам'ять серед нащадків. Слава постає також як знак і символ народного визнання й пошани. У християнській традиції Слава має характер Божої, Господньої, Небесної, що є запереченням Слави мирської, людської та протиставляється їй. У Біблії Божа Слава – це Слава Творця та Вседержителя світу, це шлях спілкування людини з Богом. Моральний імператив Божої Слави репрезентований у Псалмах Давидових. Лицарська слава у добу Київської Русі поєдналася зі славою християнських подвижників, а в епоху Бароко, у часи гетьманщини виник та утвердився феномен козацької слави. Саме остання найбільшою мірою присутня у ранній поезії Тараса Шевченка. Поет обороняє славу свого народу, він сподівається на історичний реванш:

Бо слава здорово кричить

За наші голови... [67, с. 211]

Слава є для Тараса Григоровича незаперечним свідченням невмирущості рідного народу. Це шлях його самоствердження:

Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине...

От де, люде, наша слава,

Слава України!.. [66, с. 53].

Загалом для митця Слава є рисою національного життя й буття. І. Дзюба з цього приводу справедливо наголошує: "Слава є свого роду критерієм і коригентом рівня громад-

ського життя й самоусвідомлення" [17, с. 634]. Творцем і носієм слави у розумінні Шевченка є козацтво як рушійна сила українського державотворення. На думку І. Дзюби, поняття Слави у Шевченка є демократизованим і соціалізованим, сповнене історичного змісту, тобто є історіо- та культуротворчим. Відтак, "Слава – це правда буття України, модус самоствердження українського народу" [17, с. 634].

Для Тараса Шевченка Слава – це визначальний мотив усієї творчості, а також важливий чинник власного життя. Воля у Шевченка багатоаспектна. Передусім це стимул для життя і діяльності. Це умова долі. І. Дзюба наголошує, що "частіше воля у Шевченка стосується об'єктивного становища людини або народу, міри їхнього самовладання. Воно дістає велике соціальне навантаження, просякнуте водночас високим моральним почуттям, що виражене в означенні братерська воля [17, с. 651].

Протягом тривалого часу дослідники вбачали у творчості Шевченка насамперед заклики до народного повстання, до соціальної чи національної помсти, бунту. Зокрема, подібні мотиви у нього існують. Інші ж учені, насамперед з української діаспори, наголошували на тому, що у спадщині поета присутні й домінують мотиви євангельського милосердя та всепрощення. Це так само притаманне творам Кобзаря. Усе ж визначальним є те, що творчість Шевченка багатогранна та багатоаспектна. Вона поєднує всі ці мотиви й теми, ставлячи їх на служіння визначальній ідеї – ідеї Духовної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш Ю. Вибрані студії. Сковорода. Гоголь. Шевченко. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2006. 741 с.
2. Багалій Д. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївці: історично-літературна розвідка. Харків : Державне видавництво України, 1925. 93 с.
3. Барка В. Правда Кобзаря. Нью-Йорк, 1961. 289 с.
4. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Українське біблійне товариство, 1990. 959 с.
5. Білецький Л. Шевченко і Гонта. Прага, 1941. 140 с.
6. Білецький Л. Шевченкіана : у 3-х т. Київ : ВПЦ "Київський Університет", 2013. Т. 2. 687 с.
7. Білецький Л. Тарас Шевченко та його історіософія. *Самостійна думка*. 1934. Кн. 4. 190 с.
8. Білецький П. Скарби нетлінні. *Українське мистецтво у світовому художньому процесі*. Київ, 1974.
9. Бойко Ю. Творчість Тараса Шевченка на тлі західно-європейської літератури. Мюнхен, 1956. 134 с.
10. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко. *Киевская старина*. 1889. Т. XXIV.
11. Головінський І. Національна свідомість як рушійна сила державотворення. Психологічна інтерпретація. Київ : Аконті, 2004. 127 с.
12. Горський В. С. Історія української філософії : курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1996. 285 с.
13. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо (З проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). Київ : Критика, 2000. 317 с.
14. Грушевський М. Движение политической и общественной мысли в XIX столетии. СПб., 1907. 15 с.
15. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925. 192 с.

16. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2-х т. *Михайло Драгоманов*. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1. 531 с.
17. Дзюба І. Тарас Шевченко. Київ : Видавничий дім "Альтернативи", 2005. 704 с.
18. Дзюба І. Шляхом самоусвідомлення. *Україна. Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.* : у 10 т. Київ : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2009. Т. 5. С. 9–70.
19. Дзюба І. Історія української літератури. Київ : Наукова думка, 2014. Т. 4: Т. Шевченко. 781 с.
20. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ : Феміна, 1995. 608 с.
21. Жулинський М. Нація. Культура. Література. Національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури. Київ : Наукова думка, 2010. 556 с.
22. Жулинський М. Українська література. Творці і твори. Київ : Либідь, 2011. 1150 с.
23. Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу. Київ : Абрис, 1997. 142 с.
24. Завадка Б. "Серце чистеє подай...": Проблема релігії в творчості Тараса Шевченка. Львів, 1993. 213 с.
25. Задорожна Л. Національна самоідентичність народу в творчості Шевченка. *Шевченкознавчі студії*, 2004. Вип. 6. С. 4–8.
26. Задорожна Л.М. Історія української літератури кінця XVIII–60-х років XIX століття. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2008. 479 с.
27. Задорожна Л. Категорія свободи як філософська засада "Щоденника" Т.Шевченка. *Шевченкознавчі студії*, 2009. Вип. 19. С. 56–73.
28. Збірник Пам'яті Тараса Шевченка: (1814–1914). Українське Наукове Товариство в Києві. Київ : Друкарня 2-ї артілі, 1915. 259 с.
29. Івакін Ю. Коментар до "Кобзаря" Шевченка: Поезії до заслання. Київ, 1964. 371 с.
30. Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984 / В. А. Замлинский; ред. кол.: М. У. Белый, Л. В. Губерский, И. И. Ляшко и др.] Киев, 1984. 191 с.

31. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3-х т. Київ : Наукова думка, 1990. Т. I. 275 с.
32. Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація. Київ : Освіта, 1998. 234 с.
33. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. Львів, 1898. Т. 1. 324 с.
34. Костомаров М. І. Твори : у 2-х т. / М. І. Костомаров. Т. 2 : Повісті. Київ : Дніпро, 1990. 780 с.
35. Крекотень В.І. Біблійні мотиви в творчості Т. Г. Шевченка. *Шевченківський словник*, 1993. Т. 1. С. 68.
36. Куліш П. Вибрані твори. *Пантелеймон Куліш*. Київ : Дніпро, 1969. 559 с.
37. Куліш П. Хуторна поезія. *Пантелеймон Куліш*. Львів : Друк. т-ва ім. Шевченка, 1882. 139 с.
38. Листи до Т. Г. Шевченка (1840–1861). Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 332 с.
39. Лотоцький О. Державницький світогляд Т. Шевченка. *Повне зібрання творів Тараса Шевченка*. Чикаго, 1959. Т. 3. 347–369 с.
40. Луцький Ю. Між Гоголем і Шевченком. Київ : Час, 1998. 254 с.
41. Маланюк Є. Книга спостережень. Статті про літературу. Київ : Дніпро, 1995. 427 с.
42. Маланюк Є. Репліка. *Книга спостережень: Фрагменти*. Київ, 1995. С. 58–64.
43. Охрімович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Нью-Йорк, 1965. 120 с.
44. Павелко О. П. З історії суспільно-політичної і філософської думки на Україні. Київ, 1971. 191 с.
45. Петлюра С. Статті. Київ : Дніпро, 1993. 341 с.
46. Петров В. Тарас Шевченко як поет нації. *Хроніка 2000. Зарубіжне шевченкознавство*, 2010. Ч. 1. Вип. 3 (85). С. 43–61.
47. Петров В. Естетична доктрина Шевченка. *Хроніка 2000. Зарубіжне шевченкознавство*, 2010. Ч. 1. Вип. 3 (85). С. 88–94.
48. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1999. 727 с.

49. Радишевський Р. Літературознавча шевченкіана діаспори та польська рецепція Т. Г. Шевченка. Київ, 2014. 381 с.
50. Радишевський Р. Польська літературознавча україністика. Київ : Талком, 2023. 927 с.
51. Розумний Я. Поет, розп'ятий на "ізмах". *Світи Тараса Шевченка* : збірник статей до 185-річчя від дня народження поета. 2001. Т. 2. С. 459.
52. Росовецький С. Шевченко. Сучасна біографія. Київ : Дух і літера, 2020. 471 с.
53. Сила м'якого знака, або повернення Руської правди. – Київ : Українська прес-група, 2015. 799 с.
54. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1965. 238 с.
55. Спогади про Т. Шевченка. Київ : Дніпро, 1982. 547 с.
56. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814–1861 / за ред. Є. П. Кирилюка ; 2-ге вид, перероб. та доп. Київ : Вища школа, 1982. 432 с.
57. Ушкалов Л. Гуманізм Тараса Шевченка. *Сковорода та інші. Причинки до історії української літератури*. Київ : Факт, 2007. С. 312–350.
58. Франко І. Тарас Шевченко. *Франко І. Літературно-критичні статті*. Київ : Дніпро, 1950. С. 431–437.
59. Франко І. Твори : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 35. С. 301–331.
60. Франко І. Шевченко і Єремія. *Франко І. Зібрання творів: у 50 т.* Київ : Наукова думка, 1982. Т. 35. С. 181–188.
61. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль : Феміна, 1994. 480 с.
62. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. Київ : Орій, 1992. 228 с.
63. Чижевський Д. Шевченко і релігія. *Шевченко Тарас. Твори*. Варшава – Львів, 1936. Т. 10. С. 337–338.
64. Филипович П. Д. Шевченко і декабристи. *Филипович П. Д. Літературно-критичні статті*. Київ : Дніпро, 1991. С. 44–60.
65. Шагінян М. Тарас Шевченко. Київ, 1970.

66. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12-ти т. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 1. Поезія. 1847–1861. 527 с.
67. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12-ти т. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 2. Поезія. 1847–1861. 589 с.
68. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 10-ти т. Київ, 1957. Т. 6.
69. Шевченко Т. Повне зібрання творів : у 12-ти т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 6. 616 с.
70. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814–1861. Київ : Наукова думка, 1982. 389 с.
71. Шевченкознавство у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1860–2010). Сторінки історії : монографія. Київ : ВПЦ Київський Університет, 2011. 560 с.
72. Шевчук В. "Personae verbum" (Слово іпостасне). Київ : Твім інтер, 2001. 260 с.
73. Яременко В. Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство: долання стереотипів. *Київська старовина*, 2007. № 2 (374). С. 59–77.
74. Яцюк В. Віч-на-віч із Шевченком. Іконографія 1838–1861 років. Київ : Балтія-Друк, 2004. 112 с.

ЗМІСТ

ВСТУП. Тарас Шевченко і сучасний гуманітарно-освітній простір Української Держави.....	3
РОЗДІЛ 1. Духовна Держава Кобзаря: національна і соборна	12
РОЗДІЛ 2. Філософія серця й антропоцентризм у світогляді митця і мислителя	43
РОЗДІЛ 3. Морально-етична програма будівничого Духовної Держави.....	55
РОЗДІЛ 4. Християнська основа Духовної Держави Тараса Шевченка.....	66
РОЗДІЛ 5. Генеза образу Духовної Держави у творчості письменника.....	79
РОЗДІЛ 6. Ідея Бога у Духовній Державі Кобзаря	130
РОЗДІЛ 7. Мистецька спадщина Тараса Шевченка 1847–1861 рр.: духовні вектори	145
РОЗДІЛ 8. Ідея Духовної Держави у світогляді поета-братчика	158
РОЗДІЛ 9. Тарас Шевченко і Київський Університет	196
ВИСНОВКИ. Шевченківська ідея як українська духовна місія	213
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	216

Наукове видання

ОКСАНА СЛПУШКО

ДУХОВНА ДЕРЖАВА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Монографія

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Формат 60x84^{1/16}. Обл.-вид. арк. 8,19. Ум. друк. арк. 12,89. Наклад 100. Зам. № 226-11712
Гарнітура Cambria. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № Іф18.
Підписано до друку 12.05.26

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@knu.ua
http: vpc.knu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02